

GÁL ISTVÁN

**BARTÓKTÓL
RADNÓTIIG**

1934-ben, egyetemi hallgatóként indította meg Gál István az *Apolló*-t, a kizárólag esszéket, tanulmányokat tartalmazó folyóiratot.

Fő törekvése a „közép-kelet-európai humanizmus” kialakítása, az európai béke megőrzése és a szomszédos, Duna menti népek barátságának az ápolása volt, s ennek érdekében nyerte meg Gál István orgánuma munkatársának Bartókot, Kodályt, Thomas Mannt, Babitsot, Illyést, Veres Pétert és másokat. József Attila és Radnóti is dolgozott kérésére.

E kötetben Gál István főként az elmúlt évtizedben írt *visszaemlékező* tanulmányait adja közre, amelyeknek dokumentációi arra intenek, hogy az eddigieknél jóval nagyobb figyelmet érdemel a magyar írók és művészek háborúellenes, antifasiszta tevékenysége és a szomszédos népek iránt tanúsított baráti magatartása. A két világháború közötti magyar szellemi élet színe-java korszerű gondolkodás, humanizmus tekintetében is az európai értelmiség élvonalába tartozott. De történeti jelentőségűek az egyes írókra vonatkozó visszaemlékezések is. Új megvilágítást nyer Babits és Bartók, Babits és Szabó Dezső vagy Babits és a proletárdiktatúra kapcsolata is, érdekesek Lajtha Lászlóról, József Attiláról, Radnótiról és másokról őrzött emlékei is.

GÁL ISTVÁN

**BARTÓKTÓL
RADNÓTIIG**

GÁL ISTVÁN
BARTÓKTÓL RADNÓTIIG

ELVEK ÉS UTAK

GÁL ISTVÁN

BARTÓKTÓL
RADNÓTIIG

MAGVETŐ KIADÓ, BUDAPEST

BARTÓK BÉLA ÉS A KELET-KÖZÉP-EURÓPA-KUTATÁS KEZDETEI

Bartók Béla kelet-közép-európai érdeklődésének kialakulása, a szomszéd népek zenéjének összegyűjtése terén végzett tevékenysége, a dunai-balkáni népzene motívumainak saját műveiben való érvényesülése és általában a kelet-európai népek hozzánk való kapcsolatainak kutatásában betöltött szerepe jórészt mindmáig földolgozatlan. Szabolcsi Bence magisztrális tanulmányában központi szerepet juttat Bartók kelet-európai parasztság-élményének és a bartóki zene egyetemességét, humanizmusát egyenesen ebből fejt ki.¹ Demény János hatalmas méretű anyagában számtalan dokumentumot, levelet, cikket, nyilatkozatot gyűjtött össze azokról a kapcsolatokról, amelyek Bartókot a szomszéd népek akadémiaihoz, tudósaihoz, muzsikusaihoz fűzték.² Szegő Júlia Romániában közzétett forrásanyaga a népdalgyűjtő Bartók eddig ismeretlen tevékenységét mutatja be.³ Újfalussy József Bartók-életrajzában megfelelően méltatja a kelet-európai tematikájú művek szerepét.⁴ Molnár Antal pedig kis Bartók-könyvében magyar történeti távlatba állítja be alakját.⁵ A magyar irodalomban és irodalomtörténetírásban egyre fontosabbnak érzett Bartók-hatást – amely az első világháború végén veszi kezdetét, és a harmincas években válik általánossá – még nem dolgozták föl tör-

ténetileg. Az alábbiakban csak szerény adalékokkal szeretnénk hozzájárulni roppant indító hatásának bemutatásához.

Bartók Kelet-Európa-eszméje és az összehasonlító módszer. Történeti földolgozások híján Bartók saját valloásaira vagyunk utalva, amikor Kelet-Európa iránti érdeklődését, kelet-európai gyűjtőmunkájának megindulását és módszertani elveit kezdjük vizsgálni.

Önkéntes amerikai száműzetése idején, már kellő távlatból, a Zene és faji tisztaság című tanulmányában a következő plasztikus képet adja erről:

„Kelet-Európát (az oroszok, lengyelek és ukránok kivételével) kis népek lakják, amelyek egyenként 10 vagy még kevesebb milliónyi lelket számlálnak; s még hozzá az országhatárokon nincsenek áthatolhatatlan földrajzi választóvonalak és akadályok. Egyes területeknek vegyes a lakosságuk; ez háborús pusztítások eredménye, mert a lakatlanná vált területeket betelepítésekkel népesítették be újra. Azonkívül hódítások is történtek; pl. a Balkán török hódoltsága. Hódítók és meghódítottak összevegyültek, keveredtek; nyelvük és népzenejük is kölcsönösen befolyásolta egymást. Az ilyen módon keletkezett faji tisztátalanság tehát határozottan előnyös. Az idegen befolyás elől való teljes elzárkózás hanyatlást jelent; jól asszimilált idegen hatások lehetőséget adnak az anyag gazdagodására. Az egyes nemzetek népzeneinek összehasonlítása . . . tisztán megvilágította, hogy itt a dal-
lamok állandó csereberéje van folyamatban; állandó ke-

resztesződés és visszakeresztesződés, amely évszázadok óta tart már.”⁶

Magyarország és a magyarság szerepét Kelet-Európában a következőképpen fejtette ki:

„Nem véletlenül történt, hogy a népdalkutatás és a népdalból fogant magasabb zeneművészet éppen Magyarországon virágzott fel olyan bámulatos módon. Magyarország földrajzilag mintegy középpontja Kelet-Európának, és sokféle nemzetiségével az első világháború előtti időben valóságos kicsinyített képe volt Kelet-Európa népi sokféleségének. Ez a népi sokféleség a népek állandó érintkezése következtében a népzene legkülönbözőbb és legváltozatosabb formáinak kialakulására vezetett; ez a magyarázata annak, hogy Kelet-Európa népzeneje oly bámulatosan gazdag népdaltípusokban és végeredményben népdalokban. Ez az érdeklődés kétféle gyümölcsöt termett. Az egyik a kelet-európai népdal-fajták tudományos kutatása, leírása, rendszerezése, összehasonlítása; és ez végeredményben egy egészen új tudományágnak, az összehasonlító népdal-kutatásnak a megteremtésére vezetett (az »összehasonlító nyelvtudomány« mintájára). A másik... a zeneművészet megújítása ismeretlen, elhasználatlan, teljesen friss népzenei kincsek alapján. Ez már szinte új világszemléletté vált Magyarországon.”⁷

A Duna folyása, a kilencéves Bartók szerzeménye és a Kossuth-szimfónia a Duna-eszme iránti érdeklődést gyerek- és ifjúkorára vezette volna vissza. A Duna – mint pozsonyi ősléménye – érdeklődésének egyik legrégebbi részét jelenti, Kossuth alakja pedig élete végéig tartó és

Hitler megjelenésével csak növekvő osztrák- és németellenességének első halhatatlan dokumentuma. Azt a föltételezést, hogy családi vándorlásai – a régi Magyarország területén – szláv és román vidéken ébresztették volna föl érdeklődését népzenejük iránt, a Román Tudományos Akadémia levéltárából előkerült levele cáfolta meg. Egy román tudós ilyen irányú kérdésére írta a következőket: „Gyermekkoromban Nagyszentmiklóson egyáltalán nem volt alkalom román népzenet hallani . . . Semmiféle folklorisztikai benyomást nem szereztem se Nagyszöllősen, se Besztercén, se Nagyszentmiklóson.”⁸ Érdeklődésének erre a meglepő forrására ő maga mutat rá: „Amikor Kodály ösztönzésére (1907-ben) megismertem és tanulmányozni kezdtem Debussy szerzeményeit, bámulattal vettem észre, hogy az ő melódiájában is, egyes, a mi népzeneinknek megfelelő pentatonikus fordulatok ugyancsak nagy szerepet játszanak. Ezeket, egészen bizonyosan, szintén egy kelet-európai népzene hatásának – valószínűleg az oroszoknak – kell tulajdonítanunk. Igor Sztravinszkij műveiben hasonló törekvések észlelhetők: úgy látszik hát, hogy a mi korunk az egymástól legtávolabb eső földrajzi területeken is ugyanazt az áramlatot mutatja; a műzene felfrissítését oly parasztzene elemeivel, amelyet az utolsó századok alkotásai érintetlenül hagytak.”⁹

Az első világháború eseményei mélységesen megrendítik, de növelik hitét és bizalmát a népben: „Hadd mondjam el, mit tapasztaltam különféle nemzetiségű parasztok egymáshoz való viszonyát illetőleg. Most, amikor ezek a népek felsőbb parancsra egymást ölik, mikor olyasformának látszik az ottani világ, mintha különféle

nemzetiségek egymást egy kanál vízbe akarnák fojtani – és ezt halljuk róluk már évtizedek óta: talán időszerű rámutatni arra, hogy a parasztokban ádáz gyűlölködésnek más népek iránt nyoma sincs és sohasem volt. Békésen élnek egymás mellett; mindegyik saját nyelvén beszél, saját szokásait követi és természetesnek veszi, hogy más nyelvű szomszédja ugyanezt teszi... A parasztok közt békesség uralkodik; – gyűlölködést másfajtajúak ellen csak felsőbb körök árasztanak!”¹⁰ 1917-ben írja legjobb román barátjának: „Kelet-Európa és a Balkán vannak tökéletesen feldúlva, már ez is egészen lesújtott... Mindennél jobban kívánnám, hogy a béke legalább köztünk és Románia között megmaradjon.”¹¹

Mindenféle összehasonlító tudományos tevékenység első föltételének a nyelvismeretet tartotta. Kodály írja a folklorista Bartókról: „Kezdetől fogva tisztában volt vele, hogy a szomszéd népek zenéjének ismerete nélkül a magyart sem ismerhetjük igazán. S mivel gyűjteményük kevés vagy semmi, ez a tennivaló is ránk vár. Mire levetette a magyar ruhát, az akkori közhangulatban gyökeredző, kezdeti szűk nacionalizmus nagy látókörű internacionalizmussá szélesedett, anélkül hogy magyarsága csorbát szenvedett volna. Már 1906-ban megkezdte a szlovák dalok gyűjtését. Ez szlovák nyelvtudást is jelentett. 1908-ban jegyzett le először román népdalt. Ez csakhamar annyira érdekelte, hogy nekifeküdt a románnak.”¹² Utolsó amerikai útja előtti budapesti interjújában a szomszéd népek nyelvének tanulását ajánlja az összehasonlító tudományok iránt érdeklődő fiatalságnak: „Jónéhányunk nevében szégyenkezem: németül, franciá-

ul, angolul még csak beszél némelyikünk, de szerbet, horvátot, szlovákot, románt úgyszólván egyikünk sem. Hiszen ma még szövegkutatók is fordítások nyomán dolgoznak, márpedig az összehasonlítás munkája csak eredeti szövegek összevetése nyomán végezhető el.”¹³

A Comité International de Coopération Intellectuelle első nemzetközi népművészeti kongresszusán, 1931. október 10-én, Prágában terjeszti elő javaslatát először egy Kelet-Európai Intézet felállítására: „Kelet-Európa egyes népeinek parasztzenéi közt levő összefüggéseket csak úgy bogozhatnók ki sikeresen, ha bizonyos egységes szempontból egységes módszerrel folytathatnók az anyaggyűjtés, anyagrendezés és anyagkiadás munkáját.”¹⁴ Ugyanezt a javaslatát 1937. január 29-én megismétli Amszterdamban, majd 1938. január 14-én Bázelen.¹⁵ A Prágai Magyar Hírlap 1935. december 25-i számában egy Bartókkal készített interjú bevezetéseként már a következőket írja: „Az a nagy jelentőségű munka, amelyet most a Magyar Tudományos Akadémia készít elő, tulajdonképpen csak első állomása egy még fontosabb, egész Kelet-Európa zenekultúrájára kiható munkának, amelynek végső célja Budapesten egy Kelet-Európai Népzene-Intézet megszervezése és fenntartása . . . Erre az intézetre vár a nagy mű, Kelet-Európa minden népének zeneanyagát egybefoglalni és rendszerezni, hogy így az összehasonlító zenetudomány segítségével megállapíthatók legyenek azok a mély lelki és szellemi kapcsolatok, melyek Kelet-Európa népét egybefűzték.”¹⁶

Összegyűjtött tanulmányai közül a következők foglalkoznak Kelet-Európa-kutatásaival: Népdalkutatás Ke-

let-Európában; Az összehasonlító folklór; Az úgynevezett bolgár ritmus; Szlovák népzene; Román népzene; Válasz Petranuék támadására; Népdalgyűjtés Törökországban; A jugoszláv népdalgyűjtemény bevezetése; A Parry-féle jugoszláv népzene-gyűjtemény.¹⁷

A hazai és a külföldi támadások sem tudták megintgatni Bartókot. Molnár Antal éles szemmel veszi észre, hogy benne testesült meg a haladó magyar történelmi hagyomány: „Kossuth jelkép és jelszó . . . a bujdosó szabadság szimbóluma . . . a Mű, mely vele együtt sírba szállt, életmentő, új nemzeti életet ígérő tervezet: a Duna menti népek testvéri összefogása, szövetsége, érdek-közössége . . . A kossuthi koncepció: a Duna menti népek testvériségének az álma. Nem racionális tervben, az érdekek okszerű rendjében jelentkezett, hanem úgy, ahogy azt a művészet hivatása jelképesen felvázolni: az álomnak hangokban megvalósult, kész rendszere alakjában. A bartóki Mű nemcsak megtervezte, hanem meg is alkotta a közép-európai nemzetek lelki egységét, . . . a közös eszmei birodalmat . . . A romantikus népiest, a nép iránti magas érdeklődést szociális szolidaritás, népi világtérzés váltja fel.”¹⁸

Bartók a „testvér-nemzetek” államszövetségéről. Bartók életrajzában eddig még nem méltatták eléggé azt a kiáltványt, amelyet a Habsburg-monarchia összeomlásakor a radikális polgári, a szocialista és a későbbi kommunista magyar értelmiség fogalmazott meg és írt alá 1918. november 3-án. Ebben a felbomló és széteső monarchia helyére egy szabad nemzetekből álló államszövetség meg-

alkotását javasolják. Még a Bartók-dokumentációkban sincs megemlítve ez a fontos okmány, s eddigi közlései inkább elterelték róla a figyelmet, mintsem hangsúlyozták volna jelentőségét, különbözőségét a korabeli megnyilatkozásoktól. A legnagyobb élő magyar szellemek, köztük Bartók humanista megnyilatkozása még nő történelmi távlataiban is, ha összehasonlítjuk az azokban a napokban közreadott más fontos megnyilatkozásokkal. A szöveget Bartókon kívül többek között a következők írták alá:

Ady Endre, Babits Mihály, Balázs Béla, Barta Lajos, Benedek Marcell, Bíró Lajos, Bolgár Elek, Bölöni György, Braun Róbert, Csók István, Czakó Ambró, Daniel Arnold, Dienes László, Dienes Pál, Dienes Valéria, Fogarasi Béla, Földessy Gyula, Fülep Lajos, Füst Milán, Gábor Andor, Giesswein Sándor, Hevesi Sándor, Kaffka Margit, Kassák Lajos, Kernstok Károly, Kodály Zoltán, Kosztolányi Dezső, Lányi Sarolta, Lányi Viktor, Lengyel Menyhért, Lesznai Anna, Lukács György, Madzsar József, Márfy Ödön, Molnár Antal, Nemes Lampérth József, Ódry Árpád, Pogány József, Rippl-Rónai József, Schöpflin Aladár, Uitz Béla, Varga Jenő, Vambéry Ruzsem, Vedres Márk.

A kiáltvány szövege a következő:

„Magyarok! Régi óhajtasunk valóra vált. A magyarság mint nemzet szervezkedik. A Magyar Nemzeti Tanács kézbe vette a hatalmat. A régi Magyarország összeomlott. A magyarság nem hever többé egy régi történelmi állam Prokruszesz-ágyában. Egyedül maradt, minden más nemzettől külön válva. A maga ura, maga ren-

delkezik önmagával. A világháború gyümölcse ránk nézve megérett. Céljaink nem ellenkeznek többé senki céljaival. Nem vagyunk ellensége senkinek. A háborút ezzel befejeztük. Többé harcban részt venni nem akarunk. Testvérmiszeteinkkel szemben semmiféle igényünk nincs már. Magyarok! Mi is megújult nemzetnek tekintjük magunkat, most felszabaduló crőnek, mint azok a testvérek, akik boldogan kelnek friss életre a monarchia romjaiból. Megkönnyebbülve ébredünk arra a tudatra, hogy nem vagyunk többé kénytelenek az elnyomás támaszai lenni: nemzettársaink szabadsága záloga a miénknek. Ki szabad ott, hol a szomszédja nem az? Legyünk szabadok! Élünk egymás mellett békén, mint szabad nemzetek, szabad nemzetekkel.

És mégis: ma nincs olyan világ, magyarok, hogy merre különbségben élhessen nemzet a nemzet mellett. Egyásra vagyunk utalva mindnyájan. Minél kisebb valamely nemzet, annál inkább földrajzi, gazdasági érdek, közlekedés egyformán kiáltják, hogy kész veszedelem minden elzárkózás. Nemzetek születnek szemünk előtt: de a nemzet éppen úgy társaséletre születik, mint az egyes ember. Magyarok! Szövetségbe kell tömörülnünk nemzettársainkkal! Ez a mi érdekünk és az övék is. De ez a szövetség ne legyen ellensége a szabadságnak. Még halovány lehetőséget se adjon ez arra, hogy nemzet a nemzet érdekeit korlátozhassa vagy veszélyeztethesse. Biztosítékot kell adni minden félnek; és mi ezt a biztosítékot éppoly őszinte szívvel kívánjuk nyújtani azoknak, akik velünk szövetségre lépnek, mint ahogy kérjük tőlük mi is. Nincs köztünk nagy állam. A szövetkező

nemzetek egyike sem haladja meg a tíz-tizenkét millió számot népességben. Nem fogjuk egymást fenyegetni. És szabadon alakuljon a szabad szövetség. A népakarat és önrendelkezési jog wilsoni elvei alakítsák. Történeti határok ne legyenek gátjai az önrendelkezésnek. Éppoly kevésbé a nyelvhatárok; egyforma nyelvű állam több is lehet. És vitás esetekben népszavazást kívánunk: független és elfogulatlan (nemzetközi) ellenőrzés alatt. A cseh-szlovák, lengyel, erdélyi román, délszláv, osztrák, osztrák-német és ukrán nemzeteket, amelyek a régi osztrák-magyar monarchia területén élnek: önmagukkal teljesen szabadon rendelkezőknek tekintjük és egyenjogúnak a magyarral. Szövetségünkhöz ők és mások, akarataik szerint csatlakoznak vagy nem csatlakoznak. És a szövetezés az egyes államok teljes függetlenségének alapján történjék. Független intéznék a pénz-, had-, bel-, kül- és kultúrügyeket; amennyiben egyik vagy másik ebben is szoros kapcsolatba nem lép. De a gazdasági érintkezés legyen köztük teljesen korlátozatlan. S a közlekedési és gazdasági berendezkedés közös érdekek egységes szempontja szerint igazodjon. Idegen nyelvű kisebbséget bármelyik államban, bármely más államnak korlátlanul legyen szabad támogatni, szellemileg úgy, mint anyagilag. Hadd tartson iskolát a másik államban, segítse fajrokonait, ahogyan akarja. És a nyelvről se lehessen ott vita. Minden hatóság legyen köteles clintézni bármely állam nyelvén: ha azon a nyelven fordultak hozzá, akár más államból, akár a saját területéről is. Ily államszövetség a maga kereteiben megvalósítja a nemzetek társadalmát. Társadalmak, melyekben az erkölcsi parancsok érvénye-

sítését többé egyik fél sem tagadhatja. Az erkölcs épp-
úgy kötelezi a nemzeteket, mint az egyeseket. S ennek
az elvnek a kerestül vitele nem egyebet jelent, mint ép-
pen a szabad államszövetséget. S a morális alapokon
nyugvó államszövetség a legjobb biztosítéka egyszer-
smind az egyes államok szabad, demokratikus fejlődé-
sének. Ahol egyik nemzet sem akar ura lenni a másik-
nak, az a föld nem lehet a szolgaság talaja!

Magyarok! Kimondtuk, ami a szívünkön feküdt. Ki-
fejeztük a kívánságunkat. Követeljük tehát a Nemzeti
Tanácstól, hogy a testvérnemzeteinket képviselő nemze-
ti tanácsokkal haladéktalanul lépjen érintkezésbe a szö-
vetség megalakítása végett: a legsürgősebben tegye meg
az összes szükséges lépéseket teljes demokratikus beren-
dezkedésünk érdekében. Ebben a munkában mi a Nem-
zeti Tanácsot minden erőnkkel és teljes lelkesedéssel tá-
mogatni fogjuk, és felhívunk minden magyar embert,
hogy szívvel és testtel hozzánk csatlakozzék: hazafias kö-
telesség ez; de egyszersmind ennél is több; emberi köte-
lesség; mert szent a haza. De még szentebb az emberi-
ség!”

Ki volt a szerzője ennek az okmánynak, még nem si-
került megállapítani. Bartók évtizedek múlva is nem-
csak szelleméhez, de szavaihoz is tartja magát. Az eddig
és még akkor is használt kisebbségek és nemzetiségek
helyett itt testvérnemzetekről van szó, Bartók később is
előszeretettel használt kifejezéséről.¹⁹

Bartók a haladó folyóiratokban. „Az én igazi vezéreszmém... a népek testvérré válásának eszménye, a testvérré válás minden háborúság és minden viszály ellenére.” Szabolcsi Bence idézi ezt a klasszikus Bartók-mondást, és hozzáfűzi: „Ez az erkölcsi világrend végcredményben nem is egyéb, mint az új egyensúly, melyben a külső és belső világ törvényci összebékülnek és szövetségeseivé válnak egymásnak mindörökre.” Bartók művészete „ezért válhatott alapjává egy legtágabb körű humanitásnak”.²⁰ Bartók évtizedeken át következetesen fejezte ki rokonszenvét olyan új szellemi mozgalmak iránt, amelyek saját eszméit bizonyos fokig megvalósítani segítettek. Szakfolyóiratokon kívül többször találkoztunk kottaival, cikkeivel, nyilatkozataival a polgári radikális, progresszív és avantgarde folyóiratok hasábjain. 1917-ben a Ma, 1918-ban az Esztendő, 1922-ben a Magyar Írás, 1925-ben a Periszkóp, 1936-ban az Apollo, 1936–37-ben a Szép Szó, 1936-ban a Válasz, 1921-ben és 1938-ban pedig a Nyugat munkatársa.

Minden haladó mozgalom számíthatott támogatására. 1911 tavaszán egyik vezető egyénisége volt a Szellemi Tudományok Szabadiskolájának, ennek rajta kívül még Antal Frigyes, Balázs Béla, Bolgár Elek, Fogarasi Béla, Fülepi Lajos, Kodály Zoltán, Lukács György, Szabó Ervin az előadója. Horváth Zoltán Ady és Szabó Ervin mellett Bartókot tartja a 20. századi magyarság vezető gondolkodójának. Lajtha László írja, hogy már 1910-ben a francia impresszionista festők kiállításán saját és Kodály műveiből, 1911-ben a Nyolcak kiállításán, 1915-ben pedig Rippl-Rónai tárlatán zongorázott. Kassák, aki

először köszöntötte versben, így emlékszik vissza érdeklődésére: „Személy szerint 1915-ben ismerkedtem meg Bartókkal. Nagyon örültem neki, mikor azt mondta, hogy verseimben olyan elemeket talál, amelyek közel állanak az ő zenei kísérleteihez.”²¹

A Nyugattal kezdettől jók a kapcsolatai.

Szabó Dezsőt Bartók prágai előadásán ez az eszme megragadja: terjeszteni kezdi: „Első feladatunk . . . megteremteni Budapesten egy olyan nagy történelmi jelentőségű szabad szervezetet, amelynek kebelében Kelet-Európa és a Balkán kisebb országainak meghívott szakemberei és kiválóbb szellemei a magyarság arra való embereivel együtt, teljesen függetlenül a napi politikától és napi ellentétektől, keresnék . . . a Kelet-Európa-szervekedésnek egészséges feltételeit, megvalósítási módozatait.” „Magyarország helye Európában: Kelet-Európa” című füzetében ezt írja: „Kelet-Európa népei (magyar, lengyel, horvát, szerb, román, bolgár, török, görög stb.) a különbözőség igen nagy arányai mellett is mutatnak fel olyan közös vonásokat, melyeket bátran összegezhethetünk a kelet-európai ember neve alatt . . . Egy teljesen független állandó szervet kellene teremteni Budapesten – lehetne szabad akadémiának, kelet-európai intézménynek vagy bárminek nevezni –, hol a magyar politikai, gazdasági, szociológiai, tudományos, irodalmi és művészi szellemi kitűnőségek az összes kelet-európai államok meghívott hasonló kiválóságaival mint egy állandó parlamentben keresnék e kelet-európai összefogás megvalósításának politikai, gazdasági, kulturális és egyéb módozatait, a problémák megoldását, az ellentétek kiküszöbölését.

Ezt a teljesen, minden államhatalomtól független szervet a napi események és szenvedélyek nem érinthetnék. Bármi történnék is: zavartalanul, a tudomány szenvedélytelen letörhetetlenségével folytatná a maga munkáját. E szerv kiegészítéséül meg kellene teremteni egy hatalmas folyóiratot Keleteurópa címmel, mely ugyanezt a feladatot végezné. És: munkatársakat szerezve mind e népek kiválóságai közt: állandóan ismertetné e népek politikai, társadalmi, gazdasági, kulturális életét.”²²

Még Szabó Dezső sürgetésénél is célratörőbb Németh László kezdeményezése. Amikor 1932-ben megindítja a Tanút, Középeurópa címmel kezd nagy visszhangot kiváltó rovatot. „Mi, Duna-népek – írja –, ott tartunk, ahol a háború előtt, itt élünk egy sorsközösségben, egymásról mitsem tudva. Igazán itt az ideje, hogy megismerjük tejtestvéreinket, akikkel egy sors száraz emlőjét szoptuk... Ideje, hogy szétnézzünk a házunk táján, patrióták legyünk. Cseh, szerb, román – és patriotizmus? Igen!... Cseh, szerb, román, német: ellenség, tartja a régi patriotizmus... A történelem súlypontja itt van most. Korunk két forradalmát: a minőség lázongását a színtelen civilizáció ellen s az igazság lázadását a kapitalista garázdaság ellen itt kell összeegyeztetni. Mi magyarok, népekbe ékelt nép, ennek az új Európának vagyunk természetes erjesztői... Közép-Európa nem olyasvalami, ami megvan, hanem olyasvalami, amit meg kell csinálni. De abban, hogy megcsináljuk, nincs semmi történelem- és természetellenes. A közép-európai (vagy helyesebben dunai) terület két részből áll; a nyugati a három királyság (Cseh-, Lengyel-, Magyarország), a keleti

a bizánci öv, melybe Románia, Szerbia, Bulgária, esetleg Görögország is tartoznak.” A Tanúban közölt ide vonatkozó tanulmányai közül igen sikerült megfigyeléseket tartalmaz Paul Eisner: Volkslieder der Slawen és Karl Dieterich: Die osteuropäischen Literaturen in ihren Hauptströmungen vergleichend dargestellt című műveinek megbeszélése; a dunai-balkáni népköltészetéről és a kelet-európai irodalmakról írt jellemzései tömörségükben és magvasságukban ma sem felülmúlt összefoglalások – az összehasonlító irodalomtörténet miniatűr remekművei.²³

Az Apollo és a „Magyarország és Kelet-Európa”. A 20–30-as évek fordulóján alig volt olyan ifjúsági mozgalom, amely Ady, Móricz és Szabó Dezső mellől elhagyta volna Bartók és Kodály nevét. De Bartók és Kodály nagyszerű teljesítményét általában a magyar „hegemónia”, a „magyar szupremácia”, a „magyar primátus” bizonyítékként fogták fel. Két olyan radikális egyetemi mozgalom is támadt azonban, amely az első világháború után kialakult nemzetközi helyzet helyesebb értelmezésével gondolta át a teendőket. Az egyik a Magyar Evangéliumi Keresztyén Diákszövetség Keleteurópai Szeminárium név alatt működött 1929–30-ban. Vezetője, Olt Károly vetette föl először a Keleteurópai Intézet tervét: „A legsürgősebb feladatnak látszik – írta Olt – egy olyan intézménynek a megteremtése, amely kizárólag tudományos szempontokból foglalkozik Kelet-Európa kérdéseivel és ezzel párhuzamosan mozgékonyan tudja leszűrni eredményeit népszerűsíteni minden politikai jelleg és ak-

tivítás nélkül . . . A Kelet-Európai Intézet körvonalai általában öt irányban bontakoznak ki: 1. Nyelv és irodalom. 2. Kelet-európai etnológia, nép-lélektan. 3. Művészet, etika, filozófia. 4. Társadalmi és gazdasági fejlődés és irányai. 5. Általános propaganda (folyóiratok, könyvek, nemzetközi kapcsolatok stb.).”²⁴ A másik mozgalom a Sarló volt, a csehszlovákiai magyar fiatalság szervezkedése; ennek vezetője, Balogh Edgár a következőkben összegezte terveiket: „Szükség van a kelet-európai kérdés gondos tudományos vizsgálatára a legfeljebb szak tényezők részéről, továbbá a kérdés széles körű nyilvánosságra hozatalára és ellenőrző megvitatására, általában az európai, de különösen az érdekelt kelet-európai nemzetek, így a szlovákok, ukránok, lengyelek, románok, bolgárok, szerbek, horvátok, szlovének és magyarok munkás- és parasztmozgalmi képviselői, valamint általános közvéleménye előtt.”²⁵

A kelet-közép-európai összehasonlító vizsgálatoknak ez a két sürgetője csakhamar elhallgatott. Németh László az 1932-ben tervezett Középeurópa című folyóirat szerkesztését rám akarta bízni. 1934 decemberében Apollo címmel az „összehasonlító szellemtudományok”, valójában az összehasonlító irodalomtörténet és az összehasonlító történetírás orgánumát indítottuk meg. Ennek példaképként Bartók Bélát választottuk. A második, 224 oldalas kötet élére Bóka László Bartókhoz és Kodályhoz címzett ódája került, Révész András Bartók Béla útját vázolta föl, Lükő Gábor pedig kelet-közép-európai folklór-kutatásairól adott számot. E sorok írója programnak a következőket adta: „Az Apollo eszmei Kö-

zép-Európája azonos Bartók Béla Kelet-Európai koncepciójával. Mai szellemi életünkben egyébként sem választhatunk külön példaképet Bartók Bélánál, aki egyszerre a legfontosabb európai, közép-európai és magyar személyiség, embernek-művésznek egyaránt.”²⁶ Révész András a *Cantata Profanáról* ezt írta: „Hitvallásként hivatkozunk rája.” A továbbiakban pedig Bartók egyetememes nemzeti jelentőségét így vázolja: „A wagneri ideális zenei élet elképzelésétől (az államot a zenére kell alapítani, és keresni azt a kultúrát, amelyet a zene épít fel) s a platóni etikus elgondolástól, amely a zenét a rend lényegének tartja s útnak minden jóhoz, igazhoz és széphez, még nagyon messze vagyunk, s talán nem is fogunk eljutni. De hogy a magyar zenekultúra egyetemessé emelkedjék, a magyarság életének tartalmává legyen, az ezen való munkálkodás nagyszerű lehetőségei Bartók és Kodály óta tárva vannak.”²⁷ Lükő Gábor ezt írta: „Kelet-Közép-Európa koncepcióját Ady művészi látása mellett elsősorban Bartók tudományos munkájának köszönhetjük.”²⁸ Bóka László Bartók Amerikába távozásakor így összegezte ránk tett hatását: „A nemzedék öneszmélete a magyarság közép-európai hivatásának felismerésével kezdődött. Emberséges életfeltételek megteremtése a Duna-völgyében, egy hatalmas, az egész teret betöltő Sodalitas Danubiana megalkotása. Ennek a célnak emberi szimbóluma, megtestesítője volt szemünkben Bartók Béla... A jóság és az értelem forradalma volt az ő munkássága... Szent zálog volt ő közöttünk, nem a város falaiban bízunk, hanem abban, hogy ő bévül van a falakon.”²⁹

Bartók Béla népzenei gyűjtőtevékenysége és ennek akkoriban megjelent nagy dokumentációja, a Népzenénk és a szomszéd népek zenéje; nagy művészi alkotása, a Cantata Profana és akkoriban még legendák ködébe vésző kapcsolatai, utazásai, gyűjtőútjai, barátkozásai és levelezései a szomszéd népek íróival, művészeivel, tudósaival voltak a döntő kezdeményezések lapunk megindítására. Kívüle a történeti humanizmus feldolgozására és éppen a közép-európai humanizmus új értékelésére Horváth János egyetemi előadásai adtak ösztönzést. Eckhardt Sándor Az összehasonlító irodalomtörténet Közép-Európában című Minerva-tanulmánya a Kárpát-medencei, nemzetiségi szemlélet kitágítására ösztönzött, valójában a nemzetiségek helyett a szomszéd nemzetek tüzetesebb vizsgálatára. De a Nyugat íróinak, a népies és urbánus írók művei és cikkei és nem utolsósorban a csehszlovákiai, romániai és jugoszláviai írók műfordításainak növekvő száma is döntő tényező volt a közép-európai összehasonlító irodalomtörténeti kutatások összpontosításában. Jelentek meg addig is doktori disszertációk eldugott helyeken, folyóiratok is közöltek útibeszámolókat vagy írói arcképeket a szomszéd népek irodalmából, de ezek elsősorban a régebben nemzetiségeknek nevezett, de az első világháború után nemzetté vált népek újabb alkotásait tükrözték. A csehekkel, a regáti románokkal és a szerbekkel való szellemi összeköttetéseinkről úgyszólván semmi nem jelent meg. Tetézte a tartózkodást az illető népek által csúfnévnek tartott tót, oláh, rác továbbélése a magyar tudományos sajtóban, így a Budapesti Szemle és a Magyar Szemle hasábjain is.

Thomas Mann az Apollo első kötetének megjelenése után röviddel, 1935 januárjában Pesten járván, nyilatkozott a lapról mint nemzetközi jelentőségű mozgalomról: „Meggyőződése, hogy ebben a pillanatban az európai elmék titokban egy új humanizmuson dolgoznak. Talán nem lesz annyira optimista, mint az eredeti, a modern tudományok hatása alatt talán nem is hasonlít majd hozzá. Sötétebb lesz, de a legtágabb emberiséget magában foglalja. A szellem csúcsáról új kilátást nyújt mindenre, ami emberi . . . Jut-e rész Közép-Európának ebből a munkából? Feltétlenül. Nyugat-Európa és Közép-Európa közt ma nincs többé igazi szintkülönbség. A szellemi újjáépítés észrevétlen munkája a határok fölött folyik, és Nyugaton sem sokkal észrevehetőbb, mint itt. Tudok róla, hogy fiatal magyarok: bölcsekszek, diákok egy folyóiratot indítottak, amely a közép-európai humanizmus körvonalait keresi.”³⁰ Amikor 1936 júniusában a Népszövetség Szellemi Együttműködés Bizottságának budapesti kongresszusán Európa és a humanizmus címmel előadást tartott, még élesebben fogalmazta meg az új humanizmus jellegzetességét világhírű beszédében, amelynek magyar nyelvű közlési jogát az Apollónak engedte át. „Európa – írja ebben – a humanizmus eszményével szorosán és elválaszthatatlanul összekapcsolt fogalom. Ma harcok humanizmusra lenne szükség, melyet az a belátás táplál, hogy egy szemérem és kétség nélküli fanatizmusnak sohasem szabad a szabadság, türelem és kétség alapelveit kizsákmányolni és kiszorítani; az a belátás, hogy ennek a humanizmusnak nemcsak joga, hanem egyenesen kötelessége védekezni . . . Humanizmusról beszélve, Eu-

rópa alapjairól és a szellemi élet feltételeiről beszélünk, s ezért szükségesnek véltem arra a kapcsolatra rámutatni, amelyet a minden humanisztikus gondolatban benne rejlő természetes jósnak férfias határozottsággal alkotnia kell, hogy Európa továbbra is fennmaradhasson.”³¹

Az 1934-től 1939-ig tíz kötetben, kb. 1200 oldalon megjelent folyóirat túlnyomórészt közép-európai–dunai–balkáni összehasonlító irodalomtörténeti tanulmányokat közölt. A szomszéd népek irodalmával foglalkozó munkatársak részben olyan budapesti egyetemi hallgatók vagy akkor végzett fiatal tanárok közül kerültek ki, akik a szomszéd államokból származtak, és középiskoláikat ott végezték, tehát tökéletesen birtokában voltak annak a nyelvnek, amelynek az irodalmával foglalkoztak; másrészt pedig valamely szomszéd nemzet irodalma és történelme iránti lelkesedésből hosszabb időt töltöttek a szomszéd fővárosokban, hogy a nyelvet egyetemi fokon elsajátítsák. Kardos Tibor, az egyik lapalapító a humanizmus-kutatás közép-európai szempontú képviselője volt már a meginduláskor; 1931-ben közzétett műve, A laikus mozgalom magyar bibliája a cseh huszita hatás forrásértékű földolgozása; 1934-ben megjelent Magyar reneszánsz írók antológiája a lengyel, cseh és osztrák kapcsolatokat is felöleli; az Apollo I. számában Mátyás udvarának a krakkói platonistákra tett hatásáról számolt be; a II. kötetben a lengyel, cseh és magyar királytűkrök összehasonlító elemzését adta; a Dalmácia a magyar humanizmusban c. tanulmánya a délszláv magyar humanista kapcsolatokat vázolta fel. Sziklay László A szlovák szellem kezdetei-ben a cseh nyelv uralomra jutását vizs-

gálta a régi szlovák írásbeliségben; a szlovák romantika pánszláv jellegében a német, a magyar és a többi szláv kultúra kereszteződését kutatta; Ady a szlovák irodalomban címmel Rudolf Uhlár úttörő tanulmányát is lefordította, és a modern szlovák folyóirat-irodalomról is beszámolt. Gáldi László *A román irodalomtörténet tájrajzi problémái*-ban a három történelmi román országrész párhuzamos és egymásra ható fejlődését tette vizsgálat tárgyává; már 1935-ben a Román Tudományos Akadémia kiadásában megjelent román nyelvű Eminescu-monográfiájának első vázlatát adta, bizonyítva a közép-európai összehasonlító irodalomtörténet megvalósításának lehetőségét; a Balkán-filológia történetéről és akkori feladatairól nyújtott áttekintése a kérdés első magyar ismertetése; Kölcsey és Eminescu-ja két klasszikus nemzeti remekmű párhuzamosságának mintaszerű elemzése. Hadrovics László a magyar történelmi sors horvát tükröződését vázolta. Sárkány Oszkár a cseh–magyar irodalmi kölcsönhatás számos új bizonyítékát közölte; *Magyarok Prágában* című összegezése a felvilágosodás- és reformkori magyar utazók prágai benyomásait publikálta; *A magyar romantika cseh fogadtatásáról és klasszikus nyomairól* tett közzé általa felkutatott adatokat; A fiatal Palacky a nagy cseh történész magyar környezetben nyert élményeit rendszerezte. Csapláros István a lengyel történelem magyar irodalmi visszhangját állította össze. Kovács Endre az új cseh líráról és az új szlovák elbeszélőkről adott tájékoztatót. Lengyel Tamás – Klapka György és Teleki László életírója – a XIX. századi magyar Duna-konföderációs tervek francia nyelvű ismer-

tetője a kiadatlan levéltári anyag alapján Kossuth és a 49-es emigráció nemzetközi tárgyalásait tárta föl freskó-szerűen tanulmányában.

A fiatal Közép-Európa-kutatók konkrét irodalomtörténeti, történeti és filozófiai vizsgálatai köré a háttérrel szellemi életünk olyan humanista nagyjai adták, mint Babits, Bartók, Kodály, Kerényi Károly, Illyés, Veres és az esszéíró generáció szinte valamennyi tagja: Halász Gábor, Hevesi András, Illés Endre, Káldor György, Kecskényi Dezső, Szerb Antal. A fiatal filozófus-, irodalom- és művészettörténész-nemzedékből Benedek András, Csabai István, Faragó László, Ferdinandy Mihály, Győry János, Kósa János, Ortutay Gyula, Sőtér István és Waldapfel Imre voltak az Apollo munkatársai. A lap egyik alapítójának, Mátrai Lászlónak az elemzése az egzisztencializmusról, az újromantikáról és a harmincas években feltámadó irracionálisizmusról általában, a magyar határokon túl is föl hívták magukra a figyelmet.

Az Apollo közép-európai humanizmusának széles körű fogadtatása egy kötetrevaló tanulmányt és cikket eredményezett. Ezeknek feldolgozása azonban a közép-kelet-európai–dunai–balkáni összehasonlító irodalomtörténet elvi és módszertani megbeszélésének körébe tartozik. Az Apollo egy évben két kötetnél gyakrabban nem tudott megjelenni, így munkatársai kénytelenek voltak összefüggő munkáikat a többi tudományos és irodalmi folyóiratban elhelyezni. (Archivum Europae Centro-Orientalis, Az Ország Útja, Debreceni Szemle, Donaueuropa, Egyetemes Philologiai Közlöny, Helicon, Hungarian

Quarterly, Jugoslovenska-Madjarska Revija, Külügyi Szemle, Láthatár, Magyar Szemle, Nouvelle Revue de Hongrie, Pannonia, Századok, Ungarn.) A Magyar Nemzet és a Láthatár közölte összeállításomban a Balkán-kutatásokkal foglalkozó magyar szakemberek tudománytörténeti összegezését. Ezt a kötetet Magyarország és a Balkán, A magyar tudomány feladatai Délkelet-európában címmel a Magyar Balkán Bizottság 1942-ben magyarul, 1944-ben pedig Ungarische Balkanforschung címmel németül tette közzé. Munkatársai: Eckhardt Sándor, Elekes Lajos, Fekete Lajos, Galla Ferenc, Gáldi László, Gunda Béla, Hadrovics László, Horváth Endre, Horváth Jenő, Ivánka Endre, Jánossy Dénes, Jávorka Sándor, Juhász István, Kardos Tibor, Kniezsa István, Lakatos István, Lukinich Imre, Makkai László, Moravcsik Gyula, Pukánszky Béla, Szabó Pál Zoltán, Tamás Lajos, Thim József, Tóth László, Váczy Péter, Wolsky Sándor.

Az Apollo meg a Magyarország és a Balkán c. kötet munkatársainak nagy dokumentációja volt az a kötet, amely Bartók terminológiáját (szomszéd népek és Kelet-Európa) kizárólagossá téve 1943-ban német nyelven Ungarn und die Nachbarvölker címmel, 1947-ben pedig kibővítve Magyarország és Kelet-Európa, A magyarság kapcsolatai a szomszéd népekkel címmel jelent meg (Officina-kiadás). A kötet bevezetőjét Balázs János írta Kelet-Európa és az összehasonlító történetírás címmel. Ebben a külföldi és a magyar Kelet-Európa-kutatás történetét ismerteti, és a további lehetőségekre utal: „Az összehasonlító tanulmányok az imperialista hatás-vadászatnál

sokkal hűbb, igazibb eszközei lehetnek a dunai népek önismeretének. Kiindulópontjuk... az őszinte törekvés egymás megismerésére, mindenekelőtt a közös vonások kiemelése. A magyar szellem legjobbjában régtől fogva élt ez a látásmód. Idézzük-e Bartók Béla korszakalkotó művét? ... Bartók módszerét érdemes közelebbről szemügyre vennünk... Nem azt kutatta, hogy zenénk melyik szomszédunkra és mennyiben hatott, hanem a kölcsönhatások, egymásrahatások, rokonvonások érdekelték... Aki az igazságot kutatja, annak a szempontjából csak ez az elfogulatlanság lehet a mértékadó. Bartók művének bevezetőjében rendkívül fontos az a megállapítás, hogy az összehasonlító népzenei kutatóknak a kölcsönös hatások felderítése a feladata. E felfogásának megfelelően tehát nemcsak a magyar népzene és annak hatását vizsgálja, hanem minden egyes esetben a kölcsönhatásba került szomszéd nép zenéjének leglényegesebb vonásait is kiemeli... Ez a tárgyilagosság az, ami nélkül tudományos összehasonlító munkát elképzelni nem lehet.”³²

A fenti két kiadványban a következő munkatársak vettek részt: az orosz kapcsolatokról Erős János, Fogarasi Béla, Illés Béla, Komlós Aladár, a németekről Pukánszky Béla, az osztrákokról Jánossy Dénes és Pukánszky Béla, a lengyelekről Csapláros István és Divéky Adorján, a csehekről Angyal Endre, a szlovákokról Kovács Endre és Sziklay László, a szlovénekről Pável Ágoston, a horvátokról Hadrovics László, a szerbekről Csuka Zoltán, az albánokról Gáldi László, a görögökről Horváth Endre, a románokról Gáldi László és Makkai László, a bolgárokról Bödey József és Szilády Zoltán, a ruténekről

Bonkáló Sándor, a törökökről Rásonyi László és hollósi Somogyi József írtak.

Magyarország felszabadulásával nem éledt föl azonnal nagy arányokban a kapcsolatok kutatása a szomszéd népekkel. Az általános helyzet mellett két körülmény gátolta ezek kibontakozását. Az egyik: Bartók Béla halála közvetlenül a háború után, a másik: hogy a dogmatizmus korában a komparatiztika nem volt népszerű, a „polgári kozmopolitizmus” vádjával illették. Az 1962. évi budapesti konferencia után soha nem tapasztalt mértékben lendült fel a kelet-európai összehasonlító irodalomtörténetírás nálunk is: különösen a Bartók által megszabott úton és elvek szerint remélhető nagy eredmények.

A mai nemzedék el sem tudja képzelni, micsoda fölemelő érzés, milyen büszkeség dagasztotta mellünket, hogy diákkorunkban az elsők között léphettünk az igaz magyarság és így igaz emberség két olyan prófétájának se-regébe, amilyen Bartók és Kodály.

Kodály (és Bartók) erdélyi népdalgyűjtése a 20-as évek végén Basilides Mária révén vált közkedvelté a mi diákköreinkben. Az Erő – Molnár Imre és Lajtha László ügyes jegyzeteivel – a gyűjtés gyöngyeit kottával publikálta. A protestáns diák- és cserkész tábor-tüzeinél már 1928–29-ben elkezdtek az addigi értéktelen nemzetközi dalanyag kirotálását és a Bartók–Kodály-gyűjtés tanítását. Karácsony Sándor Csittvári Krónikája az egész országból kiválogatott ifjú apostolokkal szétvitte az igazi magyar népköltészet, a valódi magyar népzene kincseit. A Pesti Napló és különösen Tóth Aladár napról napra való szakadatlan és fáradhatatlan Bartók–Kodály kultusza szintén megtette a maga nevelő hatását. Karácsony Sándornak, mint a Magyar Cserkész Szövetség alelnökének, hosszas küzdelem után sikerült kivívnia, hogy a magyar középosztály körében közkézen forgó „101 magyar népdal”-gyűjtemény mintájára – ezt a címet ezúttal jó értelemben félrevezetően megtartva – az addigi Bartók–Kodály gyűjtés legszebb darabjainak

antológiája számára átvette.¹ Ebből lett aztán hamarosan az Ifjú Erdély hasonló, remek kis népdal-zsebkönyve. A Sarló mintájára futótűzszerűen terjedő regöscserkész, regösdiák mozgalom már teljesen erre épült. Karácsony körében Lükő Gábor és Morvay Péter volt maga is kitűnő recitálója ennek az igazi népdalkincsnek; a regöscserkészeknél Aradi Zsolt és Csaba József nevét kell megemlíteni. 1929–30-ban a Bartha Miklós Társaság, a Diákok Háza, a KIE, a Soli Deo Gloria összejövetelei már tömegnépszerűséget jelentettek a népzene terjesztése terén. Ott szorongtunk a Nyugat-Barátok Kör estjén is, amikor Vallomását adta elő.² A húszas-harmincas évek fordulóján Kodály folyóiratokban, évkönyvekben, röpiratokban rövid, magvas nyilatkozatokban vagy cikkekben fejtette ki a magyar népzene, a magyar népdal megismerésének, elsajátításának szükségességét. Minden mondata vérünné vált, egyéni sorsunkat formálta. Kodály egyik cikkében írta, hogy előbb jutott el Párizsba, mint Kázonújfaluba; mi már nem is akartunk először eljutni Nyugatra, annál inkább a Székelyföldre és a Csalóközbe, a Sárközbe és az Ormánságba.

1930 őszén váratlan diadala volt Kodálynak, amikor barátai a Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karán kivívták a kar konzervatív tagjaival és a kultuskormányzat reakciósaival szemben, hogy mint meghívott előadó megbízást kapott a magyar népzeneről előadások és szemináriumok tartására. Bevonulása első előadására példátlan diadalmenet volt. Az Eötvös-kollégiumi kortársak, Gombocz, Horváth János, Szekfű, Pais, Gerevich, Eckhardt Sándor kíséretében jelent meg. Az első

sorokban zeneakadémiai növendékei mellett ott szorongtunk mi, bölcsész rajongói, Bóka László, Gergely János, Keszi Imre, Mészáros Zoltán, Rajk László és még mások. Szemináriumába bejutni a hangjegyet olvasás, sőt arról való éneklés volt a föltétcl. Előadótérmenek első három sora lett tanítványainak törzsgárdája. Előadásaiban és szemináriumi megbeszéléseiben voltaképpen egész elméleti tudományát élénk tárta, évtizedek múlva kidolgozott több tanulmányát ott hallottam első formájában. Egyik előadássorozata az igazi magyar népdal fölfedezésének története; anyagát a Szentirmaytól Bartókig c. tanulmányában láttam viszont.³ Ez az összetartó hívő szereg a Zeneakadémián és az Operában zárt falanxként tüntetett minden új műve előadásán vagy azok új bemutatóin. Emlékezetes számomra, hogy a Székelyfonó egyik első előadására Tamási Áront vittem el. Tamási egyik legszebb cikkét írta erről az estéről. Németh László fiatal korában az inkább hagyományörző Kodály mellé állt, a Tanúban megjelent Székelyek c. tanulmánya éppen Kodály és Tamási alkotásainak közös jellegét vizsgálja.

Amikor az Apollót megindítottam, természetes eszményünként állt előttünk Bartók és Kodály. Fölkértem Bóka Lászlót, írjon hozzájuk ódát. Ezt hódolatunk és csodálatunk kifejezésül a II. kötet élén közöltem.

MAGYARORSZÁG DICSÉRETE

– Bartók Bélának és Kodály Zoltánnak –

1. Karok és rendek

*Micsoda bőségből telt itt latin metrumokra,
kényelmesen skandálva lejteni:
hogy így is lehet magyarul vigadni
s a nótát sem kell elfelejteni.*

*Zárt formák gőgje: új Horatius,
de Berzsenyink kemény erkölcsi, –
„Hervadó színnel rogyok a Halálnak...”
így fordította Sapphot Kölcsey.*

*Micsoda bőség és „görög szegénység”,
görög álmok nyomában hogy keressék
fajtánk javát e bajuszos Apollok,
daloltak, karban, rendben: a nemesség.*

2. Pórnép

*Kiknek se dicsőség, se hatalom
nem jutott, lelkük is zavarva
úgy zendül, mint a bomlott cimbalom:
visszhang egy réges-régi dalra.*

*Furcsa dal: török siposok
skáláján az urak dalán nőtt nóta;
ezer múlt, idő mit egybemosott,
messziről, de más ízzel zeng azóta.*

*Hajdani kegyes síró énekek,
kópjás daliák riadója –
ma már a rögbe törmölt életet
zsendíti és csak jó zengése ója.*

*Néha fellobban nemes zengzetes
hangja – síró hang a megpattant burban –,
bódoló Akadémiát keres,
mint Arany János Tekintetes Úrban.*

*Mert megbódolnak Akadémiák
és fényes Társaságok dalra kelnek,
ha vándorútja végén két diák
eldúdolja, hogy ők mit énekelnek,*

*kiknek se dicsőség, se hatalom
nem jutott, s lelkük is zavarva
úgy zendül, mint a bomlott cimbalom:
visszhang egy réges-régi dalra.*

A III. kötetben Révész András magvas méltatását közöltem Kodály Zoltán munkája címmel. Az ifjonti lelkesedéssel megírt dicsőítés a nagy mester iránti mélységes rajongásunkat tükrözi: „A külföld megmutatta azt, hogy nem kell magyarnak és húszesztendősnak lenni ahhoz, hogy meg lehessen érteni: Az új magyar zenéből egy más, mélyebb gyökerű elhasználatlan magyarság szűzi, tiszta levegője árad, olyan, mint a székely fenyveseké, melyek közé szorultan megmaradt valami egy valamikor országot átfogó, monumentális crejű élettáradatból, egy sok-

rétű, mélyen tragikus világmagyarság benne az egykori országszerzők öntudata és a jelen nyomorúságnak szembe-
beszegezett élniakarás vad energiája.” „Kodály zenéjéből – írja tovább Révész –, egész munkásságából ennek a magyarságnak a levegője árad, és az Apollo a »virtuális Középeurópa« eszméjének szolgálatában felemeli a Kodály Zoltán meglobogtatta zászlót, amelyre az igazi nemzetiség gondolatai vannak felírva... Be kell állnunk a népek nagy orkeszterébe.”

Amikor Kodály 1938-ban a rádióban előadást tartott arról: „Mi a magyar a zenében?”, magától értetődőnek látszott, hogy ez a kitűnő írása, amely a magyar zenei jellemnek éppen a latinos vonásait emeli ki, az Apollóban kerüljön közlésre. Kodály ebben a tanulmányában jutott legtovább a magyar zene jellemének leírásában: „Történelmünkől a magyarság egységes jellemképét eddig még nem sikerült elvonni. Így tehát a magyar jellem és a magyar zene összefüggéseit sem igen lehetett feltárni... Milyen zenei tulajdonságok jellemzik a magyar népzene-t? Általában inkább aktív, mint passzív. Inkább akarat, mint érzelem kifejezője. Ritmusa éles, határozott, változatos. Dallama lendületes, szabad mozgású, nem előre elgondolt harmonikus alapból félenken kibontakozó. Formája: rövid, arányos, világos, átlátszó. Világos a forma, mikor mindig tudjuk, hol tartunk... A görög-latin formaérzék közelebb áll a magyar lélekhez, mint Észak köde. Ezért a német szerzők közül csak azokat fogadja be, akik latin formakultúrában éltek... Minél szélesebb réteg jut érintkezésbe a valódi zenekultúrával, annál sűrűbben támadnak majd olyan művek, amelyeknek

magyar a levegője, a tartalma, a formája, az élete.” Ebben a tanulmányában jelentős történetfilozófiai következtetéseket von le a magyarság nemzetközi helyzetére és szerepére vonatkozóan: „Minél több közünk van az európai kultúrához, annál nagyobbra nő a magunké is . . . Az elzárkózás, műveletlenség a nemzeti vonásokat is elsorvasztja . . . Magyarország Európának is szerves része: annak hagyományaiban is benne kell élnie. Kelet és Nyugat ütközőpontján álló országnak, népnek élete célja csak az lehet, hogy mindkettőhöz hozzátartozzék, ellentéteket magában kibékítse, egybeolvassza. Ebből a szempontból értéktelen az a magyarság, amely nem európai, és számunkra értéktelen az európaiság, ha nem magyar is egyszersmind.”

A tanulmány Kodály egyik legtömörőbb, legtöbbet mondó műve. Írt rövidebben is, hosszabban is a magyar jellegről a zenében, de ilyen Arany János-i néven-nevezéssel talán még soha. Kodály kottapéldákat akart állításai illusztrálására küldeni, ezek nem érkeztek meg idejében, így tanulmányát első korrektúrája után betördeltük, és ki is nyomtuk. Erre vonatkozik ez a levelezőlap:

Postabélyegző: Budapest 62. 1939. febr. 13.

„Igen tisztelt Gál ur!

A korrektúra szándékom ellenére elment biz. adatok nélkül, melyek akkor nem voltak meg nálam. Most megvan, és pótlom a legközelebbi korrektúrában. Arra kérem, hogy abból két levonatot szíveskedjék készíteni, s az

egyiket a Hungarian Quarterly titkárának elküldeni, mert ők angolul akarnák közölni.

Szívélyes üdvözléssel
Kodály Z.”

A Kodály-cikkből elmaradt két népdal közül az első az „Ugat a kutyám a Rajna” kezdetű, az ötfokúság elvének példája, a másik a „Röpülj páva, röpj, a várme-gyházára” kezdetű, a párhuzamos szerkezet mintája. Részletesebb, tanulmánymeretű kidolgozása a „Magyar-ság a zenében”. Ez a Szekfü Gyula által szerkesztett és a Magyar Szemle Társaság által kiadott Mi a magyar? c. kötetben látott napvilágot. A kötet létrejöttének egyik döntő indítéka volt Kodály első meggyőző megfogalma-zása.⁴

Nem ez volt az első kecskeméti Kodály-publikáció. A Kecskeméti Lapok 1929. nov. 29-i számában a Gyer-mekkarokról írt cikket, a Válasz 1935-i évfolyamában pedig A magyarság néprajzában közölt a Magyar nép-zene c., akkor sajtó alatt levő tanulmányának utolsó fe-jezete, a Néphagyomány és zenekultúra jelent meg.

1942-ben a külügyminisztérium kulturális osztályának szerződéses munkatársaként az idegennyelvű magyar könyv- és folyóirat-kiadással foglalkozva, az egyik leg-sürgetőbb föladatnak éreztem Kodály idegen nyelven va-ló ismertetését elméleti művei kiadásával. A Hungarian Quarterly Apollo-beli cikkét közölte, az Ungarnba Var-gyas Lajos írt nagy méltató tanulmányt róla, a Donau-europába ugyancsak ő írt a magyar népzene kutatás dunai-balkáni gyűjtőmunkájáról. Thienemann Tivadar Danubia

könyvkiadó vállalatának Kleine Ungarnkunde c. sorozatában kiadtuk Kodály magyar népzeneéről szóló tanulmányát, Bartha Dénesnek a magyar műzene történetéről szóló tanulmányával együtt (Bartha-Kodály: Die ungarische Musik. Budapest, 1943). Kodálynak ez a munkája 1956-ban Szabolcsi Bence új német fordításában újra megjelent. Az angol kiadás első elképzelése a Lotz János professzorral tervezett hungarológia-sorozat első kötete lett volna – a háborús viszonyokra való tekintettel a stockholmi Magyar Intézet kiadásában. Angol fordítását Pivány Jenő, az amerikai-magyar történelmi kapcsolatok kutatója végezte. Hosszabb időn át folytattunk Kodállal megbeszélést, hogy teljesen tudományos kiadvány legyen-e, vagy a nagyközönségnek is hozzáférhetővé tegyük. Kodály alábbi levelezőlapja erről szól:

Postabélyegző: Budapest 62. 44. III. 1. 16.

„Kedves Gál!

Húzzanak ki mindent, ami külföldi olvasónak felesleges. Lássuk, mi marad, s lehet-e abból vmi értelmeset kerekíteni. A kótapéldákat szaporítani kellene, s azokhoz adódna szöveg is. Csak azzal kellene tisztában lenni, hogy határozottan népszerű, vagy legalább 1/2–3/4 tudományos kiadvány lebeg a szemük előtt.

Üdvözli
K. Z.”

Csaknem két évtizedig kellett várni az 1942 óta tervezett angol kiadásra.⁵ 1945 októberében az egyetem bölcsészeti karának élettani intézetében, az angol diplo-

máciai elismerés ünneplésére, a kormány sürgetésére megalakult a Magyar–Angol Társaság. Kodályt választották elnökévé, engem egyik titkárává. Amikor félévre rá a British Council kötelékébe léptem, egyik első tevékenységem Kodály háború utáni első londoni útjának előkészítése volt. Nem felejttem el örvendező mosolyát, amikor a Providentia Biztosító III. emeletén, a régi Centrál-kávéház fölötti irodánkba jött útja részletes megbeszélése végett. A Magyar–Angol Társaság munkamene tébe nem sok beleszólása volt. Az alapító Beznák Aladár professzor hamar külföldre távozott; választmányi összejöveteleit Fogarasi Béla professzor és Riesz István igazságügyminiszter dominálta Kisfaludi Strobl Zsigmond és a két munkáspárt vezető publicistáinak társaságában. Károlyi Mihályné ügyvezető alelnöksége az egyre balrább tolódó társaságnak új lendületet adott. Nagy társadalmi eseménye volt Károlyi Mihály díszelnökké választása.

1947 júniusában az Unesco Magyar Nemzeti Bizottsága alakuló ülését tartotta a Parlament delegációs termében Julian Huxley jelenlétében. Az ülés előtt Kodály mint a magyar Unesco Bizottság elnöke, Bóka mint a kultuskormányzat illetékes államtitkára, én mint az Országos Könyvtári Központ vezetője hármásban beszélünk meg az eseményeket; bár nem ejtettünk szót róla, de a jószolgálat derűs elégtétele sugárzott mindhármunkról.

Egy évtizedes csönd után 1960 őszén, a magyar–angol kulturális közeledés és együttműködés soha nem látott termékeny és hasznos évtizedének nyitánya Kodály előadása volt. John Cheetham angol követ hozzám for-

dult tanácsért, mivel kezdje meg a könyvtárban rendezendő magyar–angol kulturális esteket. 1960. nov. 2-án Kodály tartotta az első előadást az angol vokális zenéről. Ha régebben a magyar karénekről, a magyar kóruskultúráról, a magyar énekkarokról írt, egy-egy mondatban mindig utalgatott angliai tapasztalataira, a társas éneklés nagy szervező és összefogó erejére. Ebben az előadásában összegezte angliai élményeit. Első angliai látogatása, 1927 óta fokozatosan meggyőződött arról, mondta, hogy az Angliáról terjesztett német mondás – „das Land ohne Musik” – nem felel meg a tényeknek. A századforduló nagy angol muzsikusi ugyancsak a népzenehez fordultak; a modern angol zene nagy korszaka így alakult ki. Egy Händeléhez és Purcelléhez hasonló nagy korszak kezdődött Anglia zenci életében a brit népdal kincseit fölhasználó Vaughan Williams, Holst, Walton és Britten alkotásaival. Kodály nem írta le előadását, hanem szabadon adta elő, közben megszakította, hanglemezzel illusztrálta mondandóját. Előadását a háta mögötti könyvespolc mögött magnóra vették föl. A hanglemezek szerzőit vagy a műveket sorolja föl az elhangzás időtartamának percnyi-másodpercnyi megadásával. Ezt a jegyzetet, amelyet közben kezében tartott, az előadás után kérésemre nekem ajándékozta.⁶ Szövege:

Nyár 2 db	3' 45"
Alleluja XIV. sz.	1'
Byrd Agnus (1 cm a)	3 57
végétől	

2. old. vége Ave Verum	4 20
Madrig Engl. 1 old.	12
Westrup 4. 5. 6. 7.	8' 20"
Purcell Canzona + Anthem 2. 4. 5.	4' 30"
Delius (3. tól végig) cca	13' 51"
Didó: Kecskemét	
Walton: Belsazar	
Britten 2 opera (Ode to S, Cecilia)	

Az első év zenei programját vele beszéltük meg, ő ajánlotta a legnagyobb élő angol zenetörténészeket. Így került ide – és azóta is többször – az angol rádió zeneigazgatója, Gerald Abraham professzor, Bartók és Kodály korai angliai megismertetésének Calvocoressi mellett legnagyobb előharcosa. Abraham professzorral és Lajtha Lászlóval együtt látogattam meg nagy betegségből való lábadozása idején a Kútvölgyi-kórházban, ahol, mint mindig, nem győzött kérdéseket föltenni a magyar–angol szellemi közeledés újabb és újabb eseményeiről.

Első feleségének elhunytá utáni teljes fizikai összeomlásából való föltámadását, megfiatalodását, franciás eleganciáját és régi derűjét nagy tisztelője, Cheetham angol követnek az ő tiszteletére rendezett ebédjén csodálhattuk meg. Alig volt olyan fogadás jelentős angol írók, művészek, történészek tiszteletére, amelyen Kodály meg ne jelent volna. Életművének külföldön való elterjesztése az angol közvetítés révén kezdődött és tetőződött be

azzal, hogy az összes angol iskolákban Kodály zenei nevelésmélete került megvalósításra. Anglián keresztül a brit államszövetség egyes államai is megvalósítják ezt, például Kanada és Nigéria.

1966. dec. 8-án a Pen Club jubileumi közgyűlésén az ajtóban álltam Illyés Gyulával, amikor Kodály megérkezett. Tüstént hozzánk csatlakozott, és bekapcsolódott az Illyéssel folytatott megbeszélésbe amerikai tapasztalatairól: az ottani magyarság kulturális helyzetéről, magyar nyelvű, irodalmi és zenei alkotásokról való ellátottságukról: ezek megoldatlan kérdéseiről esett szó. Örök kár, hogy nem gyártunk még zsebmagnókat – bár csak megörökíthettem volna adatszerű emlékeit és bölcs javaslatait.

Február végén, amikor fölfedeztem a magyar népzene első Angliában publikált hangjegyes emlékeit, Brassai Sámuel saját gyűjtésének általa kitűnően lekottázott és még magyar gyűjteményben sem közzétett hat darabját, első gondolatom az volt, hogy értesítem erről Kodályt. Elképzeltem, mennyire örülne a magyar népzene eddig ismert külföldi közléseinél ötven-hatvan évvel korábbi dokumentumának. Többé nem találkoztunk.

Egy magyar Hamlet még koponyáját sem veheti kezébe; különöc végrendelete nyomán hamvainak sem maradt nyoma. Pedig nagyon is jellemző magyar koponyája volt. Minden magyar művészettörténet elején ott van a hozzá annyira hasonlatos kalocsai vörösmárvány királyfej (a 13. századból); de kísértetiesen hasonlított Péterfy Jenő arcképére is. Az Árpád-házi királyfej a tudóst, Péterfy fényképe a kritikust örökíti meg. Kortárs ábrázolásai közül Martyn Ferenc remek rajza eleveníti meg legjobban: a teljes értelmi és érzelmi gazdagság, az életbölc Fülep végső ábrázata sugárzik róla.

A kalocsai királyfej egész archaikus lényét élénk idézi. A második reformkor, a Nyugat és a Huszadik Század nagy nemzedékének belső emigrációba vonult óriása volt. 1930 körül a magyar irodalom és tudomány élőlottjának számított. Barátai, Lukács György, Mannheim Károly, Szilasi Vilmos, Antal Frigyes, Meller Simon vagy tanítványai, mint Hauser Arnold, Tolnai Károly 19 után bevonultak a világ köztudatába. (Itthon csak kevés tanítványa maradt, mint Káldor György vagy Szántó Rudolf.) Ő a harmincas évek közepe táján Illyés Gyula látogatásakor jutott vissza megint az ország szellemi életébe, hogy e rövid intermezzo után újra visszasüllyedjen zengőtövi magányába. Ha néha megszólalt, tö-

mörre fogott, rövid megnyilatkozásaiban a Nyugat első éveinek prózáját vélték hallani. Valóban közel állt ez Ady prózájához. Németh Lajos szerint a modern magyar filozófiai és művészettörténeti műnyelv megteremtője; lehet, hogy így van, ennek azonban semmi köze a Magyar Filozófiai Társaság vagy a Minerva Társaság stílusához – közelebb áll ez a 16–17. század magyar prózájához, sőt mint stílusvizsgálatok be fogják majd bizonyítani, egyenesen annak továbbfejlesztése. (Diákkoromban könyvtárában egyszer a régi Nyugatok lapozgatása közben nyitott rám: „Ne ezzel töltse idejét – olvassa Thököly emlékiratait.”)

Németh László életrajzírója azon csúfolódik, hogy nemzedékünknek, az 1930 körüli fiatalságnak bálványai voltak. Valóban voltak, mert a magyar történelem kivételes nagyságai éltek fiatakorunk idején. Az a szerencse jutott osztályrészemül, hogy sokukat, legtöbbjüket még én is megismerhettem és csodálhattam. Az első, akit fölkerestem, ki is lehetett volna más, mint Szabó Dezső, akivel tizenhét éves koromban interjút csináltam. (Dombovárott létezett akkor a Tolnavármegye c. ellenzéki napilap.) Emberközelbe azonban az óriások közül először Fülep Lajoshoz jutottam. Ennek egyszerű oka volt. A rejtekhelyétől, Zengővárkonytól, ahol református lelkész volt, mindössze húsz kilométerre fekvő nagyközségben, Bonyhádon jártam gimnáziumba. A Zengőre kirándulva, pécsváradi vagy pécsi rokonokat látogatva, útba ejtettem, parókiáján élvezve szívélyes, de mindig szabadkozó vendégszeretetét, kalauzolását a Zengő körüli, gyönyörű tájakon. Mint házigazda, példátlanul figyelmes és körül-

tekintő volt. Első diákkori látogatásomkor másnap hajnalban a Zengőre akartam indulni, ezért és némi irodalmi romantikából arra kértem, hogy a méhesben alhassak. Hajnali négykor azonban, amikor kiléptem a kertbe, már ott várakozott rám, és elkísért a váradi legelőig. Hajnali távozásaimkor más alkalommal is Zengővárkony előtt ismeretlen szépségeire hívta föl figyelmemet, új és új utakra kísért, vagy ismeretlen erdei ösvényekre vezetett. Sajnos a harmincas években nem létezett zsebmagnó, s így csak bennünk élnek még intései, tanításai, helyreigazításai. A Zengővárkony fölött elterülő évszázados, hatalmas szelídgesztenye-erdő és egészen a Drávaig kihalást nyújtó roppant fennsík volt sétaközi vizsgáztatásainak és oktatásainak színtere. Mint D. H. Lawrence-nek, neki is különös tehetség volt a *genius loci*, vagy a pontosabb angol kifejezéssel: a „*spirit of the place*” iránt. Felejthetetlenek recitálásai az angol és német klaszikusokból. Tőle tanultam meg csodálni Robert Browningot; ma is látom és hallom, ahogy először szavalja:

*Ob, Galuppi, Baldassaro, this is very sad to find!
deaf and blind;*

*But although I take your meaning, 'tis with such a
heavy mind!*

*Here you come with your old music, and here 's all
the good it brings.*

*What, they lived once thus at Venice where the
merchants were the kings,*

*Where St. Mark's is, where the Doges used to wed
the sea with rings?*

Nagy rajongója volt Meredith-nek, de még jobban csodálta, amikor egy egész telemet rászánva, végigolvastam összes műveit, és valóban bámulatra méltóan sok magyar vonatkozását összeállítottam. De ő ismertetett meg az angol parasztlázadás nagy költőjénck, William Langlandnek a nagyságával is. A középkori angol misztikusok, Richard Rolle of Hampole nevét pedig tőle hallottam először. De ugyanígy ő hívta föl figyelmemet a nagy német misztikusokra, Susóra, Mechtild von Magdeburgra és Hildegard von Bingenre. A spanyol manieristákat, Gongorát, Avilai Szent Terézt és San Juan de la Cruzt akkor emlegette, amikor magyar költők még létükről sem tudtak. De tőle tanultam meg becsülni John Lylyt is, az Euphues szerzőjét. És nincs vége-hossza azoknak a tanácsainak, amelyekkel az irodalom- és művészettörténet vagy a történettudomány igazi és érvényes klasszikusaira és nagy műveire terelte figyelmemet.

Böloni György írja Ady-könyvében, hogy Ady a félelmetes hírű fiatal műkritikust Krisztusnak nevezte el. Adyval való ismeretsége az Új versek ismertető cikkéig, az első szakértő elemzésig nyúlik vissza. Ady Molnár Ferencsel hívatta a kritika szerzőjét, mondván, hogy látni kívánja a fenegyereket, aki a földbirtokosok Az Ország c. lapjába ilyen elismeréssel mert róla írni. Kiss József A Hét főszerkesztésének átvételére akarta rábírní. A századforduló poshadtt művészeti életében a fiatal Fülep műkritikáival olyan izgalmat és fölháborodást keltett, mint a fiatal Péterfy színikritikáival. Fülep ezt az első fiatal kritikus-csoportot élete végéig szeretettel emlegette; Hevesi Sándor, Kárpáti Aurél és Márkus László állt akko-

riban közel hozzá. Kárpátival és Márkussal hármásban Fra Filippónak, Carpacciónak és Marcónak becézték egymást. A millenáris művészeti nagyságok ellen írt kritikái miatt évekre szóló külföldi tanulmányutakra küldték. Bárczy István szerezte az ösztöndíjat. 1904 és 1906 között Párizsban tartózkodott, onnan ment át Londonba. Egyszer részletesen elmesélte, hogy bújta az angol székesegyházak tornyait, padlásait, tetőszerkezetét, hogy mindent kézzelfogható valóságában ismerjen meg.

1907-től 1914-ig Olaszországban volt. Először hosszú ideig Firenzében élt, majd Rómába költözött. Többek között az Eulenburg hercegnő alapította Bibliotheca Philosophica kötötte oda. Jellemző a korabeli Itália színes világára, hogy Fülep benne olyan nagy emberek közelségét élhette át, mint Gordon Craig, Eleonora Duse és Maxim Gorkij. Rómában a nagy vatikáni diplomata, a híres műértő Rampolla bíboros társaságába került; Fülep első felesége, Erdős Renée meg is írta egyik nagy sikerű regényében, a Santerra bíborosban ezt a korszakát. Tolnai Gábor Ady Rómában című tanulmányában Ady római ismerősci között emlegeti Héczey Erzsébetet, aki Károlyi Mihály szerelme volt, s akinek Károlyi búcsúgesztusként palotát ajándékozott Rómában, amikor leendő feleségével megismerkedett. Héczey rajongott Fülepért. Szalonjában az olasz főváros egyházi, diplomáciai és szellemi életének nagyjai találkoztak. Fülep hosszú évekre Firenzében telepedett le. Papini barátságába fogadta, amint ezt a Krisztus követése előszavában oly érzékletesen megírta. Onnan szerkesztette a szellemtörté-

net, az akkor leghaladóbb tudományos módszer első magyar folyóiratát, A Szellemet. Lukács György, Fogarasi Béla és a Babits–Juhász–Kosztolányi levelezésből is zseninek tűnő Zalai Béla voltak fő munkatársai. Korai Nietzsche tanulmánya nyomán Alexander Bernát a filozófiai tanszék várományosát látta benne.

1914-ben anyja betegsége, halála és a közben kitört háború véget vetett olaszországi éveinek. Pesten a bevezetőben már említett radikális értelmiségiekkel (köztük van Balázs Béla is) a Szellemi Tudományok Szabad Iskolája címen rendszeres vasárnapi találkozásokat, felolvasásokat, vitákat rendeztek; Kodály, Bartók is megfordult köztük. A Huszadik Századba 1917-ben írt nagy tanulmányában a demokratikus és szocialista új Olaszország víziója bontakozik ki.

Károlyi Fülepét kormánybiztosi ranggal Fiume státuszának rendezésével bízta meg. Elvégezte ezt a feladatot, jelent is meg erről hivatalos közlemény (a „Fülep-féle cikkely”). Fiuméből továbbment Itáliába, ahol Amendola, a Corriere della Sera vezércikkírójaként szívesen segített neki a magyar demokrácia propagálásában. Tárgyalt Graziolival, az olasz hadsereg főparancsnokával is. Fülepnek barátai lettek a fasizmus előtti, az első világháború utáni Itália vezetői. A német-osztrák összeomlás után az angolszász hatalmak befolyását látta emelkedőben, amit csek olaszországi jelenléte indokolt is. 1919 januárjában a külügyminisztériumban kapott magasabb beosztást. Februárban, a pesti egyetem demokratizálásakor természetesen ő kapta az olasz tanszéket. Maradandó 19-es irodalmi alkotása Szabó Dezső

Elsodort falu-jának monumentális bírálata a Nyugatban, a magyar kritika egyik legnagyobb teljesítménye. Szabó Dezső a Segítség-ben adta vissza a kölcsönt a tőle megszokott rosszmájúsággal, de bizonyos fokú becsüléssel is. „... Havas tanár, akibe Párizs, Flórenc, Róma belemérgeztek a csak szépségben, csak esztétizálásban, csak kultúrában élés vágyát. Itt tanár, már tizenkét év óta. Itt, ahol az uccákat por és trágya fedi, ahol naponta kétszer disznókonda visít végig a házak közt, ahol vasárnap délután harmonika a zene, és ahol a patikusnak irodalmi véleményei vannak! Szenvedélyesen veszi a könyveket, a képeket, a folyóiratokat: elbűjtatja közéjük életét. És ír, ír fiókjának tanulmányokat, esztétikai méltatásokat: hogy nagyvárost, tudományt, és kultúrát hitessen maga köré. Csak ezek közé a titkos tűző lelkek közé jön el néha, hogy kibeszélhesse könyvekben felszívott lelkét.”

Fülep 1918–1919-es állásai és a bekövetkező üldözések miatt – mint 1914 után – vidékre bújdosott. A világháború elején gyorsított ütemben elvégezte a református teológiát. (Egyik legszebb itáliai cikkét az Életbe Monte Cassinóról írta.) Legelőször a Székelyföldön, Szovátán vállalt papságot, aztán 1920-ban végleg átkerült Tolnába-Baranyába; Medinán, Dombóvárott, majd Baján lett lelkész. Végül egy kis faluba, Zengővárkonyba választotta meg magát. Baján jóbarátja volt az egyetlen könyvkereskedő, Kollár Kálmán (később a pesti Egyetemi Könyvesbolt újjászervezője, majd az amszterdami Pantheon Verlag tulajdonosa és a háború után az első nagy nemzetközi irodalmi folyóirat, az Erasmus alapítója és főszerkesztője). Bajáról gyakran szekerezett át Decs-

re, ottani lelkészbarátjához, Arany Déneshez. Rajta kívül még az alsónyéki Szappanos Gyulához és az öcsényi Szilágyi Bélához fűzték szoros baráti szálak. Ott kezdte gyűjteni cserepeit, szötteseit, húsvéti tojásait. Várkony ösmagyar, de rendkívül kicsi, szerény jövedelmet biztosító parókia volt. Utolsó postája és vasútállomása Pécsvárad. Második felesége 19-es professzori korának rajongó tanítványa volt, maga is a magyar népzene és népművészet szakértője. A Babits-hagyaték őrzi Fülepné egy levelét, ebben megírja, hogy férje nem bírja tovább a nyomort, ha nem segít rajta a Baumgarten-alapítvány, öngyilkos lesz. Babits, aki Dante- és olasz szakértő-mivolta miatt nagyra becsülte Fülepet, rögtön nagydíjat adott neki. (Fülepnek egyébként Babits Divina Commedia-fordításáról nem volt föltétlen jó véleménye; szerinte a Vita Nuovát kellett volna fordítania.) De jellemző Fülepre, hogy alig jutott hozzá a pénzhez, kertjében saját tervei szerint egy hatalmas terméskő könyvtárat és dolgozószobát építtetett. Itt töltötte délelőttiét, az egyházi ügyekbe vagy kézírataiba merülve. Hosszú kutyanyelvekre szeretett írni, éspedig lúdtollal. A templom és parókia mögötti kert valóságos paradicsom volt, egyik oldalán a hegyoldalról csobogó csermellyel, zümmögő méhessel, termésüket potyogtató alma-, körte-, szilvafákkal. Garadában állt a gyümölcs a fű között, figyelemre se méltatta. Első látogatásomkor tudtam meg, hogy a ház gazdája szigorú diétán él; míg vendégeit a legízesebb csirkepaprikással kínálgatta, ő maga főtt krumplin, rizsen, párolt gyümölcsön élt.

Fülep Lajos neve a Pesti Naplóban merült föl újra,

1929-ben, amikor három folytatásos cikkben a dunántúli magyarság pusztulásának körülményeiről és okairól nyilatkozott. Kodolányi János akkor már megírta ma már sajnos elfelejtett röpiratát, A hazugság öll-t. Mindaz, amit ő és Fülep tárt fel, készen állt Babits Orgoványban kivégzett jogászprofesszor nagybátyjának, Buday Dezsőnek első világháború előtti tanulmányaiban. Ezek a cikkek azonban nyomtalanul eltűntek. A népi mozgalmak, a Sarló, a Bartha Miklós Társaság, a Szegedi Fiatalok írásaiban sem idézik őket. 1930-ban Gunda Béla, a mai debreceni etnográfus-professzor társaságában látogattam meg Fülepet. Az általunk leg többre becsült és nekem földim Illyés Gyulának nem győztük ecsetelni Fülep egyedülvalóságát magyar sorskérdésekben. Fülepnek is rokonszenves volt Illyés első kötete, a Nehéz Föld. Illyés elhatározta, meglátogatja egyszer Fülepet. A pécsi Janus Pannonius Társaság alakuló ülésén, ahová Illyés Babits kíséretében érkezett, találkozott vele. Illyés rögtön kiment vele Várkonyba, és egy éjszakába nyúló beszélgetés hatására elhatározta, hogy később hosszabb időre leutazik hozzá. A Nyugatban megjelent Pusztulás, amely Babits, Németh László és mások írásai nyomán valóságos mozgalmat indított meg, ma már történelmi dokumentum.

Mikes Lajos halála után az Athenaeum fillérékért kiárúsította a húszas években kiadott és raktáron maradt „Mikes szerzőket”. Fülep Lajos Magyar Művészete szintén közöttük volt. Vas István önéletrajzából is kiderül, milyen nagy hatással voltak nézetei nemzedékünkre.

(Lechner dicsőítése miatt pár éve nem kisebb világnév, mint Pevsner adott neki fényes igazolást.)

A Választ hamar otthagya, mert nem váltotta be reményeit. Viszont mégiscsak a népi írók forgalmazásának köszönhetette, hogy a harmincas évek második felében, amikor Koltay-Kastner Jenőt a római Magyar Akadémia igazgatójának nevezték ki, a pécsi bölcsészeti kar olasz tanszékének helyettes vezetője lett, és így komolyabb jövedelemhez juthatott. Halasy-Nagy József volt az, aki művészetfilozófiából egyetemi magántanári képesítését és minden akkori kormányfórummal szemben rehabilitációját keresztülvitte. Amikor az olasz tanszék vezetésére megbízást kapott, anyagi helyzete valamennyire rendeződött. Jelentős összegeket költött megint könyvtára gyarapítására; 1937–38-ban nagy könyvcsomagokat küldtem neki Bécsből. A pécsi professzorok közül rajta kívül még Csekey István, a magyar alkotmánytörténész, a Pragmatica Sanctio valódi történetének leleplezője állt közel hozzá, már csak azért is, mert a várkonyi gesztenyés fölött vásárolt szőlőt magának. Amikor Kerényi Károly Pécsre került, néha-néha ő is kirándult hozzá, de Kerényi maga is csak előadásaira utazott le Pécsre. Leggyakoribb művész látogatója Pécsről Martyn Ferenc volt. Pécsi tanítványai közül Weöres Sándor volt az, akiben lelkéből lelkedzett magzatját találta. Esztétikai előadásaira tanítványául szegődött Takáts Gyula, akit enciklopédikus képzettségű költőnek tartott.

Amikor 45-ben Keresztury Dezső átnyújtotta egyet. ny. r. tanári kinevezését Pécsre, voltaképpen már országos prófétának kellett volna őt alkalmazni. Illyés Gyula

ötlete volt, hogy vállalja a parasztpárti kultuszminiszterséget. Kassák cikkben követelte: „Katedrát Fülep Lajosnak.” Zambra Alajos halála után a pesti olasz tanszékre hívták meg, és egyúttal az Eötvös Kollégiumban fő-fő tutori állást kreáltak neki. Az ötlet fölvetése és kivitelezése teljesen Kercsztury Dezső munkája.

Az Eötvösben két esztendőn át rendszeres szemináriumokat, peripatetikus beszélgetéseket tartott a hozzászögödött tanítványokkal. Ezek közül is az első volt már 1947–48-ban az öt annyi szép versben megéneklő Fodor András; Lukács György és közötté a féléves olaszországi utazását előkészítő levelezést vitte-hozta. Halász Gábor Bernáth Aurél által festett portréjának leleplezési ünnepe után Lukács György társaságában Fülep engem is behívott abba a külön kis néprajzi múzeumba, amelyet gyűjteményéből akart az Eötvösben élő okulásul fölláttani. Pesti, megnőtt jövedelméből könyvtárának szerzett be megint szerinte nélkülözhetetlen darabokat; a British Council könyvakcióját kihasználva, az újabb angol művészettörténeti irodalmat és kedvenc angol könyvsorozata, a World's Classics köteteit hozattam meg neki. 1951 tavaszán költözött ki az akkor már csak diákszállóként létező Eötvös Kollégiumból. Kollégiumbeli tanítványai közül egyetemi előadásait többen továbbra is látogatták.

Az olasz tanszékről Gerevich Tibor halála után a művészettörténetre váltott át. Voltaképpen így nevelte föl jelentékeny tanítványi gárdáját. Valódi munkatere a nagy magyar művészettörténet és a művészettörténeti kutatás megszervezése volt. A magyar művészettörténet feladatai címen a műtörténetírás hazai programját fejtegette

akadémiai székfoglalójában, 1950 őszén. Az 50–60-as években Derkovitsról, Izsórol, Rembrandtról közölt néhány nagy hatású írást. 1956-ban A mai magyar művészet című vitacikkében, a Csillagban a hamisan értelmezett maiság, aktualizálás jelszavai ellen kelt ki: „Egy bizonyos: fejlődés, haladás csak a nagyobb tágasság és gazdagság irányában lehetséges; így volt ez a természeti világ megismerésében is, a primitív ember szűk horizontjától a végtelenné tágulásig. Aki szűrkít, a haladás ellensége.”

Csontváry rehabilitációjának hatalmas lökést adott a Kortársban közölt beszélgetése. A Magyar Nemzet érdeme, hogy élete utolsó nagy műveit, az Adyrol szóló cikkeket, Kner Imre és Derkovits Gyula visszaidézését közölte.

Buda egyik legszebb helyén, a Széher út fölött bérelt magának kedvenc Zengővidékére emlékeztető házat. Itt látta hetenként egyszer vendégül leghűbb tanítványait. Ahogy Várkonyban, itt is télen-nyáron kampósbotjával, szandálban tette meg hatalmas sétáit. A legkülönbözőbb műfajok művelői és az újabb nemzedékek tagjai közül átmenetileg hozzácsatlakoztak vagy mellette végig kitartottak szellemi életünk olyan jelentős tényezői, mint Bozay Attila, Csoóri Sándor, Hernádi Gyula, Kondor Béla, Konrád György, Körner Éva, Lakatos István, Németh Lajos, Lator László, Takáts Imre, Tornai József és mások. A még Eötvös Kollégiumban keletkezett körhöz tartozott Colin Mason is; kivételes tehetségét egy Bartók-cikke nyomán maga Fülep fedezte föl 1949-ben; vele

Londonból ékes magyarságú levelezést folytatott; Pestre látogatva, minden alkalommal fölkereste őt.

1970 szeptemberének egyik napján fellábában vérkeringési zavarok támadtak; a türelmes fekvés talán rendbe hozta volna, de ő kikövetelte az operációt. Másnapra embólia végzett vele. Nyolcvanhat évének hitetlenkedő csodálói végül is fölöslegesnek tartották a szabad természetben való sok sétát, a szigorú diétát, a szabályos ebéd utáni pihenést és a korai lefekvést. Valószínűleg azonban éppen ez a fegyelmezett életmód hosszabbította meg legalább három évtizeddel életét, hiszen sok nagy kortársa, Babits, Karinthy, Kosztolányi, Móricz és a többi óriás egy nemzedékkel őelőtte távozott.

Néprajzi gyűjteménye a Néprajzi Múzeumnak jutott, évtizedeken át készülő nagy művének, esztétikájának megmaradt kéziratai és kiterjedt levelezésének kötegei 40 nagy papírcsomagként kerültek az Akadémia kézirat-tárába.

Fülep Lajos a magyar művészettörténet, filozófia, irodalmi és művészeti kritika egyik legnagyobb alakja; Pécs, Baranya és a Dunántúl modern történelmének egyik legnagyobb személyisége.

Tizenhét éves koromban Karácsony Sándor Csittvári Krónika körének nyári táborozása után Sebestyén Gézával kerestük föl a Philadelphia-kávéházban. Éppen magába mélyedve ült márványasztalánál, és kérelmünket, hogy a Mester fogadjon bennünket, azonnal teljesítette. Alig két héttel ezután Aradi Zsolttal és Csaba Józseffel, a Sarlót követő első magyar falukutató út után látogattam meg. A Tiszazugból Angliába menet toppantam be hozzá, interjút kérve tőle az akkoriban indult ellenzéki, kisgazdapárti dombóvári napilap, a Tolna-vármegye részére. Nyájasan fogadott, mintha fővárosi és nem kis vidéki lapnak nyilatkozna. Cikkem egész oldalas terjedelemben meg is jelent, s minthogy akkor még csak hetedikos gimnazista voltam, hátralevő bonyhádi gimnazista időmben elég ok volt a botránkozásra és a vádaskodásra egyes tanáraink részéről. Érettségi után az Eötvös Kollégiumba szerettem volna kerülni. Gombocz Zoltánnak azonban egyáltalán nem imponált bemutatkozásomkor, hogy pályaválasztásom iránt érdeklődve nem középiskolai tanárnak, hanem újságírónak, írónak jeleztem válassztásomat, és az Eötvös nagy íróira, többek között Szabó Dezsőre hivatkozva óhajtottam ezt elérni. Gombocz őszinte vallomását annyira megjegyezte, hogy amikor harmadéves koromban az Apollót megindítottam,

tam, Bóka Lászlóval üzenté, nem akarok-e az Eötvösbe bekerülni. Így befolyásolta végzetesen Szabó Dezső példája életem kezdetét. Az Eötvös helyett a Hársfa utcai Diákok Házába kerültem, a Bartha Miklós Társaság balszárnyának gárdájába, amelynek élén Fábián Dániel és a Kelet-európai Szeminárium vezetője, Olt Károly állt. Akkoriban jelent meg Szabó Dezsőnek a Magyar Élet c. (valószínűleg őmiatta egyetlen számot megért) folyóiratban hatalmas támadása a pángermanizmus akkori magyarországi szekértolói ellen – a hitlerizmus bekövetkezett rémuralmának valóságos látomása.

1931 szeptemberében, erdélyi utam után Tamási Áron és Ligeti Ernő elvittek hozzá látogatóba. Erről a maguk módján mindketten beszámoltak. Még friss volt Szabó Dezső támadása az Előőrsben Tamási ellen, a Szűzmáriás királyfi miatt. Tamási elhatározta, hogy Ligetivel együtt fölkeresi. Az alkalom Ligeti Ernőnek az Erdélyi Helikonban megjelent remek tanulmánya volt, az erdélyi irodalom két nagy áramlatának, az urbánusnak és a népnek Babitshoz, illetve Szabó Dezsőhöz való kötődéséről. Engem is meghívtak magukkal. Szabó Dezső Tamásit valóságos apai szeretettel fogadta, mintha Előőrsbeli, durva támadása mindössze egy hirtelen haragú apa dühkitörése lett volna csintalankodó fia ellen. Amikor engem bemutatnak, széles gesztussal (két év előtti interjú-kérésemre nyilván rég nem emlékezett) invitált oda asztalához; csak annyit kérdezett: – Van már neve? – Mire Tamási rávágta: – Még nincs, de majd lesz! – Amikor Ligeti átnyújtotta az Erdélyi Helikon új számát, és röviden elmondta, mit írt meg a cikkben, Szabó Dezső

nem tudta kíváncsiságát palástolni, s bár már hárman ültünk asztala körül, rögtön belemélyedt a tanulmányba, különösen annak róla szóló felébe. A dicsérettel meg volt elégedve. Egész este Erdélyről érdeklődött.

A Philadelphia – éveken át éltem ezzel a gyanúperrel – Szabó Dezsőnek a két szomszédvár egyikét jelentette. Ahogy az ellenforradalmi Magyarországnak ő akart szellemi vezére lenni, és volt is egy ideig, ugyanúgy nem tudta Horthynak megbocsátani, hogy ami neki nem sikerült, az a vén tengerésznek sikerült; a magyar állam mindenható kormányzója lett. Bár nem volt olyan miniszterelnöke vagy jelentős minisztere Horthynak, akibe Szabó Dezső bele nem kötött volna, meg nem támadta és ki nem karikírozta volna, tudtommal egyetlen sort nem írt le, és előadásaiban egyetlen mondatot nem mondott soha Horthy ellen. Féja Géza ugyan azt írja, hogy a Philadelphia tulajdonosa bőséges ingyen ebédben részesítette, és ennek fejében ült mint élő reklám a kirakatban. Ezt azonban csekély indoknak találom, mert hasonló bőkezű vendéglős még akadt volna Pestbudán. Inkább a mindennapi ingerforrást vélem megtalálni Szabó Dezső földrajzi helyében, hogy a Várral farkasszemet nézve tagadta az akkori Magyarország létét, ideológiáját, amelyet nem csekély részben a 20-as évek legelején ő segített életre hívni. Eddig nem próbálta senki megmagyarázni, miért töltötte fél napját az akkori magyar sajtó és folyóirat-irodalom, sőt a szomszéd országok magyar nyomdatermékeinek rendszeresen odajáró friss számainak állandó böngészésével. Ahogy könyveiben és cikkeiben számtalanszor megemlítette, mélységesen utálta a fe-

lülletes, hiszékeny, szenzációéhes pesti sajtót, még akkor is, ha nem akadt olyan radikális vagy liberális lap, amelybe ő ne írt volna. 1918-ban abbahagyta tanári tevékenységét: lelkiismeretes pedagógus, kiirthatatlan dolgozat-javító szenvedélyét láttam az előtte álló halomnyi újságban és hozzáfűzött megjegyzéseiben. Amilyen keveset járt később vidékre, vagy az új szomszédországok magyarjai közé, olyan mohón és csillapíthatatlan éhséggel habzsolta mindazt, amit a vidéki és külföldi magyarságról megtudhatott. Elég elolvasni a Sarlóhoz intézett üzeneteit: a jó tanár rajongása szól belőlük a hű tanítványokhoz. Politizáló vendégein kívül a Nyugat-nemzedékből úgyszólván Kosztolányi volt egyetlen rendszeres látogatója, akit nem győzött eléggé magasztalni még Az el sodort faluról írt gyilkos kritikája után sem. De talán éppen a cikk ragyogó szellemességét méltányolta Szabó Dezső: hiszen Kosztolányi egy vidéki tanár beszámoló és levágó levele formájában írta meg kritikáját; nyilván ismerte és méltányolta író társa kiolthatatlan pedagógus ösztönét, tanári mivoltát. Ramuz regénye, Az üldözött vad jut az ember eszébe, ha a Segítség kritikáit olvasgatja. Közülük is bántó volt Nagy Endre bírálata a Nyugatban. A 30-as évek elejére Szabó Dezső tökéletesen elszigetelődött.

Évekig mulattak rajta az idősebb és fiatalabb írók, amiért aprópénzre váltja tehetségét a Samu János által indított Ludas Mátyás-füzetekkel. Az egy évtizedig havonta megírt Szabó Dezső-füzetekből végül is Az egész látóhatár három hatalmas kötete állt össze, s a régi

expresszionista bombasztok helyett klasszicizálóvá, egyszerűvé változtatták stílusát.

1934-ben, amikor az Apollo megjelent, lakásán ke-
restem föl – a Farkasréten. A temető mögött egy kis vil-
la egész első emeletét bérelte. Konokul kitartottam, vé-
gül ajtót nyitott. Munkájában zavarhattam meg. Amikor
látta, hogy nem kérni jöttem, hanem hoztam valamit, be-
tessékelt. Két szoba tárult elém. Az elsőben tucatjával
álltak a kaktuszok. Meghökkenésemre széles gesztussal
csak ennyit mondott: – Ezek az én igazi híveim, ezek
őszintén szűrnak. – Belső dolgozószobájában egy hatal-
mas íróasztalon kívül más nem volt, mint számtalan,
jobb-nál-jobb, azóta sem publikált fényképe. Életem c.
önéletrajzát olvasva ezek fiatal tanárkorának kedélyál-
lapotát tükrözték. Mint annak idején az Erdélyi Heli-
konnal, ugyanúgy tett az Apollóval is. Bóka László ne-
vét jól ismerte, ismerte őt személyesen is impertinens
szókimondásáról. Bevezetését, az Apollo programcikkét
– mint az antik tanulmányok híve és hirdetője – elragad-
tatással futotta át. De sötét lett az arca, amikor odébb
lapozva Bóka versét olvasta Benedek Elek emlékére.
Amit Bóka Benedek Elekről írt dicséretképpen, azt ő in-
kább önmagáról szeretne volna hallani. Nem tudta felej-
teni példátlanul méltatlan cikkét Benedek Elekről,
amelynek része volt az író öngyilkosságában. Belenézett
programcikkembe, s azonnal kifogásolta a Közép-Euró-
pa-fogalom és szó használatát Kelet-Európa helyett.
Hosszú fejtegetésbe kezdett. Olyan remek, kész tanul-
mányt vágott ki, hogy az 1921 óta már számtalan cikké-
ben szétszórt gondolatok kristálytisza egységbe álltak

össze. Megkértem, írja meg lapomnak. Minthogy a következő hónapokban a lap sorsa bizonytalanná vált, fejtegetése nem az Apollóban jelent meg, hanem a „Magyarország helye Európában: Keleteurópa” című röpiratában. Az egész kérdéskomplexumnak ma sincs részletesebb, modernebb magyar kifejtése.

Amikor 1940-ben a Magyar Nemzetben ankétot rendeztem történészek és publicisták részvételével, Kerényi Károly levelet írt a szerkesztőségnek, amelyben Németh Lászlónak vindikálta a kelet-európai kérdés fölvetését. Szabó Dezső elsőbbsége c. cikkemben válaszoltam, leírva Szabó Dezső számos korábbi, ide vágó megnyilatkozását. Megint a jó tanárnak derék tanítványa iránt érzett hálájára kellett gondolnom, amikor nem sokkal ezután fölismert a könyvnapon az őt körülvevő fiatalok között, és magához intett. Különös hálával köszönte meg kis cikkemet, és dedikálta akkor megjelent, legújabb füzetét.

Nagy Péter Szabó Dezső-monográfiájában kétségbe vonja, hogy hőse járt valaha Angliában, ahogy ezt én állítottam. Szabó Dezső valóban többször mesélt nekem részletesen az angol irodalom iránti vonzalmáról. Beteg a könyvek között c. önéletrajzi töredékében megírja, hogy Keats és Whitman kedvenc angol és amerikai költője, de más neveket is emleget műveiben. Németh László a 18. századról tervezett, de soha meg nem írt monográfiája vázlatában nevetségessé akarja tenni, amikor azt írja, hogy Fieldinget nem ismerhette. Pedig a régi, főként a 17–18. századi angol irodalomnak, azok rejtett értékeinek akkoriban egyedülálló ismerője volt. Tudjuk,

hogy a Nyugat írói a századforduló georgiánus költőin kívül elsősorban a viktoriánusok, majd a romantikusok felé fordultak. A 18. század íróit sajnos nem ismerték, és amennyiben mégis – mint Babits Gibbont –, úgy elfordultak tőlük. Szabó Dezső a puritáns kor hatalmas szatíráját, Samuel Butler Hubidrasát éppúgy ismerte, mint Sir William Temple-t vagy az angol felvilágosodás levelíróit. Hume és Gibbon nagy barátjától, Horace Walpole-tól öt kötet levelezése volt. Amikor Gibbon-tanulmányomhoz olvastam, meglepődve, sőt megdöbbenve jöttem rá, hogy Szabó Dezsőnek ő az egyik angol ihletője. A kor nagyságait, államférfiakat, írókat, filozófusokat nemcsak hasonló kegyetlenséggel, de nagyon rokon rosszmájúsággal vesézi írásaiban. Swift eltorpül mögötte a maga általános pesszimista nézeteivel. De figyelemre méltó Nagy Péter fölfedezése is: hogy ti. végigjegyzetelte Lord Bryce nagy művét az amerikai demokráciáról, valószínűleg abban a párizsi korszakában, amikor a szabadság egész irodalmát végigtanulmányozta.

De voltak egyedülálló fölfedezései is. Maig is ő az egyetlen magyar író, aki emlegeti William Langland Piers the Plowmanját. (Weöres Sándor remek fordításait az én nyersfordításom alapján készítette.) Látomásának van is nyoma. Az elsodort falu egyik jelenetében, amit aztán Mécs László versben is földolgozott. De ismerte Marlowe-t is, ezt a vele annyira rokon zabolázhatatlan, vérmes lángelmét. A Viktória-kor regényíróit viszont egyáltalán nem tudta elviselni, ahogy ezt a Halálfiat bízálata is tükrözi.

Szabó Dezső esetleges nyugati sorsáról elmélkedve,

Németh László népvézéri vagy sajtófejedelmi pályát szán neki. Ez azonban valószínűtlen. Sokkal közelebb áll G. B. Shaw vagy D. H. Lawrence szerepéhez. Stílusban pedig a mai amerikai próza, talán leginkább William Faulkner rokonítható vele. De szerencsés csillagzat alatt születve Coudenhove-Kalergi vagy Bertrand Russell is lehetett volna. A szomszéd népek prózájára gyakorolt hatásait sem mérték föl. A cseh, a szlovák, a horvát és a román irodalomban és szellemi életben egyaránt robbantott, valószínű, hogy nemcsak Milo Urbant ihlette meg, hanem Krležát is. Legközelebb tanítványa, stílusának egyúttal legnagyobb ellentéte: Halász Gábor; a 19. századot csak ők ketten támadták egyforma intenzitással.

Darvas József Város az ingoványon c. ostromnaplóját Szabó Dezső halálával fejezi be. Valóban egy korszak ért véget vele. De újraértékelésére minden nemzedéknek sort kell keríteni, ahogy az ő legnagyobb magyar példái-ra is – Berzsenyre, Katonára, Keményre és Madáchra – újra meg újra visszatérnek.

Babits és Bartók: van-e, volt-e közük egymáshoz? Sem a Babits-, sem a Bartók-irodalomban ez a fogalompár nem szerepel. Az Országos Széchényi Könyvtárban őrzött Babits-hagyaték Babitsék Bartók-kultuszára vonatkozóan azonban annyi érdekes dokumentumot tartalmaz, hogy azok rendszerezése az irodalmi közvélemény öröklődő tévedéseinek kész cáfolata lenne. Babits állásfoglalása az új népi iránnyal és a közép-európai együttműködéssel kapcsolatban megérteti azt a hatást, amit Bartók gyakorolt rá.

A „népi” Babits. Tolnai szülőföldje Illyés Gyula dunántúli ankétján merül föl előtte a legélesebben: „Illyés nekem félig-meddig földim, a vidéket, melyről jegyzetei szólnak, én is jól ismerem. A falvak nevei, amiket föl-sorol, egytől-egyig otthonosak a fülemben. Némelyikhez gyermekkorom egy-egy felejthetetlen napjának vagy nyarának emléke fűződik.”¹

Török Sophie megőrizte azt a gyermekkori Babits-képet, amelyen két elemista társával háromkirályokként betlehemest játszanak. (Könyvtárában fennmaradt Sebestyén Gyula regösének-kiadványa.) Diákkora színhe-lye, Pécs az Ormánság vonzásterületén fekszik. Itt már a magyar és a délszláv népművészet keveredését is meg-

figyelhette. A Halálíai Szekszárd–Pécs közötti útleírásai, diákkori bolyongásainak versei „Tolnáról-Baranyáról”, beszédes emlékei dunántúli táj- és környezetismeretének. Soltész Katalin remek könyvében² Babits nyelvének hangtanában és szókincsében bőségesen talál népies hangalakokat és tájszavakat. Szülőföldjének ő-ző nyelvjárását használja, Vihar-fordításában még Calibánt is így beszélteti. Hangrendszerében sok dunántúli nyelvjárási sajátosságot őrzött meg. A Második Ének népi szereplői szülőföldje tájszavait használják, de ezek még Dante-, Shakespeare- és középkori himnusz-fordításaiban is előfordulnak. Gyakran használja a mellérendelő szerkezeteket, „a Jónás könyvét a mellérendeléses technika szédítő iramúvá teszi”. A magyar népmese gyűjtotta lánggra az ő gyermek- és diákkori fantáziáját is: „Elek apó apró koromtól kedves név nekem, annyi évtizeden át atyja és táplálója a magyar ifjúság lelkének, törzsökös és magyar táplálékkal, melyet népe fantáziájából merített, újramesélője a nép meséjének, szerelmes székely fajtája legősibb, legotthonibb hagyományainak” – vallotta Benedek Elekről. Egyetemi hallgató korában nagy tudományos feladatra készült, magyar nyelvészeti szakdolgozata is az; Arany Jánosról akart könyvet írni. Benne a magyar paraszt és az intellektuális költő egyesülését tiszteli: „Néha úgy tűnik föl, mintha magával hozta volna ez a nagy magyar költő, a messze magyar múltból hozta volna ez a bihari hajdúk késő parasztivadéka telt, mély ritmusát, ősi zengésű szavait, a régi nyelv minden színeit, hogy e régi lelkek véreből szűrt színekkel fesse meg új képét arról, amit látni s élni adatott.” Mint fiatal író

nagyon izgatták a külföld népi eredetű s világirodalmi rangra emelkedett nagyságai (Mistral és a Mireio). Van egy fiatakori népi drámája, a Simóné háza, de népi stílusú legjelentősebb műve a teljesen csak halála után kiadott Második Ének. Pók Lajos kiemeli a mű fontosságát a költő életművén belül, de nem talál feleletet a szokatlan népies hangra: „Alig méltányolt, bár a kiemelkedő jelentőségűek közé tartozó műve ez a költőnek. Többben írtak már arról, mi az oka annak, hogy életében csak a harmadik részét engedte megjelentetni? Talán a nála szokatlan népies hangvétel miatt?”³ Erre valószínűleg a Babits-hagyaték kiadatlan verstömegében fogjuk a választ megtalálni. Ezek a versek az ifjú, antik pózt öltő filológus-költő helyett az élet véres valóságát kifejező poétát revelálnak. Az I. világháború előtt – ugyanúgy, mint közvetlenül a II. világháború előtt és elején – Babitsnak volt egy-egy népi hangvételi korszaka. 1917-ből van egy tanulmánya a népköltészetéről. Schöpflin Aladár akkoriban kifejtett véleményét – hogy népköltészet már nincs, s amit népköltészetként tartanak nyilván, az nem értékes – Babits szenvedélyes hangú tanulmányban támadta meg: „Én, hogyha nem félnék megint a paradoxon látszatától, azt mondanám inkább: azért tartom sokra a népköltészetet, mivel több a kultúrája. Nemcsak a könyvekben rejlik a kultúra. Kultúra van a nyelvben magában, az ősektől öröklött beszédmódokban, közmondásokban, kultúra van a régi szokásokban. Átöröklött hagyományos interpretálásában. Egy hagyományok által kormányzott élet már maga is kultúra. A városi ember kultúráját, sok kultúráját tanult, de sokat is vezett, sokat

is felejtett, mikor fájának ősi hagyományos életét felejtette. Az ősi élet és ősi szó e kultúráját őrizte meg a falusi ember. Ez a kultúra az, amiből a népköltészet kinőtt.”⁴ Az I. világháború után a Nyugat szimbolizmusa nyomán egy népi jellegű, közérthető, a magyar költészet hagyományait újjáélesztő költői irányban reménykedett. Akárcsak Szabó Dezső, ő is Erdélyi Józsefben látta az első eredeti hangú költőt, annak ellenére, hogy saját tanítványait, Komjáthy Aladárt, Sárközi Györgyöt és Szabó Lőrincet futtatta évekig; Szabó Lőrinc esetében első költői műve, a Föld, Erdő, Isten állt hozzá közel, de mindhármukat, ha igazságtalanul is, túlságosan saját epigonjainak tartotta. Illyés Gyulát diadallal üdvözölte, emlékezetes a Három Öregről írt nagy tanulmánya, reményei beteljesedésének megvallása. Tamási Áron Jégtörő Mátyásában az európai regény kezdeteinek, a pikareszknek újjászületését és így a modern regény megújódását ünnepelte. Németh László iránti tartós nagyrabecsülésében is a népi írókat nemzedékbe szervező és így méltató kritikust tartotta sokra.

Gyerek- és ifjúkori környezete, eszmélődő férfikora és a földrengést jelző világválság Illyés Gyula dunántúli útinaplója után tör ki Babitsból soha nem hallott szenvedélyességgel. Illyés cikke szerint „rémhír a magyarság pusztulásáról”. Illyés baranyai–tolnai beszámolójához ezt fűzi hozzá: „Közvetlen pátriám környékéről, a Sárköz-ből is sok mindent hallottam, s én is úgy éreztem, mint most Illyés, hogy írnom kell, kiáltani, vészkiáltást megfújni . . . Ijesztő ez a csönd, ez a gondtalanság, míg pátriánk, népünk, az a kevés talaj, amit a politika megha-

gyott, és a nyelv még jelent, lassan de biztosan kicsúszik lábunk alól... Jelenleg az a helyzet, hogy kivétel nélkül mindenki, akit a Dunántúlhoz és népéhez élmények fűznek, érzi a katasztrófa szörnyű légnyomását; – s ha így igaz: akkor már bűn volna föl nem figyelniünk és nem kiáltanunk mennél hangosabban.”⁵

Babits és Bartók rokonságát Kerecsztury Dezső kísérelte meg elsőnek megállapítani: „Milyen érdekes... pályájuk menetének párhuzamossága is! Bartók korai, szecessziósan népies tárgyú és alaphangú operái mennyire rokonok Babits ilyenszerű látomásaival, főként drámai kísérletével vagy a Második Énnekkel. A Kékszakállú népies balladatónusban előadott mélylélektani példázatát csaknem ugyanazok a források táplálták, mint Babits magyaros tizenkettesekben írt mű-mesejátékát, a költő kínjáról és kudarcairól.” Sőt odáig megy, hogy Babits népi rokonszenvének közéleti súlyát és következményeit is hangsúlyozza: „Hogy az új magyar népies mozgalmaknak kezdeményezésében, sugalmazásában, védelmében és kibontakozásában is milyen jelentős szerepet játszott, alig vette tudomásul irodalomtörténetírásunk. Életművének ide vágó része jóformán ismeretlen... az ő magyar alkotói és művelődéspolitikai koncepciójában a népi hagyomány és elkötelezettség egyenrangú összetevőként van jelen, s hat a klasszikus és modern művészet erőivel.”⁶ Nyilvánvaló, hogy Erdélyi és Illyés hatott Babitsra egyes verseiben, de nem véletlen, hogy a legnagyobb hatással Bartók volt rá. Nemcsak időbelileg igazolható a Cantata Profana hatása a Jónás könyvére: az etikai állásfoglalást is siettette. Babits látens hajlamaira éppen Bartók népi

és közép-európai jellemvonásai hatottak élete döntő fordulóján, 1936 körül, amikor költészete stílust váltott, és a Jónás könyvével legközérthetőbb és egyúttal legmagasabb rendű alkotását érte el.

A „közép-európai” Babits. Ahogy népiessége, úgy közép-európaisága is – amely nyilatkozataiból és szerkesztői működéséből kielemezhető és illusztrálható – elég alapot ad arra, hogy megértsük, miért fordult élete utolsó éveiben heves érdeklődéssel és mély rokonszenvvel Bartók Béla alakja, tevékenysége és jelleme felé.

1932-ben a XX. VEK c. jugoszláv folyóirat hosszabb nyilatkozatot kért tőle a jugoszláv–magyar szellemi együttműködés lehetőségéről. Arra a kérdésre, hogy neve szláv eredetre mutat, és van-e a délszláv szellemnek észrevethető hatása a magyar irodalomra, ezt válaszolta: „A szláv eredetről semmi pozitívumot nem tudok. A rokonságot szívesen és büszkén vállalnám. Ha van bennem szláv vér, avval több és gazdagabb vagyok. A kevert fajok adják a legnemesebb emberpéldányokat. Szláv vér folyt Zrínyiben és Petőfiben. A magyar, történetének századai folytán, sok más néppel keveredett, s ez a keveredés a magyar szellemet nagy mértékben gazdagította és mélyítette. S talán nem utolsósorban éppen a szláv keveredés . . . A szláv szellem hatását azonban én is éreztem, mint az egész újabbkori magyar irodalom; s hálás vagyok ennek a hatásnak. S nemcsak a nagy orosz irodalom döntő hatására gondolok. Hanem például szláv szomszédaink népköltészetének hatására is, amely a magyar irodalomban már Vitkovicsnál, Bajzánál megjele-

nik, s a magyar népköltésben bizonyos már sokkal régebben.”

A nagyváradi Holnap társaságból ismerte a szerb író, Todor Manojlovičot. A Nyugat Pen-számában az akkori budapesti jugoszláv követtől, Yovan Dučićtól fordított verseket (francia szövegből).

Fogarasi tanár korában alkalma nyílt közvetlenül megismerkednie a román nép fiaival. Román tanítványai hívták föl figyelmét a román népköltészetre: „Szerettem ezeket a fiúkat... Mint a népművészet és a népzene gyűjtői, én is megilletődve pillantottam a gyermekszemekben át olyan mélységekbe, ahol a kultúra még nem választja el egymástól a népeket, inkább összeköti; közös dalokkal, közös mesékkal, közös emlékekkel; s hol székel és román szomszédul és testvériesen őriznek valamit, havasaik félhomályában, amit mi régen elvesztettünk.” Iratai között maradt fenn ez a feljegyzése: „Ismerem fiatal magyar költőt, akinek lelkéből ősrómai népballadák hangjai mély visszhangot csaltak – és tudok kiváló román írókról, akiknek szellemét a magyar irodalom nagyjainak tanulmánya gazdagította. Magyar és román parasztok egymásnak adják át nótáikat és meséiket, s egymás gondolataival s nyelvi fordulataival élnek, mint egy közös kincsel. A szellem számára nincsenek határok; sem ország, sem nyelv gátjai nem nyűgözik; szabadon árad mint az égi szellő, mely mindenhova elviszi a tavaszt.”⁷

A nagyváradi Família ankétjára – hogy lehetségesnek tartja-e a román–magyar kulturális együttműködést, és

hogyan képzelte ezt – így válaszolt: „Az európai művelődés egy és közös. A román és a magyar irodalom egyaránt része az európai irodalom egységének. Szomorú, hogy oly kevéssé ismerik egymást. Mindenekelőtt össze kellene ismerkednünk. Nem elegendő, hogy némi fogalmat nyerjünk írókról és műveikről. Be kell hatolnunk azok szellemébe, hogy mindazt felszívhassuk, amit számunkra adni és mondani tudnak. Efféle kölcsönös hatás révén feltétlenül kialakulhat bizonyos hangulati és érzékszervi közösség a két nép szellemi elitjeiben. Ez pedig nem maradhat teljesen hatástalan a két nép közti egyéb kapcsolatokra sem.”⁸ Emil Isac 1913-ban Budapesten vele, Adyval és Ignatusszal tanácskozott. És még 1936-ban is levelezett Babitscsal.

A csehszlovák követség nagyérdemű kultúrattaséja, Anton Straka nemcsak ismerőse, hanem rajta át a Nyugat munkatársa is volt Čapek- és Langer-fordításaival.

A Nyugat Babits főszerkesztősége alatt, a 30-as években több ismertetést közölt a szomszéd népek irodalmáról és íróiról, mint azelőtt több mint két évtized alatt.⁹ Több mint húsz ismert nevű munkatársa, közöttük Erdélyi József, Herczeg János, Kázmér Ernő, Komlós Aladár, Pável Ágoston és Szalatnai Rezső írt könyvismertetéseket, vagy rajzolt íróportrékat a szomszéd népek irodalmából.

Régi probléma, miért nem szentel Babits Az Európai Irodalom Történetében több helyet a szomszédoknak? Miért nem, ha még személyesen is ismerte egyes íróikat? A válasz, azt hiszem, egyszerű: a közép- és kelet-európai

irodalmak közüi legnagyobb élményc a klasszikus orosz irodalom volt, ezt viszont bőségesen, az angol, a francia és az olasz irodalom terjedelmében ismertette.

Bartók és a Nyugat. Babits első találkozása vagy leg-
alábbis Bartók létének tudomásulvétele még Szegeden
történhetett 1908 májusában. Bartók ottani tartózkodá-
sáról a Szegedi Napló számolt be, az a napilap, amely-
ben Babits írásai jelentek meg ottani tanárkodása ide-
jén. De találkozhatott vele a Nyugat első évfolyamaiban
is igen gyakran. Bálint Aladár, Berény Róbert, Csáth
Géza, Jász Dezső és Molnár Antal cikkei fölhívhatták
figyelmét jelentőségére. 1918. november 2-án mind a
ketten aláírták a haladó magyar írók, művészek és tudó-
sok kiáltványát a szomszéd népekkel való megbékélés-
ről és együttműködésről. A Nyugat Babits által szerkesz-
tett Ady-émlékszámba Bartók a Három őszi könny-
csepp kottáját adta. Babits szerkesztői működése alatt
föltűnően gyakran és sokszor közölt írásokat Bartókról.
A húszas évek elején maga Kodály is írt róla. Molnár
Antal, Péterfi István és különösen Tóth Aladár, a har-
mincas években pedig Gombosi Ottó, Keszi Imre, Pra-
hács Margit és mások csatlakoznak hozzájuk. A Nyugat-
ban megjelent, összesen 28 Bartók-cikk egynegyede
1936–38 között jelent meg. De együtt szerepel Babits
és Bartók a Nyugat rendezvényein is. Így 1923. június
3-án, a Vigadóban rendezett irodalmi délutánon az Os-
vát-jubileumon, 1923. november 18-án, a Vígszínházban,
az Ady-síremlék javára tartott ünnepségen, és együtt hir-
detik őket az 1925. január 4-re tervezett Nyugat-mati-

néra. A nagy Nyugat-nemzedék írásban és tetteben megnyilatkozó Bartók-tisztelőinek szép száma van: Juhász Gyula egyik legszebb versével köszönti, Kosztolányi remek interjút készít vele, Balázs Béla és Lengyel Menyhért közvetlen munkatársai, Móricz Zsigmond és Szabó Dezső mellette való hitvallása túlterjed az országhatárokon.¹⁰ De Babitsnak szűkebb baráti környezetében is van Bartókkal közeli ismerősc, így a vele tartósan egy földél alatt lakó Gyergyai Albert és fő apostola, Tóth Aladár. Tóth Aladár zenekritikusa az Est-lapoknak, Babits házi lapjainak, ahol újra és újra ismétli a három B, Bach, Beethoven és Bartók egyenrangú nagyságát. Sárközi a Bartók–Kodály-kórusok nagy csodálója, Illyés Gyula pedig büszkén mutogatja a Bartók-gyűjtés szülőföldjéről, Ozoráról származó népdalait. Erdélyi József meg egyenesen Bartók kérte föl, hogy fordítsa le román gyűjtésének egyik gyöngyszemét. Ezt az új Nyugat első számában közli Babits hivatkozással Bartók gyűjtésére. De a nála jelentkező fiatal költők és tudósok is nagy rajongói. Vas István önéletrajzában megírja, hogy az ő baráti köre mennyire hatása alatt állt, Ortutay Gyula a Székely népballadákért kapta első Baumgarten-díját. Rédeyék révén barátkoztak össze Prahács Margittal, aki azután Babitsnét is bemutatja Bartóknak. Szakértő dicsőítői Bartóknak Kereszturyék is: Keresztury Dezső mint a Népzenénk és a szomszéd népek zenéjének német nyelvű kiadója az Ungarische Jahrbücherben, neje Keresztury Mária, Kodály legjobb külföldön élő zeneszerző tanítványának, Seiber Mátyásnak nővére. Az 1936-tól meginduló szorosabb ismeretség Bartók le-

mezeinek, könyveinek, fényképeinek, irodalmának gyűjtése a mindennapi jelenlétet biztosítja Babitsék otthonában.

Bartók, Babitsék és az Apollo. 1931 szeptemberében beszélgettem Bartókkal először hosszabban, amikor dedikálta az akkor és még évekig ismeretlen Rónai-féle cigarettát tartó fényképét. A Kelet-Közép-Európa-kutatás 1934 decemberében indított folyóiratának, az Apollónak Bartók Béla volt az eszménye, őt tartottuk úttörőnek. A II. kötet Bartók életművét és közép-európai népzene kutatásait ismertette. Tiszteletpéldánnyal kopogtattam be a Csalán úti Bartók-villába. Az Apollo munkatársai közül párat már ismert, hiszen a csehszlovák-magyar, román-magyar és délszláv-magyar történeti és kulturális kapcsolatokkal akkoriban még kevesen foglalkoztak, és Bartók, mint ennek a kutatási területnek legnagyobb tudósa, mindenkit számon tartott. Természetes gesztusnak vette hódolatunkat, és rokonszenvét azzal fejezte ki, hogy megígérte, legközelebbi tanulmányát – évek óta nem tette meg más folyóirattal – nekünk adja. Erre a III. Apollo megjelenése után került sor, amikor a következő értesítést kaptam tőle:

„Budapest, II. Csalán út 27., 1935. dec. 12.

Igen tisztelt Uram!

Arra kérem, értesítsen sürgősen, óhajtja-e azt a cikket, amelyről annakidején szó volt, és ha igen, mikor jelenék az meg. A kéziratot azonnal szállíthatnám. Telefon-

értesítését kérném vagy holnap (pénteken) este 9–10 közt, vagy szombaton dc. 10–11 közt.

Kiváló tisztelettel
Bartók Béla”

Az irodalmi körökben hamar elterjedt Bartók kitűnő gesztusának híre. Babitsékhoz Halász Gábor vitte meg. Amilyen természetes volt nekünk Bartók választása, olyan meglepő volt másoknak. Bartók régebben tűntetően írt a progresszív és avantgarde folyóiratokba (Ma, Nyugat, Magyar Írás), de akkor már évek óta schova. Az Apollo után sorban jelentkezett a többi új radikális folyóirat is, a Válasz meg a Szép Szó. Elsőnek azonban maga a Nyugat. Gellért Oszkár közli Bartóknak azt a levelét, amelyben 1930-ban, anyagiakra hivatkozva, lemondta a Nyugat előfizetését.¹¹ Most Babits megbízásából Török Sophie közeledik hozzá. Fennmaradt naplójegyzeteiben a következőket írja erről:

BABITSNÉ NAPLÓJÁBÓL:

„1935. december első napjaiban Bartók Béla rádióelőadása: Miért gyűjtünk népzene?”

Bartóknéval beszéltem dec. elején, telefonon.

Bartókkal telefonon beszéltem először 1935. dec. 12. dél. (A rádióból hallott felolvasást kértem a Nyugatnak, de már elígerte az Apollónak.)

Dec. 14-én levelet írt a cikk miatt (mert telefonja rossz).”

Bartók Babitsnéhoz intézett, itt említett levéle a következő:

„Budapest, II. Csalán u. 27.

1935. dec. 14. este 7 órakor

Igen tisztelt Nagyságos Asszony!

Tegnap du. 4-től kezdve telefonunk felmondta a szolgáltatást; sokszori sürgetésünk ellenére még mostanáig sem jöttek el megjavítani. Nagyon röstelltem, hogy – bizonyára több ízben – hiábavaló vesződsége volt ennek következtében.

Gál még tegnap, mielőtt lapomat megkapta, már jelentkezett a cikkért, tehát neki kell adnom. Azonban ezúton is megismétlem tegnapelőtt tett ígéretemet: kb. 1/2 éven belül megpróbálok egy kisebb közleményt írni a Nyugatnak: ha megfelelőnek fogják találni, tetszésük szerinti időpontban közölhetik.

Nagyságos Asszonyt és kedves férjét sokszor üdvözlölgaz híve

Bartók Béla”

BABITSNÉ NAPLÓJÁBÓL:

„Dec. 16-án feleltem.

1936. jan. 7-én zongorajátékát hallottam Londonból.

Jan. 8-án Kisfaludy Társaság ülésén Mihállyal, nagy vihar Bartók visszaadott Greguss-díja miatt. B. védelmében Rédeyekkel éles vita s barátságunkban nagy szakadás.

Jan. 8-án Rádióban játsszák a Kékszakállú herceg várát, de nem hallhatom Baumgarten-vacsora miatt, akkor ismertem meg Prahács Margitot.

Jan. 28-án Prahács és Rédeyék nálunk teáznak. Rádióban Bartók.”

Bartók hamarosan teljesítette a Nyugatnak tett ígértét. A Magyar Tudományos Akadémián 1936. február 3-án tartotta székfoglaló előadását Liszt Ferencről. Babitsék megjelentek az előadáson, és – amint Török Sophie írja – itt ismerkedtek meg vele. A székfoglalót a Nyugatnak most már előszóban is odaígérte.

BABITSNÉ NAPLÓJÁBÓL:

„Jan. 31-én telefonon beszéltem B. B.-val, aki a Nyugatnak ígérte Liszt-cikkét.

Febr. 3-án Akadémián, Bartók székfoglaló előadásán, ahol megismerkedtünk s a cikkét előszóval is ígérte.

Febr. 7-én a cikk meg is érkezett.”

Bartók Béla névjegye Babits Mihálynéhoz Bartók Béla saját írásával az egyik oldalon, a másik oldalon „Sok üdvözlettel”. (Alul, ceruzával: „Érkezett Liszt cikkel 1936. febr. 7.”)

BABITSNÉ JEGYZETE

„Febr. 18-án este Mihállyal és Praháccsal a Vigadó Liszt-estéjén, Bartók zongorázta a Totentanz-ot. Személyesen adtam át a Nyugat levonatát, beszélgettünk, hogy székfoglalója alatt többen morogtak. Aktatáskájában váltó ing és szürke szveter volt, amire szüksége is lehetett, mert a vad zongorajáték gyöngéd fizikumát nagyon izasztotta.”

Az Apollo IV. kötete a Nyugat Liszt-közleményével kb. egyidőben hozta Bartók Béla tanulmányát. Bartóknak saját művei sajtó alá rendezésére fordított gondosságát mutatja ez ügyben hozzám intézett két további levelezőlapja:

„Budapest, II. Csalán út 27.,
1936. febr. 16.

Igen tisztelt Gál Úr!

Szíveskedjék értesíteni, mi a szándéka a dec.-ben átadott cikkel; megállapodásunk az volt, hogy febr. elején jelenik meg. – Amennyiben febr. folyamán nem jelennek meg, akkor kénytelen volnék a cikket visszavonni, mert Somlóval, akinél ez bővített alakban fog megjelenni, az a megállapodásom van, hogy a rövidebb fogalmazás legkésőbb febr.-ig jelenhet meg folyóiratban.

Kiváló tisztelettel
Bartók Béla”

„1936. febr. 23.
II. Csalán út 27.

Igen tisztelt Gál Úr!

A kiadó azt kívánja, hogy jegyzet legyen a cikk elején: részlet egy sajtó alatt levő »Miért és hogyan gyűjtsünk népzene« c. tanulmányból (Somló Béla kiadása). Tehát ennek ott kell lennie. Én a mai napon postára adott kefelevonatba beleírtam; hogy ez a megjegyzés a cím alatt vagy alsó széljegyzetben legyen-c, továbbá, hogy a rá-

diófelolv.-ra való utalás megmaradjon-e vagy sem, azt Önre bízom. Mindenesetre kérek még egy levonatot.

Kiváló tisztelettel igaz híve
Bartók Béla"

Babitsék Bartók iránti érdeklődése most már túlmegegy a szerkesztői tevékenységen: Bartók-lemezeket kezdenek vásárolni, olyan hangversenyekre járnak, ahol Bartók-műveket hallgathatnak, Bartók-cikkeket gyűjtenek, Babitsné telefonon tárgyal vele, felkeresi, és átadja egy saját gyártmányú emléket, ahogy azt alább leírja (Babitsné kedvenc szórakozása volt a pergamentfestés és könyvkötés):

„Febr. 20. Prahács lakásán, ahol B-ról sokat beszéltünk, könyveit mutatta.

Febr. 24-én délfelé felhívtam telefonon, s több mint egy órán át beszélgettünk, elragadóan kedves és közvetlen volt, a kívánt cikk miatt hívtam, de legtöbbit a Greguss-díj, a Kisfaludyak ostobasága stb. témáról beszélgettünk. Febr. 7-én vettem meg Bartók lemezét: Este a székelyeknél, Román tánc és febr. végén fejeztem be a kis Bartók-portrét (Másolat a Zenei Lexikonból).

Febr. 29. vettem meg a 2. lemezt: Allegro Barbaro. Egy kicsit ázottan.

Márc 2.-án Prahácsnál Zeneakadémia könyvtárban, ahol Liszt Totentanz kottáját, Gregorián kóda mintákat nézünk Bartók cikkének bekötési táblájához.

Márc. 3-án Zeneakadémiai koncerten Mihállyal és Praháccsal. Új magyar vonósnégyes, ahol B. V. vonósnégye-

sét is játsszák, s ahol ő is megjelent, nagy ünneplés és taps fogadta. (Prahács elhozta Szt. Gregorius misekönyvéből kimásolt képét.)

Márc. 14-én Prahács nálam, Bartók pergament-kötés festésben. 13-án Prahács találkozik B-kal és bejelenti, hogy az Akadémián fel akarjuk keresni, valamit át akarok adni, amit csak személyesen lehet. –

Olyan légies? – kérdi ő. 19-én d. e. felhívtam lakását telefonon, feleségével beszéltem, s délutánra bejelentettem látogatásomat. 19-én a könyvkötőtől utolsó pillanatban megszerzett pergament kötésű könyvvvel Praháccsal 6 órakor fölkerestük B-ot az Akadémián, ahol fülhallgató fonográfja mellett ült egészen egyedül. 1/4 8-ig voltunk nála, átadtam a festett könyvkötést.”

A Cantata Profana ígézetében. Bartók már a húszas évek végén foglalkozott a Cantata Profana megírásának tervével. Saját román gyűjtéséből emelte ki az egyik balladát és Erdélyi Józsefet kérte föl a fordításra. Ez a Babits–Móricz-féle új Nyugat első számában meg is jelent „A szarvasokká vált fiúk (Román népballada Bartók Béla gyűjtéséből)” címmel. (1930. jan. 1. 60–61.)¹² Babitsnak annyira tetszett a szöveg, hogy 1932-ben az általa szerkesztett Új Antológia bevezetésében a népi költők jellemzésénél bőven idézte: „Annak, hogy az új költészet legtipikusabb versei népi ízeket éreztetnek, nem csupán ilyen formai oka van, s ezt a népi, nem is csak a népies formájú versekben érezzük... A fiatal költők, nagyrésztben maguk is a nép, a »százados szelíd szegénység« gyermekei, visszazárlnak a szegénység egyszerű ér-

zéseihez, nyelvéhez, gondolkodásmódjához, s százados emlékeihez, mitológiájához, fantázia-kincséhez is. Amint ezeket a népi költőket olvasom, mély és primitív magyarság levegője csap meg; de ez a magyarság kifejezetten nem nemzeti, hanem népi, olyan értelemben, mint ahogy Petőfi költészete is a maga korában nem nemzeti-nek, hanem népinek látszott. Elnyomott, szinte tudatalatti, proletár hagyományrétegek föltárása van itt folyamatban, emlékek kivájása, mint eltemetett kincseké a gyermekkorból s a társadalomnak abból az áldott gyermekkorából, amelynek népélet a neve, még mindig megvetett és künnragadt tömegek lelki áramának bekapcsolása a magyar irodalom nagy áramkörébe. Ez forradalom, mint ahogy új tömegek betörése és befogadása mindig forradalom. Nem a szimbolikus magyar parasztnak valami újabb megdicsőüléséről van itt szó és semmi esetre sem egy nép regionális költészetéről, ahogy az különbözik és szemben áll más népekkel. A szegénységnek ez a poézis nem szétválasztó, hanem összekötő jellegű, az egyszerű emberség és közös nyomorúság nevében; város és falu, magyar és idegen voltaképp egyek itt. A magyar népi nyelv és néphagyományok mélységes átélője egy-szersmind gyönyörű román népballadák fordítója s a nagyvárosi és idegenfajú szegénység énekesét azonos törekvés, közös ideálok, hasonló költői attitűd szálai fűzik a tanyák és puszták törzsökösen magyar dalnokához.” Az előszó a *Cantata Profana* első szövegkísérletével, Erdélyi József fordításával végződik.¹³ Bartók talán túl költőinek vagy túl stilizáltak tartotta Erdélyi fordítását, és bár ő rendelte tőle, végül mégis ő maga fordította le

nyersebb, de kifejezőbb szövegre, és ezt használta föl aztán.

1936. november 9-én Babitsék megjelentek a *Cantata Profana* bemutatóján. Az Operában „A Magyar Királyi Operaház Zenekarából Alakult Filharmóniai Társaság” – II. bérleti hangversenyként – Dohnányi vezényletével Bruckner- és Respighi-műveket ad elő, a műsor harmadik száma pedig Bartók új műve. Az est közreműködői: Rösler Endre, Palló Imre és a Vaszy Viktor vezette Palestrina-kórus. Bartók új művéről hamarosan hozott ismertetést a Nyugat.

Egy családi Bartók-archívum. Ortutay Gyula mint kor- és szemtanú hivatkozik azokra a derűs pillanatokra, amikor „ezekben az utolsó években Bartók számára a Babits Mihály és különösen Babitsné Török Sophie rajongó barátsága jelentett. Babitsné nemcsak pyral-lemezre vette hangját, játékát, gyűjtötte az arcát, zongorázó kezét megörökítő fényképeket. Babits is, Bartók is félénk, a külsőleges barátkozástól visszahúzódó természet volt, s mindkettőjük szemérmes mulatságára szolgált Babitsné hangos, lelkesült rajongása Bartók iránt. Azokban az években sűrűn látogattuk Babitsékat, budai, esztergomi lakásukban is – az egyik középponti téma, a csillag Bartók, majd Bartók emléke, zenéje volt.”¹⁴

Bartók-könyvek. Babits könyvtárában Bartók több elméleti műve megvolt. Ezek: *Népzenénk és a szomszéd népek népzenéje*, *Miért és hogyan gyűjtsünk népzenét?*, *Éneklő ifjúság*, *kórusművei és a Cantata Profana*. Meg-

volt Bartók és Kodály gyűjtése, a Népdalok. Az akkori-
ban egyetlen magyar Bartók-életrajz, Haraszti Emil mun-
kája is megvolt, és Ottó Ferenc füzete: Bartók Béla a
Cantata Profana tükrében.

Bartók-lemezek. Az Országos Széchényi Könyvtár kéz-
irattárának Babits-hagyatéka két dobozban amatőrfelvé-
teleket tartalmaz Bartók zongorajátékának anyagából,
amikor részben saját szerzeményeit, részben a zeneművé-
szet klasszikusait játszotta, vagy pedig olyan Bartók-mű-
veket, amelyeket mások adtak elő. Ez a gyűjtemény nem
mai értelemben vett hanglemezeket tartalmaz: első látás-
ra röntgenfelvételeknek tűnő lemezekből áll. Bónis Fe-
renc, a kiváló zenetörténész véleménye szerint valóban
röntgenlemezekre vették fel Babitsék a Bartók-műveket
vagy Bartók játékát. A lemezekre tüvel vagy késheggyel
néhány adatot karcoltak, csak éppen annyit, hogy a tu-
lajdonosok számára emlékeztetőül szolgáljon.

1. Bartók-művek a szerző előadásában: Parasztdalok.
Lánc-lánc. – Három Csík megyei népdal. – Bolgár rit-
mus. – Rapszódia vége és népdalok eleje. – Rapszódia
zongorára és zenekarra (1939. ápr. 30.). – Szonatina he-
gedűre és zongorára (Bartók–Gertler). – I. rapszódia
hegedűre és zongorára (Bartók–Zathureczky). – Népdal-
ok (Kassáról 1939. nov. 14.). – Vonósnygyes. – Gro-
teszk tánc. – I. szvit. – III. szvit vége. –

2. Bartók-művek mások előadásában: Cantata Profana.
– A fából faragott királyfi. – A csodálatos manda-
rin. – Ideális arckép. – Magyar képek. – Két portré (ve-
zényelte Ansermet). – Este a székelyeknél. – Virágzás

2 kép (Filarmonikusok, Dohnányi, 1942. jan. 12.). – Falu tánca. – Legény- és leánycsúfoló. – Rapszódia zongorára és zenekarra (Bartók 60. születésnapján. Előadó: Faragó György, 1941. március). – Rapszódia. – I. szvit (Opera, Dohnányi, 1940. febr. 5.). – II. szvit (Opera zenekara, vezényli Rajter Lajos I. és IV. tétel, 1939. szept. 29.). – II. zongoraverseny, a tétel eleje.

3. Külföldi zeneszerzők Bartók előadásában: Beethoven, Bizet, Brahms, Chopin, C. Franck, Mendelssohn, Mozart, Ravel, Schubert, Sztravinszkij.

Ezek túlnyomórészt olyan felvételek, amelyekről nem készült gramofonlemez, vagy ha igen, már ritkaságnak számít.

Bartók-fényképek. Ady és Babits Székely Aladár-féle közös fényképén kívül egyetlen magyar alkotó, Bartók Béla fényképe ékesítette Babitsék lakását. Bartók Budapesten és Erdélyben készült fényképeinek eredeti példányai mellett gazdag és változatos anyag akad Török Sophie saját felvételeiből. Babitsné két alkalommal készített több felvételt Bartókról, Bartóknéről és a Csalán úti házról. Első alkalommal 1936. április 27-én, a Magyar Tudományos Akadémián levő dolgozószobájában. A Babits-házaspár Bartók Csalán utcai villájában 1936. május 30-án tett tisztelgő látogatása alkalmával szintén készültek felvételek. Babitsné nekem még 1951-ben mutatta számomra máig legemlékezetesebb felvételét: ezen Babits és Bartók a ház előtt kettesben nézett a gépbe. A családi látogatás emléke az a fénykép, amelyen Bartók Béla és Pásztory Ditta a kis Babits Ildikót fogja közre.

Bartók-cikkek. Az évek során nagyszámú újságcikket gyűjtöttek össze Bartókról, elsősorban Az Est-lapokból. Bár a lapkivágásokon nem lehet mindig megállapítani az újság vagy folyóirat címét és dátumát, de maguk a cikk-címek is érdekesek Babitsék Bartók iránti érdeklődésére vonatkozóan. A következőkben minden esetben megadom a cikk címét és zárójelben, amennyire lehetett, a megállapítható lelőhelyet: Bartók Béla nem fogadja el a Greguss-díjat (Pesti Napló, 1936. jan. 1.). – Bartók Béla székfoglaló értekezését olvassa fel a Tud. Akad. hétfői ülésén (Az Est, 1936. jan.). – Bartók Béla legújabb arcképe, készült rádióhangversenyén Londonban (Az Est, 1936. jan.). – Bartók Béla V. vonósnyégyesének bemutatója (1936. márc. 4.). – Dohnányi és Bartók kétzongorás hangversenye, Tóth Aladár cikke (Pesti Napló, 1936. ápr. 23.). – A BBC százhusz tagú zenekarának első bpi hangversenye a Városi Színházban (Műsor: Elgar, Bartók, Bach, Beethoven, vezényel Adrian Boult). – Ünnepi hangverseny Budavár visszavételének 250. évfordulójára a Városi Színházban (Bartók: I. Rapszódia). – Bartók a Vigilia irodalmi estjén, Zeneművészeti Főiskola, 1936. okt. 6. (Zathureczkyvel, Debussy: Szonáta zongorára és hegedűre). – Bartók dalműve az Operaházban, Tóth Aladár cikke (Pesti Napló, 1936. okt. 30.). – A rádió kamarazenekarának hangversenye, Bartók: A-moll vonósnyégyes (1936. nov. 15.). – Bartók V. vonósnyégyese a Waldbauer-kvartett műsorán, Tóth Aladár cikke (Pesti Napló, 1937. febr. 20.). – Bartók–Pjatigorszkij szonátaestje a Vigadóban (1937. dcc. 10.). – Thomán István tanítványai a Zeneművészeti Főiskolán 75. szüle-

tésnapja alkalmából; Ungár, Dohnányi, Bartók stb. (Az Est, 1938. jan. 9.). – Bartók Béla ünneplése Genfben (Pesti Napló, 1939. febr. 24.). – Bartók és Bartókné kézzongorás hangversenye. Tóth Aladár cikke (Pesti Napló, 1939. márc. 28.). – Bartók Béla a Mikrokozmoszról, az új magyar zeneszerzőkről és amerikai útjáról (1940. okt. 3.). – Bartók arca és keze, Lányi Viktor közleménye (Hid?). – Bartók Bugacon, Tóth Aladárral (Fénykép egy hetilapból). – A hatvanéves Bartók, fénykép a fonográfhangszerrel (Hid, 1941. márc. 18.). – Bartók Béla a 13 000 népdalról. – Búcsúbeszélgetés Bartók Bélával és Pásztory Dittával amerikai útjuk előtt (Hid, 1941).

Bartók népművészeti gyűjteményének hatása Babitsék otthonára. Babitsék látogatásának figyelemre méltó következménye, hogy a Bartókéknál látott kalotaszegi asztal és más népművészeti tárgyak hatására ők is népművészeti tárgyakkal kezdték díszíteni otthonukat. Az utolsó Babits-lakásban, a Logodi utcában a hallt csak magyar népművészeti tárggyal rendezték be. Babits az akkor már nekilendülő sárközi népművészeti ipar és a tolnai pásztorkodás tárgyaival díszítette szobái sarkát. Esztergomban is voltak népművészeti terítőik. Sárközi Györgyné szintén vásárolt nekik népi cserepeket. Maradt is fenn néhány fénykép, amelyeken Babits maga is népművészeti tárgyakkal látható.

Török Sophie írásai Bartókról. Hogy Babits Bartókkal közelebbről személyesen megismerkedett, hogy művésztével rendszeresen foglalkozott, hogy előadásaira, hangversenyeire eljárt, a rádióban és hanglemezeken alkotásait hallgatta, hogy fényképei és a róla szóló cikkek révén otthonukban állandóan jelen volt – mindez jórészt Babitsné Török Sophie rajongásának köszönhető. Több írásbeli megnyilatkozása világítja meg Bartók iránti tiszteletének kialakulását.

Bartók halálakor papírra vetette Bartók-élményét: „Szinte vallásos áhítattal hittem szándékainak tisztaságában, szavainak igazságában . . . Úgy követtem őt utolsó éveiben, mint Krisztust a névtelen és jeltelen és talán méltatlan rajongók, mégis megfigyeltem és emlékezetemben megőriztem lényéből oly dolgokat, amik megőrzésre érdemesek . . . Bartók a legőszintébb művész volt, modorosság, feltűnési vágy s egyéb ilyen hitvány indítékok, amiket eleinte tulajdonítottam neki, oly távol álltak tőle, hogy talán meg sem értette volna a vádat, amivel laikus ellenségei vádolták. – Nem szeretnek engem – mondta többször száraz tárgyilagossággal –, csak mint előadóművészt, mint zongoravirtuózt ünnepelnek. S nem is játszott mást évekig, mint Bachot, Mozartot vagy Debussyt, akiket úgy szeretett, mint testvéreket . . . Okossága világos és mozgékony értelemből származott; hogy bölcs legyen, talán ezt gyermekien tiszta jóhiszeműsége, mely gyakran naivvá tette, akadályozta meg . . .”¹⁵

Amikor Bartók 1936 novemberében három hetet töltött Törökországban népzene gyűjtő körútján, Babitsné-

nak az az ötlete támadt, hogy útvjáról interjút készítsen vele. A cikk bevezetésében és befejezésében női aprólékossággal fűszerezett megfigyeléseket ad Bartók Béla otthonáról és közvetlen magatartásáról: „Bartók Béla alkotásainak színhelyén, a villa emeleti kis szobájában vagyunk, az íróasztal fölött paraszt tálas függ erdélyi cserépedénnyel, hátam mögött Bartók nyitott zongorája, látom, a zongorán fekszik a Cantata Profana kottája is. Tapétázott ajtó vezet a szobába, olyan különös szűrt csönd van itt, mint egy toronyban, mint egy szigeten. Az ablakokon át belátszik a szürkülő téli táj, messzire látni innen, látni a kertet, a kaput, s túl a kerítésen a gyöngyszínűre sápadt Pasarétet. Bartók az ablaknál ül egy fotőjben, s míg beszél, egy szlovák fapapucs-dohánytartóból időnként mindkettőnk számára cigarettát tölt. A szürkület percek alatt felkapaszkodott az ablakig, s beáradt a szobába... Bartók otthonának légköre naiv áhítattal tölt el, s alig tudom benyomásaimban a lírait a lényegestől megkülönböztetni. Hangjának nyugodt tárgyilagossága nem igazít el, egy csepp emelkedés sem jellemzi hangsúlyában, hogy most fontos dologról beszél, ő még a legnagyobb szenzációról is hűvös objektivitással szólna... Bartók Béla nemcsak művcivel gazdagítja hazáját, de a mindig kevés és egyre drágább időt, az egész világnak ajándékozható alkotások idejét messzi, fáradságos utazásokra áldozza, hogy tudományos munkája crejével is magyar kincseket menthessen meg a jövőnek. Amit az elsüllyedt századok mélyéből eddig is kibányászott, felbecsülhetetlen értékei nemzeti kultúránknak. Ezeket gondolom össze-vissza, míg átmegyek a kerten.

Persze, ezek csak szavak, s tudom, a hátam mögötti magányos ház lakója nem szereti a szavakat. A kapunál bozontos kis pulikutya dobál rám mérges fenyegetéseket.”¹⁶

Bartók Béla saját beszámolójának több változata maradt fenn. A Babits-hagyatékban Bartók áthúzásaival, hozzátoldásaival, javításaival több példánya is van. A hatalmas méretű Bartók-dokumentációban Török Sophie kitűnő cikke nem fordul elő, pedig az élmény frissége, az első megfogalmazás érzik rajta. Hogy a kutatók nem figyeltek föl rá, annak tulajdonítható, hogy az írásmű hőségnek és szerzőjének jelentőségére való tekintettel az interjú nem a zenei rovatban jelent meg, hanem a fő szövegben és így a zenei rovatban Bartók-anyagot gyűjtők figyelmét elkerülte.

Török Sophie interjúja után a magyar rádióknak is nyilatkozott Bartók. Ennek a nagy jelentőségű vállalkozásnak bőséges irodalma van, a Bartók-levelezésben az utat előkészítő és megszervező ankarai magyar professzor, Rásonyi László tucatnyi levele részletes betekintést nyújt az egész út lebonyolításához, az útról készült változatos beszámolók pedig szinte egyedülállóak Bartók írásainak történetében. Török Sophie-nak ez az írása azért is jelentős, mert Kosztolányi egy évtizeddel előbb készült interjúján kívül magyar írónak Bartókkal való beszélgetése nincs följegyezve.

Szép emléke Török Sophie tiszteletének és rajongásának ebből az időből való verse Bartókhoz egyik hangverseny után.¹⁷

KONCERTEN

Bartók Bélának

*Amit teremsz, a csodálatos gyümölcs
tudatlan inyemnek félelmes volt és keserű.
Mégis bámultalak nagyszerű fal mert
tudtam, nehéz jel van rajtad és minden
lomboddal istennek szolgálsz.
Soká csak a káoszt láttam mögötted, a szörnyű
Kezdetet, hol parttalan vizek
sárral keverték a síró napot s Jó és
Rossz gyötrelmes démonai
céltalanul egybeömlöttek.
Mily soká ültem előtted! alázatra
intve türelmetlen szívemet – míg a
tagolatlan keserű ködből csipkés
begyláncok emelték ki koszorús fejüket,
mint vattás felhők közt föld felé
ereszkedő pilóta a lapos szürke foltból
lassan lát kibukni csúcsot és gyöngyszín
tornyokat, ezüst folyam-pántlikát és
fényben reszkető bársonyos mezőt,
vagy mint aki éjszaka ült egy láthatatlan
táj elé s a kásás semmiben egyszerre
meglátja a balovány tavaszt, mert
fekete függönyét elhuzta az ébredő
arca elől a nap. Így láttam én meg birtelen
gyönyörű országodat . . .
Elmult harcaid előről élem újra,
mint születésért barcoló embrió sebes*

*napok alatt megjárja hatalmas korszakok
 lassu változásait: látlak kemény
 homlokoddal a Teremtés kezdetén, mikor
 csak Semmi és Sötét voltak s lázadó
 vak anyagból magadnak kellett megteremtened
 egy földdel sem rokon világodat.
 S te partot adtál a vizeknek, szétválasztottad
 Fény és Sötét süket erőit
 kaput nyitottál holt kövekben eleven
 életeknek s elrendezted gyönyörnek
 s iszonyúnak helyét
 a változatlan csillagok alatt.
 De országod nem e földről való.
 Magad vagy benne Alkotó és
 Tereítmény, Büntető vagy és elítélt. Önként
 adakozol – de másként nem tehetsz.
 S a boldogság, amit a névtelenből
 életre hívtál – elfárad
 tengerjárt szemeiben . . .*

Bartók hatása Babitsra: Babits Bartók iránti intenzív érdeklődése hat évre (1936–1941) terjed. Bartók ismerete nagy hatással volt utolsó éveinek költészetére, sőt magatartására is. Babits már az első világháború előtti magyar irodalomtörténetében is hangsúlyozza a népi nyelv és emlékkincs fontosságát. Bartók közéleti szerepe, a Horthy-korszak kultúrpolitikájával való szembenállása, a növekvő fasizmus veszélye, és Bartók egyetemes humanizmusa elősegítették Babitsnak a 30-as évek során bekövetkező költő-prófétai öntudatosodását.

Thomas Mannon kívül csak Bartók Béla személyisége és életműve hatott rá ebben az időben döntően. 1936 volt az az esztendő, amikor sűrített formában nyílt alkalma Bartók megismerésére. Bartók szerepében és művében ösztönző rokonvonásokat ismerhetett föl. A Jónás könyve lényeglátása, egyszerű kifejezőmódja és felelősségvállalása a legnagyobb bizonyítéka a bartóki alkotásmód és erkölcsi szigorúság hatásának.

Keresztury Dezső ismerte föl elsőnek kettejük rokon-ságát: „Igazi kortársait is az európai polgári humanizmus olyan megtestesítői között kell keresni, mint Proust és Romain Rolland, Valéry és Julien Benda, mint a legmélyebb polgári válságot a legmagasabb európai erényekkel legyőző Thomas Mann, vagy – hogy az alkotás más területéről is vegyünk példát – a felülmúlhatatlan fölénytel kísérletező Picasso, Sztravinszkij vagy leginkább a rá más vonásokkal is annyira emlékeztető Bartók... Itt kell keresni humanista baloldaliságának igazi értelmét, forrásvidékét, fő jellemzőit, tágasságát és határait... Kortársak voltak – harcuk egyazon magyar pokollal volt, rokon forrásokból merítettek, rokon célok szolgálatában küszködtek, rokon szenvedéllyel és azonosan magas igények hozták létre alkotásaikat. S főképpen: magyar műveltségpolitikájuk, alkotói koncepciójuk összetevői azonosak voltak.”¹⁸

Lukács György adataimhoz a következő fontos kijelentést fűzte: „... Ugyanabban az időben, amikor Ady, úgyszólván magára hagyatva, mondta föl a provinciális kompromisszumot, Bartók körül létrejött egy hatalmas demokratikus áttörés... Ha ezt a vívmányt nem vesz-

szük észre, akkor a Bartók-zene, olyan nagyszerű művek, mint a *Cantata Profana*, jelentőségét sohasem fogjuk megérteni. Sőt, úgy látszik, hogy a késői Babits fejlődésében ennek a Bartók-vonalnak bizonyos pozitív szerepe van, hogy Babits élete utolsó éveiben nyilván sokkal erősebben Bartók hatása alá került, mint eddig gondoltuk; amit a fiatal Ady a fiatal Babitsnál nem tudott elérni, azt az érett Bartók elérte az érett Babitsnál.”¹⁹

BABITS ÉS SZABÓ ERVIN BARÁTSÁGA

Babits az irodalmi köztudatban a legjobb esetben is mint „polgári humanista” vagy „liberális” él. De még hiányos életrajzaiban és bibliográfiáiban vannak olyan adatok, amelyek a magyar radikalizmus jelentős alakjai között biztosítanak neki helyet.

Már a Négyesy-szemináriumon is olyan baloldaliakkal tartott ismeretséget és barátságot – persze Juhász Gyulán és Mohácsi Jenőn kívül –, mint Bánóczy László, Czóbel Ernő, Pogány József, Sas Andor; diákkori olvasmányai között a nagy viktoriánus angolok, Darwin, Spencer, Ruskin, Morris, Crane szerepelnek; a Huszadik Században – 1912-ben – részt vesz az „Irodalom és társadalom” vitájában; 1913. február 8-án a Galilei körben Az anyag metafizikája címmel tart előadást; fennmaradtak az egyik baloldali ifjúsági mozgalom vezetőjének, Illés Bélának hozzá intézett sorai; korán ír a Népszavába, gyakran a Világba, majd Hatvany Pesti Naplójába és Esztendőjébe; barátai Dienes Pál, Fülep Lajos, Mannheim Károly, Szilasi Vilmos és a 19-es egyetemi tanárok, Benedek Marcell, Kallós Ede, Király György, Révay József, Turóczi-Trostler József; az 1918 decemberében Orgoványon kivégzett Buday Dezső jogakadémiai tanár, a kecskeméti direktórium elnöke nagybátyja.

A háború kitörésekor azokkal az írókkal épít ki kapcsolatot, akik a béke oldalán állnak. Őt magát a háború rettenete négy éven keresztül gyöttri. De csak a háború kellős közepén, valósággal véletlenül kerül össze Szabó Ervinnel, az antimilitarista mozgalmak fő irányítójával. Barátságuk azonban a háború végéig egyre erősödik, és jelentékeny művekben manifesztálódik.

Szabó Ervin az utóbbi években kezdte elfoglalni méltó helyét a magyar és a nemzetközi munkásmozgalom történetében. Litván György – több mint kétezerre rúgó külföldi levelének rendezője – a következőket írja róla: „A magyar munkásmozgalom és szocializmus 1918-ig terjedő korszakának tulajdonképpen két nemzetközi-
leg ismert és elismert embere volt: Frankel Leó és Szabó Ervin”¹. Hajdú Tibor, 1918 történésze joggal állapítja meg róla: „Saját korában nem találunk senkit, aki kevesebb tévedéssel alkalmazta a marxizmust a magyarországi társadalomra... Marxista volt elméleti alapját tekintve, amennyiben azonnal felismerte az orosz forradalom igazságát és nemzetközi jelentőségét”². Kunfi Zsigmond már régen megmondta róla: „Az antimilitarizmusnak és a tudományos pacifizmusnak vezető szelleme, egyetlen komoly és igazi teoretikusa volt Magyarországon.” Annál szomorúbb, hogy az első tudományos jellegű monográfia Szabó Ervinről nem magyar nyelven jelent meg, hanem délszláv kutatótól Jugoszláviában.

Szabó Ervin kezdettől érdeklődött Babits iránt. Ady mellett ő volt kedvenc költője. Amikor Hatvany Lajos akciót indított, hogy Fogarásról a fővárosba hozza, Szabó Ervin felajánlotta, hogy az általa vezetett Fővárosi

Könyvtárban szívesen biztosít neki állást. Babits azonban inkább az újpesti tanárságot választotta. Szabó Ervinnel nem is találkozott előbb, mint a háború derekán. Schöpflin Aladár mutatta be neki, aki régebből ismerte a Társadalomtudományi Társaságból. Schöpflin így írja le megismerkedésüket és összebarátkozásukat: „Egy nap estefelé együtt ültünk ketten Babitscsal a Central-kávéházban. Egyszerre csak belépett a kávéházba egy közepesnél valamivel alacsonyabb termetű, kreolos arcszínű, bajszos úri ember. Köszöntünk egymásnak, mire Babits halkán megkérdezte tőlem, ki ez? Megmondtam neki: Szabó Ervin, a kitűnő társadalomtudós. Babits érdeklődve nézett fel, és azt mondta: Szeretnék vele megismerkedni. Én erre odamentem Szabó Ervinhez, beszéltem vele néhány szót, és meghívtam, üljön asztalunkhoz. Szabó Ervin örömmel fogadta meghívásomat, mondta, hogy már rég szeretett volna a költővel megismerkedni. Így kerültek egymással ismeretségbe és egyúttal jó barátságba a költő és a szociológus. Ettől kezdve sűrűn, néha hetekig mindennap találkoztak. Meglepve láttam, hogy bár a szellemi élet oly különböző területein élnek és dolgoznak, mennyi érintkezési pontot tudnak találni, és milyen hamar beleclegyedtek a beszélgetésbe. Kiderült, hogy Szabó Ervin jól van tájékozódva irodalmi dolgokban is. Babits és Szabó Ervin között meleg barátság fejlődött ki, beszélgetéseik közben kiderült, hogy a szociológia Babitsnak mégsem olyan teljesen idegen terület, érdeklődött, kérdéseket intézett barátjához, egy-egy kérdésben megmondta véleményét, sőt

kérdezősködött arról is, hogy milyen könyvekből szerezhetne behatóbb tájékozottságot.”³

Szabó Ervin mint kitűnő szervező nagy szerepet játszott Budapest szellemi életében. Nemcsak mint a legmodernebb budapesti könyvtár, a Fővárosi Könyvtár igazgatója, hanem mint a publikációs lehetőségek irányítója is. Szabó Ervinnek három lehetősége volt ekkoriban az írók műveinek közzétételére. Szerkesztője volt a polgári radikalizmus folyóiratának, a Huszadik Századnak; kulturális vezetője volt a radikális értelmiség napilapjának, a Világnak; és ő szervezte meg, hogy az új Magyarország könyvkiadó vállalat – a Népszava nyomdával és a Lantos könyvkereskedéssel együttműködő új cég – háborúellenes könyveket adjon ki. Babitsnak mind a négy lehetőség rendelkezésére állt, és – mint az alább idézett Szabó Ervin-levelekből látható – Babits mind a négyet ki is használta.

1916–17-ben Szabó Ervin úgy látta, eljött az ideje, hogy az írókat bevonják a háborúellenes mozgalomba. Lukács György így emlékszik vissza az egyik ilyen találkozóra: „1916 telén találkoztunk először. Szabó Ervin hívott össze néhány magyar író (Babits Mihályt, Balázs Bélát, Gábor Andort és engem) beszélgetni arról: mit tehetnének a magyar írók a háború ellen? Még aki nem féltette magát, az sem látta az utat, nem ismert társakat, akikkel együtt szavának, tettének igazi hatása lehetett volna.” Schöpfung más írói találkozóról is tud: „Akkoriban néhány íróval együtt, akik mind türelmetlenül vártuk a háború befejezését, arról ábrándoztunk, hogy egy pacifista szövetséget hozunk össze írókból, tu-

dósokból és a szellemi élet más, velünk együtt érző embereiből. Gyakori összejöveleteket rendeztünk Babits Reviczky utcai lakásán. Ebben a már előttem is naivnak tűnő szervezkedésben részt vettek Jászi Oszkár, Bíró Lajos, Lengyel Menyhért, Karinthy Frigyes és még néhányan, akiknek nevére ma már nem tudok visszaemlékezni. Hónapokig tanakodtunk, de bizony nem tudtunk semmi komoly eredményre jutni. Akiket fölszólítottunk csatlakozásra, azoknak legnagyobb része, emlékezve arra a visszahatásra, melyet Babits Húsvét előtt című verse támasztott hivatalos részről, nem mert vagy nem akart közénk állni. Így tehát nem jutottunk semmi eredményre, csak beszélgettünk arról, hogy miképp lehetne nekünk is valamivel hozzájárulni a háború befejezéséhez, új magyar szellemi légkör megteremtéséhez.” Szabó Ervin egyik Babitshoz intézett levelében egy harmadik fajta összejövetelről is értesülünk, ez Lengyel Menyhért, az Egyszerű gondolatok című, swifti keserőséggel és gúnnyal megírt pacifista könyv szerzőjének lakásán ment végbe. Ezeknek az összejöveleteknek volt az eredménye az Európa Lovagjai című szervezet létrejötte és az a kiáltvány, amelyet 1918. november 2-án tett közzé a radikális magyar értelmiség.

A világháború harmadik-negyedik évének világraszóló szenzációja a két orosz forradalom: a legkiválóbb hazai koponyák sem tudtak eligazodni a történteken. Schöpfung visszaemlékezésében híven leírja, mennyit köszönhetett szűkebb baráti körük Szabó Ervin tájékozottságának és ítélőképességének: „Mi, akik írók voltunk, nem tudtuk azonnal meglátni ennek az eseménynek tör-

ténelmi jelentőségét. Szabó Ervin volt a dologról legjobban tájékozódva, ő, ha szintén nem tudhatta is pontosan akkor még, mi történik Oroszországban, de nálunk sokkal jobban ismerte az előzményeket, az oroszországi társadalmi állapotokat. Ő már akkor várta a forradalom kitörését, amikor nekünk még sejtelmünk sem lehetett róla. Az Oroszországból egyre sűrűbben érkező hírek, melyekben napról napra jobban kiemelkedett Lenin neve, rövidesen megértették benne az orosz forradalomban való hitet. Minket – Babitsot és engem – ő ismertetett meg az orosz forradalmárok tanításaival, mert csak ő ismerte a kérdésnek irodalmát.”

Szabó Ervin 1918 nyarán súlyos beteg lett: gyöngé tüdején s a túlfeszített munkán kívül valószínűleg a spanyol járvány is hozzájárult betegségéhez. Hűséges munkatársa, közeli barátja, Köhalmi Béla közölte velem, hogy betegeskedése idejére eltűnt a fővárosból, senki nem tudta, hol bujdokol. A Babitshoz intézett rövid levelek világosítanak föl arról, hogy egy kis Fejér megyei faluban, Sárszentágotán robotolt élete főművén („Társadalmi és pártharcok az 1848–49-es forradalomban”). Ugyanakkor megindította a Természet és Társadalom c. új könyvsorozatát. Ebben tette közzé Babits Kant-fordítását, Az örök békét. De Babits bevezetője és a könyvhöz fűzött jegyzetek mutatják, milyen sokat foglalkozott Szabó Ervin még ekkor is Babits felvilágosításával: Tolsztoj egyik művének fordítására is rábeszélte. Jászi Oszkár nővére, Madzsar Józsefné gondozta gellérthegy-i lakásán, amikor falusi rejtekhelyéről visszavisszaszökött a fővárosba, hogy futó ügyeit elintézzé. Az

egyik Babitshoz intézett levél, két héttel halála előtt, még arról tanúskodik, hogy tele volt tervekkel és reményekkel. A magyar sajtó azonban október 1-én már elpa-rentálta, nem felejtkezve meg arról, hogy az új szovjet akadémia az elsők között választotta be tagjai sorába.

Szabó Ervin alábbi levelei nemcsak azért érdekesek, mert életének ismeretlen, utolsó szakaszára vetnek némi világosságot, hanem azért is, mert csaknem teljesen ismeretlen volt Babitscsal való bensőséges barátsága. A levelekhez néhány kiegészítő észrevétel: Az 1. levélben említett Pali – Dienes Pál, Babits legjobb barátja tisztviselőtelepi tanár korában, 1919 után a londoni egyetem matematika professzora. A 3-ban kért Kazinczytanulmány sohasem készült el. Az 5-ben említett Schöpf-
lin 1908 és 1919 között radikálisabb volt írásaiban, mint később; ezt a korszakát érdemes lenne feldolgozni. A 6-ban említett stájerországi közös nyaralás nem valósult meg. A 7-ben előforduló Leopold Lajos polgári szociológus, szekszárdi család sarja, Babits régi ismerőse. A 11-ben említett Aladár Komjáthy Aladár, Babits kedvenc újpesti tanítványa, a későbbi költő és filozófus. A 12-ben említett Oszkár Jászi Oszkár.

1.

„Sárszentágota (Fehér m.)

1916. július 24.

Kedves Tanár úr,
itt vagyok újra. Elszánta-e magát? Ha – amit remélek –
igen: indulhatnánk hétfőn vagy kedden (a hajótól függ).

Kérem, értesítsen ide, ahol a pusztai élet örömeit élvezem az utolsó napig.

Szíves üdvözléttel, mit legyen szíves a kedves Társaság többi tagjának is közvetíteni. Őszinte híve

Szabó Ervin"

2.

„Kedves Barátom

Most értesít Pali az elhalasztásról. Én nekem muszáj ma mennem, tehát Pali is jön és jöjjön tehát biztosan. Indulunk 2.15-kor a Nyugatiról

Üdv. Szabó"

3.

„Budapest, 1916. nov. 26.

I. Ménesi út 19.

Kedves Barátom, megkaphatnám-e Kazinczydat a jan. számra (vagyis legkésőbb dec. 15-ig)?

S mikor láthatnálak?

Szívből üdvözl

Ervin"

Hátlap, címzés dr. Babits Mihály úrnak, Reviczky u. 7-8.

4.

„Hétfő

Kedves Mihály,

Lengyel Menyhért arról értesít, hogy *ma* d. u. 1/2 5-5 között vár minket (lakása: Fővám tér 2.). Javasolom,

találkozzunk 1/2 5-kor a Dunaparton, a Ferenc József-híd és az Erzsébet-híd között. Szépen odasüt a nap.
ölel Ervin"

5.

„Kedves Mihály, természetesen nagyon jó volna, ha Schöpflin is feljönne.

E"

6.

„Kedves Mihály, azért jöttem, hogy elcsábítsalak nyaralni Stiriába, gyönyörű helyen volna szoba is (a Gesänseben). Ha érdekel az ügy: jer fel holnap a könyvtárba.

Sok szívélyes üdvözlettel"

7.

„febr. 7.

Kedves M.

elfelejtettem, hogy megkérdezzelek, mikor volna kedved Leopold Lajoshoz jönni. Holnap (pénteken) vagy szombat? Délután 1/2 6–6-kor Bristol.

Ölel
Ervin"

8.

„I. Ménesi út 19.
jún. 10.

Kedves Mihályom.

Aladárnak ma d. u. hozzám kellene jönnie; én azonban váratlan temetésre kell hogy menjek. Bejön-e ő előzőleg Hozzád? Ha igen, légy szíves, add át neki a mellékelt iratait. Ha nem: add meg a hordárnak (ill. írd a borítékra) címét, hogy elvigye hozzá.

Mit csinál Kant?

Szívből üdvözl
Ervin”

9.

„Budapest 1918. júl. 3.
I. Ménesi út 19.

Igen tisztelt Uram.

Van szerencsém a Világ tárcasorozata munkatársainak f. hó 8-án, hétfőn d. u. 6 órakor a Közp. Könyvtár (Egyetem u 1.) különhelyiségébe tart. összejöv-re meghívni.

Szabó Ervin s. k.”

10.

„Sárszentágota, 1918. júl. 25.
Fehér megye

Kedves Mihályom,

remélem, lázadat hamar kiizzadtad s egészen rendben vagy.

Mellékelve küldöm Neked a Kant

1. külső borítékjának,
2. címlapjának,
3. belső címlapjának levonatait.

Kérlek, javítsd ki s küldd a többivel a nyomdának vissza (Világosság-nyomda, VIII. Conti u. 4.)

Én még mindig oly gyöngé és bágyadt vagyok, mint még soha életemben. Egész nap fekszem vagy ülök, kabátokba és kendőkbe bugyolálva.

Aladárral együtt sokszor és szeretettel üdvözöl és ölel

Ervin"

11.

„Sárszentágota, Fehér m.
1918. júl. 28.

Kedves Mihályom,

én hétfőn hazautazom (még mindig kissé nyavalyásan): arra kérlek, mondd meg Aladárnak, keressen föl kedden az összes iratokkal. De nem d.u. 5-ig, mert akkor az orvosnál leszek, hanem vagy d.e. vagy 5-1/2 6 után.

Nem izgatta fel szegény fiút nagyon az apja esete?

Aladárnak szintén írok, de hogy Újpestre mikor ér írásom, ki tudja.

Baráti szeretettel Ervin"

„Szept. 14.

Kedves Mihályom,

örömmel hallottam Oszkártól, hogy lázad elmúlt és útra készülsz. Bárcsak így volna. Remélem, látlak előbb. Nagyon nélkülözlek.

Addig is kérlek: a mesesorozat terve konkrét formákat ölt; küldd el a Tolsztojt (ha lehet, az eredetivel), hogy véglegesen dönthessek. Illusztrálva lesz. Kis unokaöcsém elhozhatja a viszontl-ra Baráti szeretettel

Ervin”

„Kedves Mihályom,

én itt vagyok a könyvtárban. Ha 7 óra felé feljönnél, addigra ide telefonálhatnám Kálmánt és megbeszélhetnők a dolgokat.

Az Előf. felhívást hozd kérlek magaddal

Ölel

Ervin”

BUDAY DEZSŐ,
BABITS 19-ES MÁRTÍR NAGYBÁTYJA

Babits nagybátyja. A Nyugat 1925. évfolyam I. kötetének 326–343. oldalán egy Jókai lelke c. terjedelmes tanulmány jelent meg. Ehhez a címdalón Babits Mihály a következő jegyzetet fűzte: „E tanulmány szerzője unokabátyám, dr. Buday Dezső egyetemi magántanár, kecskeméti jogakadémiai tanár (ki 1919-ben tragikus halált halt), jogtudományi művei mellett a szépirodalommal is foglalkozott. Sokan lesznek még, akik emlékeznek Hungaricus néven kiadott regényére (A Szenvedő Ember) s a Nyugatban megjelent nagy költeményére (Orgonaszó). Jókai-cikkét a forradalom alatt juttatta a Nyugat szerkesztőségéhez, s abban az időben technikai és egyéb okok gátolták kiadását. Kegyeletes kötelességet vélünk teljesíteni, mikor a Jókai-jubileum alkalmával közzétesszük.”

A „kegyeletes kötelességet teljesítő” Babits zárójelbe tett megjegyzése: „1919-ben tragikus halált halt” a modern magyar tudományosság egyik legnagyobb ígéretének erőszakos halálára, kegyetlen kivégzésére tett célzást. A Magyar Életrajzi Lexikon adatai szerint (I. k. 274. o.) „a fehérterroristák az orgoványi erdőben kegyetlenül meggyilkolták”. Ugyanez a forrás „a munkásmozgalom mártírja”-ként mutatja bc. Babits Buday Dezsőnek szentelt pár sora és cikkének közlése eddigi tu-

domásunk szerint az egyetlen nyílt színvallás és megemlékezés a nagy jogfilozófusról, szociológusról és pacifistáról 1919 és 1962 között.

Életrajzi adatai. Buday Dezső 1879. május 28-án született Pécsen értelmiségi családból. Három testvére szintén a magyar tudománytörténet büszkesége. Kálmán (1863–1937) patológus, egyetemi tanár, a tuberkulózis kórbonctanának tekintélye, Béla (1866–1944) út- és hidépítési szakember, műegyetemi professzor, László (1873–1925) statisztikus, műegyetemi tanár, a Magyar Statisztikai Társaság első elnöke. Dezső középiskoláit Pécsen végezte, az egyetem jogi fakultását Budapesten és Kolozsvárott. 1901-ben a pécsi városi ügyészség gyakornoka, majd Baranya vármegye árvászéki jegyzője és később tb. árvászéki ülnöke. 1906-ban, 27 éves korában a kolozsvári egyetem magántanára jogfilozófiából. 1911-ben Budapesten járásbírói jegyző, 1912-ben a kecskeméti Jogakadémia helyettes, 1913-ban rendes tanára. 1919 márciusában a háromtagú kecskeméti direktórium tagja, májusban Budapesten a közoktatásügyi népbiztosság előadója. 1919 nyárvégi és őszi hónapjaiban budapesti klinikákon tartózkodik, ezeket azonban rendőri zaklatásra el kell hagynia, s miután hazatér Kecskemétre, bebörtönzik, és 1919. november 20-án fogolytársaival tárgyalás és ítélet nélkül az orgoványi erdőbe hurcolják és kivégzik.

Hatalmas arányú tudományos munkásságot fejtett ki. Bár szűkebb kutatási területe a jogfilozófia és az elméleti szociológia, korán bekapcsolódik a Huszadik Szá-

zad és a Társadalomtudományi Társaság munkájába, részletesen, behatóan foglalkozik az egykével, a nép-élelmezéssel, a népruházkodással, a házasság és családjog kérdéseivel, sőt a magyar birtokkategóriákkal is; de van nyelvfilozófiai és zenei tanulmánya, sőt egy regénye és versei is.

A baranyai egyke első kutatója. Buday Dezső 1904-ben Olasz-, 1907–1908-ban Német-, Franciaországban, Ausztriában és Svájcban járt. Külföldi társadalomtudományi vizsgálódásai és pécs-baranyai állásai a baranyai egyke első kutatójává avatják. Szülőföldjének, Baranyának nagy rajongója, s épp ezért félti jövőjét annyira: „Baranya egyike ma az ország leggazdagabb vármegyének. Földjének szerencsés fekvése folytán természeti kincsekben csak úgy gazdag, mint jó termőföldekben. A déli része sík, mint az Alföld, de éghajlata az Alföldénél jóval kedvezőbb... Hegyei szénbányákban gazdagok... A Mecsek alján és szélesen elnyúló hátán jó legelőjű dombvidék sorozza állattenyésztés dolgában a Dunántúl harmadik vármegyéjévé... Nagy ipari feltételei sem hiányoznak... Pécsnek egypár ipartelepe maga legnagyobb az országban a saját nemében... A gazdasági tényezők egyensúlya dolgában egész kis Franciaország... És a népszaporodás dolgában mégis a legeslegutolsó.” Már 1909-ben tanulmányt közöl a Huszadik Században az egykéről, és ugyanakkor könyvet hirdet *Az egyke Baranya megyében* címmel. Fülep Lajos, Kodolányi János, Móricz Zsigmond és Bajcsy-Zsilinszky Endre korai előfutáraként a fiatal Buday Dezső

elsőnek figyel föl a baranyai és különösen az ormánsági egykére mint nemzeti veszedelemre. A kérdést fölkészültségének megfelelően, komplex módszerrel tárgyalja; a gazdasági, társadalmi, civilizációs és művelődési motívumok egységben látásával klasszikus megfogalmazását adja a dunántúli magyarság második világháború előtti sorstragédiájának: „Nem véletlen, hogy Baranyában terjedt el legelőbb az egyke. Nem véletlen, hogy a magyar járásokban, amelyek síkon fekszenek s rossz legelőik, vízhiányuk miatt nem üzhetnek igazi állattenyésztést és a szemtermelésre vannak utalva. Nem véletlen, hogy a vasút mellett sehol sem egykések a falvak. Nem véletlen, hogy először az erősebb igényű, nagyobb műveltségű reformátusok között terjedt el, s azután kezdte ki a katolikus vallású falvakat.” Az egyke okainak keresésekor a nagybirtok-rendszer mindent elnyomó korlátait látja a legjelentősebb eredőnek: „Egyfelől áll a dunántúli népességnek az országban legmagasabb műveltségéhez mért jobb standard of life felé való vágyakozása, másfelől ott van az áru- és termésértékesítés nyomorúsága, a még mindig kezdetleges közlekedés, a hegyi vidékek miatt kevés vasút és latifundiumok meg az óriási holtkézi birtoknak tilalomfája. Bár a korlátolt forgalmú birtokoknak 32%-a esik erdőre, mégis az egész szántóföldnek egyötöde van lekötve. 18 ezer hold közalapítványi, 24 ezer hold püspöki, 26 ezer hold káptalani, 150 ezer hold családi hitbizomány, több mint százezer hold közbirtokossági földterület fekszik meg Baranyának a szívében: Az országos átlagnak több mint négyszerese! Ime: az egykének legmélyebb gazdasági gyökere!”

A nemzetközi békebarcos. Ugyanabban az évben fordul érdeklődése a világbéke felé, amikor Babitsé. 1910-ben részt vesz a brüsszeli kongresszuson, 1916-ban a Nyugat közli Babits Fortissimójára emlékeztető, hatalmas versét, az Orgonaszót, ugyanebben az évben jelenik meg A Szenvedő Ember c. utópisztikus regénye, és 1917-ben, ma még felderítetlen összeköttetésck révén, ott van a berni nemzetközi békekongresszuson, ahol az Organisation Centrale Pour Une Paix Durable tagjaként beválasztják a nemzetközi béketanácsba. Pacifista regénye 1948-at vizionálja előre. Alapgondolata, hogy a modern technika hatalmas fejlődése magával hozza az emberiség egyesítését; tér és idő legyőzésével megvalósul a teljes együttélés; India és Kína előretör. („Európa jövője Oroszország kezében van” – írta már 1910-ben.)

Szívvel-lélekkel Babits mellé áll, amikor a háború alatt pacifista írásaiért üldözik. Ekkor írta neki az Országos Széchényi Könyvtár Babits-hagyatékában őrzött alábbi levelet, amely nemcsak bensőséges, rokoni-baráti viszonyukat érzékelteti, de a családjukban hagyományos 49-es gondolkodásmódot is tükrözi:

„Kecskemét, 1916. február 26.

Kedves Misi, mikor ezt a tréfás gratulációt írtam, nem gondoltam »jóleső megemlékezésre«, mert akkor komolyabban írtam volna. És hozzád méltóbban.

Soraid vétele után máig feküdtem. Engedd meg, hogy most tegyem jóvá hibámat, és most igazán komoly szavakban fejezzem ki együttérzésemet veled és a meghurcolt igazsággal. Úgy is, mint élemedettebb nagybá-

csid, aki kicsiben (de magamra nézve jelentősen) magam is megjártam azokat a lépcsőket, ahol a »haza« ellen vétőket viszik a kálváriára.

Szegény hazánk, mi lenne belőled, ha mind ilyen sűrű Kelemen-vérű fiaid volnának?

Én is megint elkövettem valamit. Már prés alatt van a gyümölcs, és húsvétra talán már ihatom is a keserű levét. De muszáj volt megírni.

Nagy örömet okoznál, ha egy kávéházi félórát (esetleg többet) szánnál nekem, ha Pesten leszek III. 3. 4. 5. és 6. napjain. Pesti címem IV. Szép u. 5. III. 2. – az idővel Te rendelkez. De csak úgy, ha nem esik terhedre.

Igy esetleg a viszontlátásig ölel igaz szeretettel:
Dezső”.

Pesti találkozásukkor adja át Babitsnak nagy versét, az orgonára alkalmazott békeszimfóniát:

*Odakint ugys a gránátok aratják társaitokat
és a szegény lapulókat az elülsők vére permetezi,
csonka karok hullanak a füstölgő égből átok gyanánt.
Csak robbantsátok, zúgjátok, tizenhatalmas ércsípok
az esztelen kárhozat erőlködéseit,
zörögjétek zűrzavaros csörrenéssel a rémületet,
hogy lássa az arcátúrta sárban a temetetlen vázat,
kinek csontjaiból majd cukrot csináltat az üzlet.
Énekeld a csata hősi jajszavát
és a fogvacogást a gránáttölcserben.*

*Oboák, kürtök, szőljatok. Te is, harminckétlábas,
föld alól jövő ágyúhangja a megvénbedt orgonának,
te nagy Cé, gyászmiséket kezdő,
feketére festett halálkuvikolás,
gyászold a sok párjavesztett páriát.
Most ez az élet hangja . . .*

*. . . piszkos, kavargó, fekete Bé-mollban hadd krákogjon
az elernyedte emberszó, a döglődő gyöngesség.
Ez való mostan hozzánk. Így sirunk föl Hozzád,
hogy értsd meg: kiveszett a szó, a muzsika,
rekedt káromkodássá törpült a feléd lendített
szegény, szárnyaszegett imádság.
Mert háború van.*

*Oh, ha egyszer . . .
Ha egyszer még zenghetném diadalmas zokogással
szív, béke, megértés, szeretet, áldás, boldogság,
minden hangot fölhabzsoló férfihimnuszodat! . . .
hogy minden kiáltásod egyszerre szóljon
és a nagy szót váró lelked beteljék az igével,
hogy szívjon be zörgő tüdőd harmincszor annyit,
hogy kiáltsanak a csendes hangok is: a vox humana
s a vox angelica együtt, oxigéntől részegülten,
az éteri harmónia ordítsa a jobb világot, . . .
és a kromatikus skála millió hangszíne
egymást tulkiabálva zengje a béke himnuszát, – . . .
hogy ennyi hangot el nem bíró melled megfeszüljön
és kileheld lelked levegőjét a nagy Igére, – . . .
és szakadjon meg szívem a világbéke himnuszára!*

Ez a pár kiragadott sor fogalmat adhat a 144 soros vers monumentális felépítéséről, szerves metafora-rendszeréről és erőteljes stílusáról. Babits ziháló hangú békeverseire, Juhász Ferenc hosszú soros szózuhatagaira emlékeztet.

Jókairól – egy Jókai-hős. Ahogy kiterjedt és sokoldalú tudományos munkásságához viszonyítva egyedülálló ez az egy ismert költeménye és a Schöpflin és Komját Aladár által dicsért regénye is, ugyanúgy nem tudunk eddig más irodalmi tanulmányáról, mint a Babits által a Nyugat-ban közölt Jókai-esszéjéről. Ez a tanulmány azonban olyan anyagismeretet árul el, a pszichológiai és esztétikai elemzés egyesítésében olyan jártasságot, hogy más írói-irodalmi munkák meglétét is föl kell tételeznünk. A Buday Dezsőt bemutató eddigi tanulmányok tudományos folyóiratokban megjelent tanulmányait állították össze, de más folyóiratokban és a napi sajtóban megjelent cikkeit nem. Babits a harmincas években mint az eddigi legjobb magyar Jókai-tanulmányt ajánlotta figyelmembe. Ez a 17 sűrű, apró betűs Nyugat-oldalra terjedő Jókai-tanulmány a szociál-idealista Buday Dezső önvallomása is. Jókait „a világ egyik legnagyobb írója”-nak nevezi, „gazdagabb lélek csak Shakespeare írásaiban tükrözik vissza” – írja. „Könnyű volt Newtonnak hét színére bontani a szivárványt, de nehéz a dolga annak, aki a Jókai lelkének ezer színét akarja a tudatalattiságból a napvilágra hozni.” A Jókai által teremtettséget emberi társadalomban otthonosan mozogva bámulatos könnyű kézzel elemzi a különböző figurákat,

jellemeket és lelki alkatokat. Jókai természetét és jellemét a különböző típus-csoportokhoz viszonyítva állapítja meg. Ha Buday Dezsőt a magyar szellemi élet „vidéki polihisztor” személyiségei között kellene elhelyeznem, Brassai Sámuel, Karácsony Sándor és Fábry Zoltán között jelölhetném ki a helyét; Jókai hősei közül Adorján Manassét, Berend Ivánt és Tatrangi Dávidot sorolja a háromféle aktív ember és igazi hős általa annyira kedvelt csoportjába. Meg is mondja, miért: „Az alkotásuk sikerül, és virágzó nagy várost, boldog gyarmatot alapítanak. Az emberiséget is boldoggá teszik. Az államuk egész kis utópia – állam, ahol a regényírónak derűs és mosolygó lelke kiéli magát a munka, rend, tisztaság, szépen öltöző és sokszor szülő nők, iskolázott gyermekek, nagyszerű intézmények szociális paradicsomában.” Marxista-leninista ideológusokra tartozik majd, hogy Buday Dezső nagy társadalomelméletét, az 1917-ben megjelent *A Társadalmi Ideál* c. művét elemezzék. Ő végül is *A jövő század regényét* tartja a legjelentősebb Jókai-regénynek: „Jókai a szociális álmodozó, a maga nagyszerű emberszerető szívével kigondolt egy külön szocializmust, az arisztokrata-szocializmust. Adorján Manassé Torockója, Berend Iván Bondavára és Tatrangi Dávid Otthon állama ilyen szociális telepck, ahol mindenkinek jómódja van, mindenki boldog, de mindenki dolgozik... Bentham híres elvétől a mentől több ember mentül nagyobb boldogságától örökké terhes volt Jókainak filantróp lelke... Örökké szép marad Jókai pacifista programjában *A jövő század regénye*-nek második kötete, amelyet érdemes volna a világ összes nyel-

veire lefordítani, és nem mint utópisztikus regényt, hanem mint pacifista emlékiratot kiadni. A nemzetközi munka és a nemzetközi segítség, a nemzetközi érintkezés új formái valósággal egy mai időbe is beillő, modern pacifista programnak . . . Az írók, ha a jövőbe akarnak látni és a jövő nagyszerűségeket akarják lefesteni, rendszeren vérszegények és fantáziájukkal nem tudják utolérni a jövőt. Jókai talán az egyetlen utópista, akinek mérhetetlen fantáziája megközelítette a jövő szárnyaspásait.”

Az utópista-idealista álmodozó 1919-ben, amikor álmait valóságra kell váltani, így összegezi nézeteit: „Nem lesz addig nyugalom Magyarországon, amíg egyik ember száraz kenyeret vacsoráz, a másik meg három tál ételt. Nem lesz addig nyugalom Magyarországon, amíg az egyik ember ötszobás fényes lakásban lakik, perzsaszőnyegen jár, a más meg kuckójában rohad, a nedves pincelakásban. És nem lesz addig nyugalom, ameddig az egyik embernek rongyok vannak a testén, a másiknak meg selyemből van a ruhája.”

A Babits-hagyatékban húgának, Babits Angyalkának pár kétségbeesett sora sürgeti befolyásosnak vélt bátyját, hogy tudja meg, mi történt Buday Dezsővel:

„Szekszárd, 1919. dec. 28. Kedves Misi! Buday Klárától kaptunk levelet (Partos Adus hozta Pécsről). Ebben kétségbeesve kér, hogy tudakozódjunk mindenütt Dezső sorsa iránt, mert ők a legrosszabbat hallották, t.i. hogy a kecskeméti tömeggyilkosságnak ő is áldozata lett. Tőlünk kérdi, hogy igaz-e ez, mert ők Pécsen még pesti

lapokat sem olvashatnak, s a pestiekkel sem levelezhetnek. Tehát, ha lehet, tudakozódj Dezsőről. Csókol, Angyal.”

A felelősséget vállaló szellemi ember egyik legtragikusabb esete az övé az ellenforradalom első szakaszában. Ha külföldre menekült volna a kommün bukása után, olyan fényes jövő várt volna rá, mint Babits többi barátjára, Dienes Pálra, Mannheim Károlyra, Szilasi Vilmosra.

Az 1918–19-es tisztségvállalásai és nyilatkozatai miatt üldözésnek kitett Babits mögött ott áll Buday Dezső árnya is.

Az irodalmi köztudat szerint a század első felének nincs a magyar irodalomban két nagyobb ellenlábasa, mint Babits és Szabó Dezső. Mint ősellenségek, mint két ellentétes írótypus megtestesülései élnek az emlékezetben. Ezt a képet jórészt Szabó Dezső jelszavá vált Babits-ellenes röpirata, a Filozopter az irodalomban rögzítette. Pedig a Nyugat-generáció két legtanárossabb műveltségű tagja, a magyar irodalom két legnagyobb filozoptere Babits és Szabó Dezső. Földrajzi, történelmi, társadalmi forrásvidékeik valóban a magyar élet két ellentétes pólusán helyezkednek el, mégis rengeteg a közös bennük: felfogásban, szándékban. A modern magyar irodalmi életnek 1910 és 1942 között valóban egyik tragédiája, hogy ellenfelek voltak, és híveik a húszas, de még inkább a harmincas években szemben álltak egymással; egymásban és nem közös ellenségeikben látták a megsemmisítendő ellenfelet. Babits a Dunántúl dzsentrí katolikus rétegéből származott, Szabó Dezső székely paraszti-kispolgári családból. Nem volt nemzedékükben a klasszikus és a modern világirodalomnak nagyobb ismerője, az antik, a francia, az olasz és az angol irodalomnak mindkettő egyformán megszállottja.

A nevelést tartotta mindkettő a magyar reform leg-sürgősebb feladatának. A hatalomnak az első perctől

fogva nem voltak dédelgetettjei és kegyeltjei; a magyar vidék, sőt peremvidék száműzött és hajszolt tanárai; mindketten 1918–19-ben, aránylag fiatalon emelkedtek életük és tevékenységük zenitjére, hogy aztán az ellenforradalom évtizedei más és más formában szigeteljék el őket a tömegektől. Ennek ellenére a magyar irodalomban, a reformkort kivéve, példátlan hatással és befolyással érték meg a második világháborút. Pályájuk kezdettől fogva egymást izgatva, lelkesítve, keserítve, keresztezve haladt, de nem mindig ellenségesen. Szabó Dezső a közös érdeklődés, azonos hivatás és hasonló műveltség sugallatára kezdett barátkozni. Az események és környezetük hatására azonban egyre inkább eltávolodtak egymástól. Az Országos Széchényi Könyvtár Babits-hagyatékában őrzött öt Szabó Dezső-levél érdekesen világítja meg baráti érintkezésüket 1910 és 1919 között.

Eddig nem került elő semmiféle anyag pesti filozofter-koruk érintkezéséről. Egyetemi éveik nagy élménye Nietzsche és még több világirodalmi nagyság, például Walt Whitman közös ösztönzőjük. Szabó Dezső korai publikációiban Babitsot is izgató témákat fogalmaz meg. Föltűnő a magyar tanárság sorsának, körülményeinek, feladatainak nemcsak tanulmányban, hanem számos fővállában való megfogalmazása is. Szabó Dezső ebben az időben egyáltalán nem tartja veszedelmes filozofterségnek a tanárságot, szeretettel és részvétellel foglalkozik sorsával. Nem egy alakjában pedig – mint pl. a Danika c. novellája vagy a Beteg a könyvek között c. esszéje hőisében – egyenesen magasztalja a később elátkozott és

üldözött Babits-féle tanártípust. Babits irodalmi munkássága, eszményei első jelentkezésétől fogva állandóan izgatja Szabó Dezsőt. Hamarosan fölfedezi, hogy Babits személyében azonos műveltségű, magas rangú, de mégis ellentétes írói ízlés öltött testet. Ezekben az években azonban – a nagyrabecsülés mellett is – inkább saját írói tevékenységének kifejtésére törekszik a támadás helyett. Első Babitscsal foglalkozó megnyilatkozása mindmáig nem került elő. Az Életeimben írja Szabó Dezső: „Egy antológia-félében Ady- és Babits-versek is szerepeltek. Babitsról úgy írtam, amint őt maig is látom. Erre Osváttól levelet kaptam. Cikkeim majd minden állításával egyetért, de a Babits-rész miatt nem közölhetik.”¹

1929-ben, amikor már indulatosan támadja, ugyanezt drámaiban írja le: „Nem vagy költő, nem vagy alkotó, nem vagy művész . . . A Pávatollak ügyes és szorgalmas írójáról ez volt véleményem mindjárt első verses megnyilatkozásai után. Akkor – ezelőtt tizenkilenc évvel! – nagy naivul meg is írtam a Nyugat számára. Természetes: ez a tanulmány nem jelenhetett meg. És íme: amit akkor én nyugodtan állapítottam meg: most ez a könyv élénk hörghi, véres verejtékkal, mint egy, a túlfeszített munka tántorgásaiban ledöfött rabszolga.”²

Babits Petőfi és Arany c. tanulmányának megjelenése alkalmat ad Szabó Dezsőnek, hogy eszmei különbözőségük után az ízléskülönbséget is részletesen kifejtse. Babitsnak azóta is sokat vitatott, kiélezett, túlságosan sarkított megfogalmazását Petőfiről az általános bevezetéstől elvonatkoztatva idézik azóta is. Pedig Babits

kifejti, hogy ez „örök kontraverzia Petőfi vagy Arany elsőbbségéről”; „a két költő összehasonlításánál nem annyira költészetük, mint emberi egyéniségük a mértékadó. E két nagy egyéniség oly hatalmas és végletes két szembenálló típusa a magyar léleknek, hogy valamelyikét mindenikünk közelállónak érzi a maga kedélyéhez, s e rokonságérzet adja meg irodalmi ítélkezéseink öntudatlan alapját.”³

Szabó Dezső nagy tanulmánnyal válaszolt, a Petőfi művészi fejlődésével: „Petőfi és Arany összevetésénél kiélezi a költő és a művész közötti különbséget, oly tartalmat adva ezeknek a szavaknak, hogy mindenki magát szerethesse bennük. Lelkének e csodálatos magunkhoz hasonító creje tette azt, hogy Petőfi, aki sokak előtt legfennebb csak költő, korlátolt burzsoá, Arany pedig, aki művész, l'art pour l'art-os arisztokrata lett. Azok a sorok, melyekben utóbb ez a különbség – oly csábítólag és finoman – levezettetett, egy elvonult, finom l'art pour l'art-os lélek természetszerű lírája volt.”⁴

Babits Dante-fordításának (a Pokol) megjelenésekor (1912) Szabó Dezső sietne a Nyugatba kritikát írni. A bírálat azonban úgy látszik, mindössze pár sor részletes megvizsgálására szorítkozott, vagy ezen a pár kiragadott soron próbálta a fordítás eredményeit és hibáit elemezni. A Nyugat szerkesztősége azonban előzetesen odaadhatta a fordítónak a szöveget, és így a megjegyzések a szerző tudomására jutottak. A Babits-hagyatékban található első Szabó Dezső-levél erre vonatkozik; és a levélíró mentegetőzésén kívül Babits teljesítményének valószínűleg bocsánatkérő elismerése:

„12 év óta pityizálgatok Dantéval. Az ilyen sokszoros érintkezésben oly jelentős lesz minden szó – akaratlanul is annyit visz bele az ember önmagából –, hogy egyes kifejezésekre nézve a vita elkerülhetetlen vagy talán éppen ezért: lehetetlen. Ez az eltérő magyarázatok lélektani oka: egyes szavaknak mindenkinél külön szájíz van. Így pl.: én a senza alcun sospetto-ba valami naiv szépséget érzek bele, ha úgy értelmezzük, hogy ők még maguktól sem féltek. Sőt, nyelvileg is helyesebbnek látom, ha a mondat alanya a sospetto szó alanya is. A sospetto és szavakat még én is tudom, és ha ezeket s még ennél sokkal ritkább dolgokat is nem ismernék, nagy arcátlanság lett volna részemről a dologhoz fogni. Az sem, ha én a szárnyat vígan emelget szavakat a dol orler portate megfelelőjének gondoltam, mert a – melyet vágya kerget részt a dal disio chiomante fordításának hihettem. A 102. sornál megvan mindkét magyarázat, s bármelyiket el lehet fogadni. A »szivedet mi vájja« – őszintén megvallva nekem is zökkenést okozott. Általában talán nem nagy szerénytelenség, ha azt hiszem, hogy nézeteltérésemnek sohasem félreértés vagy tájékozatlanság az oka, csak másként értés vagy más magyarázat elfogadása.

Különben összes megjegyzéseim elenyésző semmiségek egy ilyen méretű munkánál. Még csak egyet, ami leginkább a lelkemen fekszik: tudom, hogy mikor valaki egész lelkével egy ilyen nagyszabású művészi munkával áll, mennyire kellemetlenül érheti egy rosszul hangzó közbekiáltás, egy ügyetlen kritika. Végtelenül sajnálnám, ha én szereztem volna Babits Mihálynak

ilyen érzést csak egy percre is és ebben az esetben bocsásson meg

Öszinte tisztelőjének.
Szabó Dezső

A cikket kérem megsemmisíteni.

A Babits-kiadás sokszor szándékos tévedését én is látom s e kiadás jegyz. átvétele csak olyan futó ötlet volt, mely szót sem érdemel.”

A Nyugat nagyjával Szabó Dezső, a vidéki tanár igyekezett személyes ismeretségeket és kapcsolatokat kialakítani. Erre más mód nem kínálkozott, mint hogy vagy ő ugrott föl Pestre és tartózkodott körükben, vagy azokat próbálta meghívni helyi szereplésre. Egy ilyen Babits hibájából elmaradt találkozásról és sümegi meghívásról beszél második levele:

„Nagys. Babits Mihály
tanár úrnak

Budapest

Tisztviselőtelep

Áll. főgimn.

Képeslap túloldalon:

Sümeg vára és a Ferenczick
temploma

Pecsét: 1913. szept. 30.

Az előadás 3/4 9-ig tartott, akkor egy nagy társasággal átmentünk egy vendéglőbe, onnan telefonáltunk Noked a Vígsház kávéházba, de már vagy még nem voltál ott. Nagyon sajnálom, hogy nem találkozhattunk s bár ez Sümegen történne meg. Öszinte szeretettel üdvözl

Szabó Dezső”

Szabó Dezső önéletrajzában megtalálható a sümegi Nyugat-est terve; Adyt, Babitsot, Balázst és Kaffkát várta ottani szereplésre, de végül is csak Kaffka Margit ment le.⁵

Szabó Dezső, bár Babits nem látogatta meg sümegi otthonában, egyik pesti utazásakor fölkereste Babitsot tiszttviselőtelepi Szabóky utcai lakásán. Élete végén írt visszaemlékezésében a baráti érdeklődés keveredik későbbi gyűlölködésével: „Egy délután hazavitt tiszttviselőtelepi lakására, és ott könyvtárában és a szerinte való dolgok közt minden alapfolyamatában megláthattam ezt a megbúvó lelket. Nagyon kedves és mulatságos volt látogatásom Babitsnál. Először is gépkávét főzött, ami tényleg kitűnő volt, s elég kaján voltam ahhoz, hogy egyik legsikerültebb alkotásának tartsam. Szép és nagy belső értékű könyvtárának áttekintésénél kitört belőle egyetlen igazi, húsban és vérben megölt szenvedélye: a Génusz halálos gyűlölete. A vénkisasszony nem beszél olyan részletes hisztérikus dühvel a férfiról, ki helyette a hűgát vette el, amint ő beszélt Byronról, Hugóról, Petőfiről, Adyról. Én valósággal gyönyörködtem ebben a kitörésben. Mindig féltem, hogy Babits annyira papirossá lesz, hogy valamelyik buzgó könyvkötő beköti valami kemény bőrkötésbe, mely összenyomja szegényt. Most mégis az élet vize, ha nem is a legtisztább, szökött fel belőle.” Harminc évvel későbbi összegezése, hogy ne mondjam, öngazolása: „Babits Mihály azok közé tartozott, akik minden meghatározottságuknál fogva nem bennem kereshettek barátot.”⁶

Amikor 1917 tavaszán összetűzött a Nyugattal, Fe-

nyő Miksához írt búcsúlevelében saját kéziratának vizsgatartását Babits összes írásainak kritika nélküli közlésével állítja szembe, de még ekkor is Babits védelmének tünteti föl saját kritikáját: „Egy Babitsot nem tartotok érdemesnek arra, hogy megóvjátok szüzemzéssel született drámai homunkulusa vagy Poe-Wilde tanár urak által feladott szegény stílusgyakorlatok közlésétől.”⁷

Babits háború alatti írásai, különösen háborúellenes megnyilatkozásai és a Szabó Ervin hatására fokozódó radikalizmusa kétségtelenül megnöveszthették jelentőségét Szabó Dezső szemében. Amikor Osvát ideiglenesen kivált a Nyugatból, és Babits lépett a helyére mint szerkesztő, a forradalom hírére Pesten letelepedő Szabó Dezső újra bekapcsolódik a Nyugat munkájába. Az irodalomtörténészek sem figyeltek fel eléggé Babits 1919-es szerkesztői tevékenységére. Még Keresztury Dezső is Nyugatot méltató, kitűnő tanulmányában Osvát szerkesztőségét folyamatosnak és töretlennek látja.⁸ Pedig a Nyugat 1919. január 1-i számában (6. old.) Schöpflin Aladár bejelentette, hogy Babits lett a szerkesztő: „Most amikor Osvát Ernő kiválik a Nyugat szerkesztőségéből... az ő üresen maradt helyét arra mindenkinél leginkább hivatott társunk, Babits Mihály foglalja el.” Babits neve az Ady-számtól (1919. febr. 16.–márc. 1.) így szerepel a Nyugat címlapján: „Főszerkesztő: Ignotus x Szerkesztő: Babits Mihály.” Babits mint szerkesztő Szabó Dezsőnek adta a legtöbb teret 19 tavaszán. A kettős Ady-számban A két forradalmi költő (Petőfi és Ady) c. tanulmányát közli, ápr. 1-én híres és talán legsikerültebb tanulmányát, gondolatrendszerének talán legjobb

összefoglalását, Az egész emberért címűt, azonkívül a márc. 15-i és máj. 1–16-i számban két jelentős novelláját, a Scholtz Mihályné ítélete és A szerelem legendája címűeket. Ezeken kívül a már Babits által szerkesztett febr. 1-i számban közli Kassák ismertetését a Nincs menekvésről és a decemberi számban Fülep Lajos nevezetes nagy tanulmányát Az elsodort faluról. A Babits-hagyatékban három 1919-ből származó, de közelebbi dátummal el nem látott rövid, de jelentős baráti hangú levél maradt fenn Szabó Dezsőtől, szoros érintkezésük és jóindulatú együttműködésük bizonyítékeként. Az első levél valószínűleg az Ady temetéséről való elmaradását mentegeti:

„Kedves Barátom,

1/2 1-kor nem leszek ott: nagyon rosszat álmodtam és nem megyek el a temetésre.

Meleg üdvözléssel

őszinte hived
Szabó Dezső”

Második és harmadik levele félreérthetetlenül Az egész emberért készülésétől és beküldésétől szól:

„Kedves Barátom,

légy jó és izend meg, hogy ha holnap beküldök Hozzád egy fontos, sürgős cikket a művészet szabadságáról, *aktuális* és egyéb okokból jöhet-e a mostani számban, és hogy küldjem, Hozzád vagy a szerk.-be?

Üdv. Szabó Dezső”

„Kedves Barátom!

Betű változtatás nélkül kérem. Legfeljebb 8 és 1/2 old. A felsorolt félelmek, ha *ma* nem is valók, de nagyon aktuálisok és sürgősek! Korrektúrát feltétlenül kérek.

Terror:

ha most nem közlöd, halálos, engesztelhetetlen, vörös ellenséged leszek

ölel Szabó Dezső

A holnapi délelőtti folyamán légy jó 59–25 megtelefonálni, hogy jön-e (10 és 1 közt).”

Az eddigi megállapítások szerint Az elsodort falu 1918 késő nyarán készült el Lőcsén. Mindenesetre a Nyugat íróinak vidéki látogatásáról szóló fejezet, benne Babits első portréjával, már készen állhatott még akkor is, ha az író 18 őszén és telén Budán fejezte be a regényt. Az 1919. május 23-án megjelent mű Babitsnak a Nyugat többi írójához képest kedvezőbb, bár nem gúnymentes, ironikus arcképét vázolja föl:

„Ádámcsutkáját előretolva, vékony nyakát nietzschei gyötröttségbe csavarítva, Záhodnik Károly nagy fekete szemeiben titokzatos mélységeket hömpölyögtetett. A szláv származású, nagy kultúrájú fiatalember egyike volt az új irodalom legcsillogóbb neveinek. Nagy tekintéllyel nyomta társait, s ezt legelőször is tudásának köszönhette. Míg a többinek olyan volt a műveltsége, mint egy gyermekszobába züllött lexikon, hol a legveszélyesebb véletlenben hiányoznak a lapok, neki széles, hatalmas irodalmi műveltsége volt, mindenre tudott idézetet,

bibliográfiát s bámulatos emlékezetével minden vitát agyonnyomott. Végtelen érzékenységgel fáslizta körül magát, s úgy hordta önmagát, mint egy indiai bálványt, melynek első rajongó imádója önmaga volt. Szegény, vézna testét félrevonta az élet közvetlen zuhataga elől, de a könyveken átszűrt életre finoman s néha mélyen tudott visszhangozni. Írt Vörösmarty, Arany, Richepin, Rilke, Verhaeren verseket, szebbeket, mint Vörösmarty, Arany, Richepin, Rilke, Verhaeren. Betűk között eltengett életének az volt a lírája, hogy melyik írón át fejezi ki magát, mint ahogy a nő lírája a férfi, kivel ölelkezik. Nyelvének csodálatos zenéje volt. Ez az életre nem tette, minden töviskére halálosan vonagló ember úgy menekült a mesteri és mesterkélt formákba, mint mások az alkoholba, a nőbe. (Egész csomó szó-zsonglőr fakadt a nyomán, akik a költészetet valóságos szó-teniszé tették.) A térdéig sápadt, ha író, könyvet említettek előtte, mit ő még nem ismert, ha valakit olyan dicsérrettel dicsértek, amilyennel őt még nem dicsérték és a legkisebb kritika is fájt neki, mint egy gyógyíthatatlan harapás.”⁹

A két forradalom utáni első hónapok, 19 ősze rohamosan távolítják el egymástól a 19 első felében barátián együttműködő két író. Ennek első megnyilatkozása Babits tagadó válasza a Szabó Dezső elnöksége alatt megalakult Magyar Írók Nemzeti Szövetségében való részvételre. Az ellenforradalmi ifjúsági alakulatok lapjában Szabó Dezső a Nyugatot és az urbánus irodalmat ilyen stílusban támadja: „A pesti irodalom megdöglött. Berzsenyi, Katona, Vörösmarty, Jókai új fiatalsággal lettek

kortársaink. Ki fogja ezután kezébe venni a rothadtakat?" A visszautasítás után a következő számban ugyan nem maga Szabó Dezső, de egyik munkatársa így támadja Babitsot: „Babits Mihály az ismert poéta, esztétikus és kiérdemült egyetemi tanár határozott és férfias lépésre szánta rá magát. Levelet írt a Magyar Írók Szövetségének, amely egyesülésről bizonyára tudják kedves olvasóink azt, hogy ez egy ízig-vérig keresztény és magyar alakulás. Babits a kommunizmusnak nevezett héber svindli után sem tanult”.¹⁰

Babits részben nagybátyjának, Buday Dezső professzornak üldöztetése és Orgoványban történt kivégzése, részben 18–19-es szereplése s a várható inkvizíció miatt tartózkodott 19 őszén minden közéleti szerepléstől.¹¹ Szabó Dezső pálfordulásához hozzájárulhatott Fülep Lajos magisztrális, de mégiscsak kegyetlen tanulmánya, amely ugyan már 19 júniusában elkészült, de csak decemberben jelent meg a Nyugatban. Szabó joggal tételezte föl, hogy a kritikát Babits rendelte meg mint szerkesztő, Fülep Lajos levele azonban bizonyítja, hogy azt teljesen saját jószántából és nem Babits kérésére írta. Szabó Dezső mindenestre kegyetlen bosszút állt a cserbenhagyásért és vélt sérelmeiért. Az elsodort falu Babits-portréja enyhe szatíra ahhoz a karikatúrához képest, ahogy Babitsot a Csodálatos életben jeleníti meg: „Jóbarátja volt Babarov, a b-betűvel kezdődő szavak költője. Feltűnt a társaságban, hogy Babarov sohasem mert az égő kályhához közelíteni, s ha véletlenül megtette, különös égett papírszag terjedt el az egész teremben. Egy újságíró aztán utána kutatott a dolognak, s meglepő dol-

gokat tudott meg Babarov keletkezését illetőleg. Évtizedekkel azelőtt az egyik külvárosban egy rossz fűzfapoéta élt, aki azzal kereste kenyerét, hogy szerelmes szolgálók, epedő varróleányok és holdkóros kereskedősegédek szívét szedte zengő rímekbe. Hogy a rímek mindig kéznél legyenek, üres óráiban hosszú papírszeletekre ezrével jegyezte fel az egymással rímelő szavakat. Ezek a papírszeletek óriási halommal gyűltek fel szobája egyik szegletében. Egyetlen szolgálója, egy fiatal tányértalpas falusi lány egy unalmas tavaszi napon ezeket a papirosdarabokat egy rongybabává gyúrta össze, melynek keze, lába, ábrázata volt. A poéta aznap részegen jött haza, s hogy mi történt azon a tavaszi éjszakán, nem lehet tudni. Egy napon aztán megjelent az irodalomban egy Babarov nevű költő. Babarov nem élt, nem evett, nem ivott, nem csókolt, nem aludt, nem álmodott. Babarov éjjel-nappal idegen országbeli verseket olvasott, azokból írta ki a rímeket, vagy pedig maga írt verseket. Ő a világot a b-betű zenéjében hallotta, s költészetében egybeköltötte a nyelvnek minden b-vel kezdődő szavát. Ezért igen csodálták, s ő maga sem volt elégedetlen magával. Egyszer egyik esti lakomán elvágta a csuklóját, s a jelenlevők nagy csodálkozására vér helyett a következő szavak bugyborékoktak ki belőle: bimbó, bamba, bingyó, banda, bárka, bolond, bálna, bolyong.

Ettől a perctől kezdve aztán igazán vérbeli poétának tartották. Néha azonban forró tavaszi napokon az örök csók mégis feléje lehelt. Ilyenkor nyakát, mely hasonlított egy gigászi dugóhúzóhoz, teljesen hosszúra nyújtotta ki, s összefogva barátjával, Noszóval, leültek egy könyvtár

szegletébe, s közösen kibökött rímekben mutyiban lelkesedtek bele az egyetemes csókba. Különös szervezet volt, mely a millió arcú világból csakis a rímet és az asszonáncot tette magáévá. Egyetemes élheteretlenségét különben elefántcsonttoronynak nevezte, s igen előkelő művésznek érezte magát, mikor ezt a szót kimondta.”¹²

Miközben így gonoszkodik Babitscsal, nem mulasztja el az alkalmat, hogy a Nyugat nagy írónemzedékének történelmi érdemeit hangsúlyozza. Önéletrajza szerint Juhász Gyula volt az, aki a Nyugat költőire, Nagyváradra érkezésekor, rákapatta: „Elfulladásig rajongva idézte elém Ady, Babits, Tóth Árpád, Kosztolányi, Balázs Béla és a saját verseit.”¹³ Tóth Árpád levelei dokumentálják, mennyire igyekezett Szabó Dezső a Nyugat nagy költőit propagálni olyan társaságban is, amely egyáltalán nem érdeklődött irántuk. Ő írja le, hogy ebben az időben Szabó Dezső az ismételt visszautasítás ellenére is igyekezett érintkezni velük: „Múlt héten Babits és Szabó Lőrinc társaságában véletlenül összeakadtunk a Gellért oldalán Szabó Dezsővel, aki a legbravúrosabb fölénnnyel feledkezett el mind a Babitscsal, mind a Lőrincel való feszült viszonyról, s egy elegáns gesztussal valamennyiünket feltölt Szirtes úti kéjlakába, mely csakugyan kéjlak, sok szobás, sok erkélyes, nagy könyvtáros, remek hely!”¹⁴

Ez az emeleti lakás a Szirtes út 4. alatt, ahol négy szobában vagy tízezer kötet fogadta a látogatókat.¹⁵ Amikor Szabó Dezső megindította az Aurórárt, még tanulmányt tervezett A magyar Parnasse címmel Juhászról, Tóthról, Kosztolányiról, Babitsról.¹⁶ A Baudelaire meg-

jelenése alkalmával „három kiváló műfordítónak a rendkívüli munkáját” dicséri.¹⁷ A nemzeti klasszicizmus túlélő epigonjai és a világsikert arató urbánus drámaírók ellenében a Nyugat-nemzedék, köztük Babits történelmi érdemeit hangsúlyozza: „Ez új nemzedék írói a magyar nyelvet a magyar nyelvből vett elemekkel és eszközökkel a magyar nyelv élettörvényei szerint rágazdagították minden humánum kifejezésére. Nyelvünk oly gazdag művészi hangszer lett kezükben, hogy büszkén állíthatjuk bármely nyugati nyelv mellé. Olvasd végig Ady, Móricz, Tóth Árpád, Juhász Gyula, Kosztolányi, Babits műveit – az egy Kaffkát kivéve – ezerszínű és ezerhangú szeplőtlen magyar nyelvet találsz, szeplőtlenebbet s talán többhangút, mint Vörösmarty vagy Arany műveiben. Ennek az irodalomnak minden számottevő tehetősége, az egy délszláv Babicsot kivéve, vér és hús szerint magyar volt. Az volt Ady Endre, Móricz Zsigmond, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Oláh Gábor, Kaffka Margit, Kosztolányi Dezső. Műveik pedig a magyar lélek szükségyszerű új történelmi megnyilatkozásai voltak.”¹⁸

Érdekes, hogy Szabó vcti föl először Babits délszláv származásának kérdését, még nevét is a diákkorában általa is használt *cs*-vel és nem *ts*-sel írva – nem törődve más nagy Nyugat-írók családfájával, köztük saját édesanyjának, Mille Máriának általa később leírt román őseivel. Babitsot mindenestre izgatta ez a vád, válaszolt is erre Szerb író vagyok-e? c. tanulmányában.¹⁹ Ebben nem a legszerencsésebben azzal védekezik, hogy ősei régi magyar nemesek Somogyból. Nem gondolt arra, hogy éppen a Dél-Dunántúlon számos délszláv eredetű közép-

nemesi család akad, mintha ez bármit is számítana tagjaik történelmi vagy irodalmi érdemei esetében.

Szabó még Bajcsy-Zsilinszky lapjában, az Előőrsben, Klebelsberg Kunó kultuszminiszterhez intézett nyílt levelében is fölpanaszolja a nagy modern magyar írók ki-rekesztését a Bethlen-korszak kultúrpolitikájának bőven osztogatott támogatásaiból: „A modern magyar irodalom igazi építői, a magyar lélek legfelsőbb megnyilatkozásai: egy Móricz Zsigmond, Juhász Gyula, Tóth Árpád, Babits Mihály, Laczkó Géza, Oláh Gábor stb. stb. milyen támogatást kaptak a miniszter úrtól; milyen ösztönzést? Milyen lépéseket tett a miniszter úr arra, hogy ezeket a nagy erőket beszervezze egy tervszerű közöscélú kultúrépítésbe?”²⁰

Baráti-elismerő és elvi-bíráló magatartása a Baumgarten-alapítvány és Babits kurátori működése idején változott át támadássá, gyűlölködéssé, üldöző hadjárattá. A Baumgarten-alapítvány alapszabályai már eleve gyanúsak voltak Szabó Dezsőnek: hogy ti.: ellenforradalmi és irracionális-retrográd megnyilatkozásai miatt nem számíthat erre a díjra. Először az Előőrsban támadta meg az alapítványt.²¹

Jóslatai a díj elfogult odaitéléséről nem váltak be, és ez évtizedekig dührohamot váltott ki belőle minden díjkiosztás alkalmával. Az 1929 szeptemberében megindult, de csakhamar abbamaradt Kritikai füzetek c. új kiadványsorozatban a felsorolt országos és nemzetközi érdekű témák közül azt tartotta a legsürgősebbnek, hogy Babits nagy nemzedékregényét, a kiegyezés és első vi-

lágháború előtti Magyarországgal való leszámolást szelsőségesen hamis ítéleteivel megpróbálja agyonvágni:

„Szerzőnknek egyáltalán nincs képzelete, nincs érzelmvilága és nem gondolat-termő elmc. Számára irodalom és művészet nem az emberi lélekké fájrt vagy örvendett világ szükségszerű kifejezése. Szó, szó, szó: ez a világ, ez az élet, ez minden. És e szavaknak jelentése egyáltalán nem fontos. Hanem: az alakjuk, formaváltozásaik, zengésük, ritmusuk. A költészet annyi, mint: játszani a szavakkal. A költő sajátos vegyülete a zenebohócnak, az equilibristának s a Dummer Augusztinak. Minél jobban, minél többféleképp tud játszani valaki a szavakkal: annál nagyobb költő. Egyetlenegy Biblia van, az élet könyve: a szótár, mely néha rímshótár. És ez a Pávatollak szerzőjének egész költészete. Mert a versekkel, ahol ügyes kombinációkkal lehet alkotást hazudni, még csak meglehetősen ment a dolog. Az ember olvas rengeteg latin, görög, angol, francia, német és más verset. Jótanuló emlékezetében ezer rím, ezer ritmus, ezer fogás, a versköltéltáncolás ezer ügyes mozdulata csillog egybe. És akkor veszünk egy témát, mert a buta és műveletlen közönség értelmet is akar, bármit, szerelmet, családi érzést, ez nem fontos: és a beszédett rímek új összetételben csattognak, a felszívott ritmusok peregnek, zengnek a hanghullámok s a formákba csalt szavakból kiárad a filozopter-világ egyetlen nagy kéje: a szó erotikája. Igen: Babits Mihály szó-erotikus, született szó-zenebohóc, semmi más. A költészet, az irodalom: orgona, hegedű, zongora, cimbalom vagy furulya: kifejezője a világban történő embernek és az emberben történő világ-

nak. Az ő irodalma: zörgő, tele ügyesen kisimított szavakkal, melyet igen sokféleképp tud rázni. Nem fejez ki semmit, csak egy szegény, nagyon szegény élet zörgő, szomorú mechanizmusát. Szegény Babitsot Ady mellé emlegették, akivel egy geológiai korszakban nem szabad együtt ejteni ki nevét, ha a költői értéket idővel akarjuk mérni. Ady az abszolút költő, Babits tagadása minden költészet lényegének: az abszolút mechanikus, a mesterember. Ady költészete az abszolút élet: a lélek folyton új gazdagodással fellobogó egyéni és történelmi élete egyaránt. Babits csinálmányai halvaszületett papírvirágok élettől irtózó, bús filozopterek számára. Ady az abszolút zseni. Babits a tipikus, százpercentes, mintegy iskolai példánynak készült anti-zseni és a-zseni.”²²

A műnek van egy szépséghibája, ti. az, hogy a szerző a 39. oldalon elkottyantja indítékát: „A Baumgarten-díjak kiosztásánál döntő szava van”, ti. Babitsnak. Oláh Gábor naplójában fennmaradt Szabó Dezső szóbeli vallomása is: „Hozzám ellátogatott Dezső úr . . . Rárohantam: Miért bántod azt a szegény Babitsot? Azért, mert sok pénze van – feleli –, s mert ő kezeli a Baumgarten-díjat.”²³

Kevés Babits-elleni támadásnak volt nagyobb visszhangja, mint ennek a pamfletnek. Az új esszéíró-nemzedék csoportosulása és szervezkedése részben talán éppen erre vezethető vissza. Mindenesetre egyik legkiválóbb tagja, Hevesi András támadta legkegyetlenebbül: „Szabó Dezső oeuvre-jé egy dagályos prózává tagolt, több ezer oldalra elnyújtott állati üvöltés, torkában rekedt ordítás, amiért rajta kívül mások is élnek a vilá-

gon. Babits Mihály, a filozopter remélhetőleg ügyet sem vet erre a habzósájú négerre, aki a 18. század szentimentális vademberével szemben olyan, amilyennek klasszikus és egyensúlyozott korok a vadembert látták.”²⁴

Ugyanakkor ez a röpirat két másik jelentős tábor hadjáratát is megindította Babits ellen. Az akkor ugyan még inkább egyetemi és ifjúsági mozgalom-jellegű népies irányzat ifjú hívei elfordultak az irodalomtól, a klasszikustól és moderntől egyaránt. Másfél évtizedre megmérgezte a népi írók egy részének olvasótáborát ez a Szabó Dezső-írás, amelyből egyesek arra következtettek, hogy az idegen nyelvek és a világirodalom megismerése valóságos szégyen. Ugyanakkor Szabó Dezső vádja – hogy Babits munkássága szerinte élet- és társadalomellenes – a baloldali szektáriánus kritikusok között is erősen hatott.

Szabó Dezső két merőben ellentétes életrajzírójának monográfiájából még ma is kiolvasható ez a két álláspont. Gombos Gyula ezt írja róla: „Vérbeli Szabó Dezső-féle kivégzés volt ez: a maga nemében a legjobbak közül való volt; gúny, fölény, indulat, ötletesség; amit mond, lényegileg igaz, de ahogy mondja, túlzásaival mégis igazságtalan.”²⁵ Nagy Péter így dicséri: „A röpirat tele remek megfigyelésekkel és égbekiáltó igazságtalanságokkal, őszinte szenvedéllyel és a szenvedély elvakultságaival”.²⁶ A harmincas évek fordulójától a háború végéig érezhető szétválás a népiesek és urbánusok – vagy ahogy Németh László nevezte: „sznobok és parasztok” – között inkább innen számítható, mint a Komlós Aladár által emlegetett Illyés-féle dunántúli útirajz-

tól. Mindenesetre érdekes, hogy Szabó Dezső saját népics tanítványait soha nem értékelte kellően, nem méltatta és nem pártfogolta őket. Ugyanakkor Babits fölépésüktől kezdve nemcsak írásaikat közölte és nemcsak anyagilag támogatta őket mint a Baumgarten-alapítvány kurátora, hanem idősebb bátyként méltatta kimagasló alakjaikat, különösen Illyés Gyulát, Tamási Áront és hosszú időn át Erdélyi Józsefet és Németh Lászlót is.

Babitsot élete utolsó évtizedében súlyos betegségei, költséges operációi, a hosszadalmas szanatóriumi kezelésekre tönkretették anyagilag. Egyre szegényebb lakásokba kellett költöznie. Ugyanakkor, különösen a harmincas–negyvenes évek fordulóján, Szabó Dezső anyagi viszonyai egyre javultak. Ő azonban nem volt tekintettel sem Babits megromlott anyagi helyzetére, sem arra, hogy betegsége ellenére is töretlenül dolgozik. Még az ő érdeklődési köréhez közelálló európai irodalomtörténete vagy a saját sorsát is példázó Jónás könyve sem hatotta meg, könyörtelen és kegyetlen maradt élete végéig, gondosan ápolta előítéleteit és balhiedelmeit. Babits közvetlenül Szabó Dezső támadásaira nem reagált, csak egyszer célzott rá, amikor úgy gondolta, hogy Németh László Szabó Dezső hatására fordult el tőle, s indított ellene támadást; azt írja erről, hogy mögüle feltűnik „Szabó Dezső savanyú profilja”. Szabó Dezső, amikor élete utolsó hónapjaiban lázas gyorsasággal írja önéletrajzát – amelyben a magyar irodalom vitathatatlanul kisebb íróira (pl. a két Kisfaludyra) is talál jó szót – még egyszer, utoljára összegzi Babitscsal kapcsolatos gonoszkodásait: „nálunk a legjelentősebb azok közt,

akiket irodalmi nihilistáknak lehetne nevezni. Nagyon meg kell magyarázni itt: mit értek a »nihilista« szó alatt. Természetesen: itt ennek a szónak semmi politikai értelme nincs. Vannak írók, mert végeredményben ezeket is íróknak kell neveznünk, akikről nagyon kevés túlzással elmondhatjuk, hogy az élethez semmi közük nincs. A természet millió szája, a közösség fájdalmai és örömei, millió pataokban zuhogó élete, a női test mély hívásai, a végzet és az emberi akarat tragikus egybekapaszkodásai, szóval: a külvilág folytonos emberi lélekke áradásai: nem mondanak semmit nekik. Van kitűnő érzékük a nyelv ritmusához, a sajátságos rímek összecsengéséhez, a majdnem cirkuszi művészetet jelentő formák kibravúrozásához, a meglepő szók és mondatformák megtalálásához. Nem a bennük történő világ és nem a világban történő énjük termi irodalmukat. Hiszen ők nem is a világban történnek. Könyvekben, olvasott versekben, rímshótárakban, irodalmi elméletekben van költészetük minden forrása. Természet, nő, sors: strófákból, ritmusból, rímekből átélte valóságok számukra. Életük érdeklődése, felvevő és megélő képessége: az irodalmi megcsinálás mikéntjében éli meg magát. Az ismert népdalt kissé módosítva lehet rájuk alkalmazni: – Nem anyától lettél, könyvekből születted. – Nihilizmusuk azt jelenti: hogy nekik teljesen mindegy a tárgy, melyet a szavakba művészkednek. Mert a tárgy náluk csak alkalom a forma, a ritmus, a nyelvbéli kifejezés bravúros ügyeskedéseire. Természetes, hogy sokszor egészen szép verseket tudnak így létrehozni, de ezekben a tartalom: a szenvedésben és örömben történő ember: mindig csak

téma náluk az irodalom roppant raktárából és nem húsukban, idegeikben, egész történő, önmagukban megélt valami. És nem szabad azt hinni, hogy nincs meg a maguk irodalomtörténeti jelentősége. Formákat, kifejezéseket, ritmusokat, rímeket, szavakat téglákat, művészi nyelvet adnak az irodalmi fejlődésnek, mely egyes nagy alkotók művében később hasznos építőanyagnak bizonyul. Ilyen volt Édes Gergely a tizenharmadik században, ki édes sületlenségeivel a klasszikus vers formáiba igyekezett befűrni-faragni a magyar nyelvet. Ilyen volt a sokkal nagyobb irodalmi jelentőségű Faludi Ferenc prózában és versben egyaránt. Őt nem lehet és nem szabad kifelejtetni a magyar irodalmi kifejezés történetéből. Ezek az írók általában szeretnek idegenből átfordítani műveket igen sokszor bámulatos sikerrel. Ennek az írói sorozatnak nálunk legkiemelkedőbb alakja Babits. A megcsinálás művészete sokszor valósággal káprázatos nála. Néha szinte túlsikerül, így például a rímet majd megölte túl gazdag, néha túlzakatólói rímeivel. Természetes, hogy a hasonló hajlamú kisebb csillagok köréje tapadtak, és később a Baumgarten-díj valósággal pápájává tette egy írócsoportnak, melyről, ha egyebet nem, de egy dicséretet el lehet mondani: hogy síron túl hűségesekek voltak főpapjukhoz.”²⁷

Babits és Szabó Dezső viszonya mint barátoké és ellenfeleké a Nyugat-nemzedék történetének egyik érdekes fejezete, mely a harmincas években a népi-urbánus ellentét kiélezését meggyorsította. Ugyanakkor Szabó Dezső Babits-ellenes írásai a magyar irodalmi kritika dicstelenebb lapjai közé tartoznak.

Egy háborúellenes Babits-írás sorsa. 1939. november elején Halász Gábortól értesültem arról, hogy az akkor már tomboló katonai cenzúra egy háborúellenes cikket annyira megcenzúrázta, hogy a megmaradt pár sornak nem volt semmi értelme, és a szerző nem járult hozzá a megkurtított cikk közléséhez a Nyugatban.¹ Viszont a szöveget annyira fontosnak tartja, hogy szeretné közzétenni. Halász Gábor az esszéírók közül elsőként állt az Apolló mellé, és többször is adott tanulmányt. Kereken megmondta, Babits arra gondolt, nem lehetne-e megpróbálkozni azzal, hogy ezt az egyébként is humanista jellegű megnyilatkozását az Apollóban jelentessük meg. Az Apollót Tóth László nyomdája, az Első Kecskeméti Hírlapkiadó és Nyomda Rt. nyomtatta más budapesti folyóiratokkal együtt Kecskeméten; amint erre már volt példa más esetben is, a Pesten visszautasított vagy agyoncenzúrázott irodalmi alkotásokat sikerült a vidéki nyomdában a kevésbé figyelmes vidéki cenzor elnézésével közzétenni. Ebben az esetben azonban ez sem sikerült. Közben a háborús sajtótörvény, amely az időszaki sajtótermékek megjelenését évi tíz számhoz kötötte, egész sereg más lappal együtt az Apollót is megszűntette.

Gellért Oszkár 1954-ben a nála maradt Nyugat-kor-

rektúrák közül azzal a megjegyzéssel tette közzé Babits szövegének egy részét, hogy azt Babits a „Mit tegyen az író a háborúval szemben?” témájú Nyugat-ankétára írta 1934-ben. Ez teljes képtelenség, hiszen a szövegből kiderül, hogy az egészen közeli vagy talán már megindult II. világháború izgatott légkörében keletkezett a kézirat.

Babits Mihály: A háború háborúja: „Harmincéves koromig csak könyvből ismertem a háborút, amennyire ezt ismertnek lehet nevezni. Az irodalom és a történelem témáját láttam benne. Ha olykor az életben találkoztam nevével vagy nyomaival, az a regényes érzés fogott el, amely rendesen erőt vesz rajtunk, mikor az élet irodalmias színt ölt, s ahogy mondani szokták, »versenyre kél az irodalommal«. Anyám apja résztvett a szabadságharcban. Őt én már nem ismertem; de nagyanyám házában, ahol gyermekkorom szünideit tölteni szoktam, tőle-maradt fegyverek függtek egy nagy zöld posztótáblán a falon, köztük egy kard is, amelyet én mindig nagy áhítattal néztem, elgondolva, hogy talán ezzel kaszabolta az osztrákot. Ez csupa mese volt és legenda. Viszont még élt a családban egy másik »tanúja a nagy időknek«, egy öreg bácsi, aki engem különösen kedvelt, mert elbeszéléseit én hallgattam legszívesebben. Sokat beszélt például Perczel Mórról, akinek kíséretéhez tartozott hajdanán: Kossuth és Görgey viszályát úgy emlegette, ahogy aktuális politikusok összetűzéséről szokás pletykázni. Szívesen hallgattam, s mégis valami csalódásféle érzéssel. Számomra nem ez volt a szabadságharc. Az igazi szabadságharc a könyvekben volt, Jókaiiban vagy a Graczában. Ilyen hangon beszélni ezekről a negyvennyolcas dol-

gokról, mint közönséges, átélt valóságról, szinte profanizálásnak tetszett. Ámbár a mesélő bácsi személye, agg évei és fehér szakállja, magyaros szabású öltözete s szónokias előadása valahogy mégis kiemelte a valóságból azt, amit mondott, s különös varázst adott neki, ami számomra fontosabb volt, mint maga a történet. Ez a személyi varázs hiányzott abból a mercv és prózai ezredesből, akit úgy ismertem meg, mint apám rendes whistpartnereinek egyikét (bizonyos estéken nálunk játszottak), s akiről azt hallottam, hogy valaha más csatákban is résztvett, ott volt a boszniai okkupációnál, s magas kitüntetést viselt. De egyáltalán nem hasonlított hőshöz, s én magát az okkupációt sem tudtam igazi háborúnak tekinteni. Ez csak amolyan rendőri akció volt, vagy hivatalos kivonulás, túlságosan is közel az időben, oly korban, amikor igazi háború már nem is igen látszott képzelhetőnek. A háború a múlté volt és a könyveké.

Ez nekem akkor még fájt is, úgy éreztem, hogy a világ szürke lett, s fölötte kevés tért ad a Kalandnak; a könyvekben kerestem kárpótlást. Később a könyvekhez az újságok járultak, melyek például a búr háborúról beszéltek, vagy a spanyol–amerikai, vagy az orosz–japán háborúról. Ezek messze voltak, akárcsak a könyvekben lennének, távol és idegen népek közt folytak le, s valami egzotikus vagy gyarmati jellegük volt. Ami Európán kívül történt, olyan volt, mintha valahol a cseléd-szobában történne. Ezek a távoli háborúk úgy hatottak, mint a rabszolgakereskedés szörnyűségei hathattak valaha a művelt európaira: egy civilizált és modern világ-

nak bizonyos rétegekben megmaradt szégyenfoltja. Vagy mint a társadalmi igazságtalanságok, melyek a civilizáció haladtával egyre kiáltóbbá válnak, de szellem és erkölcs annál hangosabban tiltakozik és harcol ellenük. Lehet azonban, hogy ezek a szörnyű árnyékok és bűnök hozzátartoznak a kibontakozó civilizációhoz, mint ahogy a baleset-statisztika hozzátartozik a gépkocsi-közlekedés fellendüléséhez, szükséges áldozat, mely senkit sem fog visszatartani az autózástól. Ez időben már Tolsztojt olvastam, engem is izgatott »korunk rabszolgasága«, a szervezkedő hatalmak embertelen önműködése, a nemzetek gigászi szembenállásának veszedelme, de végső és kétségbecsett következtetéseibe nem követtem a prófétát. Reszketve és lélegzetfojtva gondoltam a veszélyes és drága egyensúlyra, de titokban hálát adtam a sorsnak, hogy legalább ezt az egyensúlyt sikerült elérni. Szörnyű volt az ára az európai kultúra nyugalmanak, de semmi ár sem látszott túlságosnak érte. A sámsoni gesztus örült-ségnek tűnt föl ebben az ingatag világban. Kultúránk bűnben fogant, s a jóval el kell fogadni a rosszat, inkább mint mindent romba dönteni. Port Arthur és Cszuzima különben is messze vannak, nem Európában. Ez szinte nem is földrajzi igazság volt, hanem matematikai. Európában nem is lehetett volna ezeket elképzelni. Éppen az eshetőség rettenetessége nyújtott biztosítékot be-következése ellen. Lehetetlen, hogy az egyensúly őrei tudatában ne legyenek irtóztos felelősségüknek . . .

Így hát nyugodtan, sőt unatkozva »szedtük a virágot a vulkán tetején«, hogy annak a kornak kedvelt hasonlatával éljék. Nagyon jól tudtuk, hogy vulkánon járunk,

de ez a tudat csak amolyan »költői izgató« volt eseménytelen életünkben: egy pillanatig sem gondoltuk, hogy a vulkán komolyan kitörjön. A háború ekkor még mindig az irodalomhoz tartozott, de lassankint egy másfajta irodalomhoz kezdett tartozni, mint eddig: a múlt és történet irodalma helyett a képzelet és lehetőségek irodalmához. Ez volt a fantasztikus regények kora, H. G. Wells fénykora. A háború, mint a könyvek, a kalandot jelentette, amely mégsem volt valóságos kaland, a lehetséges csodát, amely sohasem fog megtörténni. Ki fogja valaha méltón leírni a pillanatot, amikor a lehetségesből valóságos kaland lett? Amikor a csodából muszájjá változott, ahogy a mesebeli királyleány hirtelen varangyosbékává alakul?

Voltak, akik lelkesedve üdvözölték a kalandot és csodát, s csak a második percben vették észre, hogy a mindennapos kaland már nem kaland, s a megvalósult csoda már nem csoda. Én úgy éreztem, hogy a sors valami egyezményt szegett meg, az illetőségek összezavarodtak. A magam részéről föl voltam mentve a megállapodástól. Elfogadtam Port Arthurt és Csuzimát, de csak avval a feltétellel, hogy ez a sok szörnyűség a csúcson, azaz Európában mégis valami egyensúlyt tart, mint az ekvilibrista mozgásai, melyek mind csak arra szolgálnak, hogy a pálca hegyén forgó tányér le ne essen. Mihelyt az egyensúly megszűnt, mi értelme van az egésznek? Elfogadtam a borzalmakat a kultúra kedvéért, s most a borzalmak elborították a kultúrát! Elfogadtam a háború veszélyét, mint a kaland egy elemét az életben, mert a kaland szabadságot és lehetőséget jelent. De most itt

volt maga a háború, mint csupa rabság és kilátástalanság. A dicsőséges vagy félelmes csoda helyett, mely kiemelné a lomha életet sarkaiból, csak vak és tehetetlen sodródást hozott, egy unt és átkozott végzet áramában. Kérlelhetetlen, mindent elborító, egy egész életet lenyűgöző végzet volt ez! Egyetlen boldogság maradt, kimenekülni belőle, ha csak órákra is. S egyetlen hely, ahova menekülni lehetett: a fantázia, a lélek birodalma. Talán nem is olyan csodálatos, hogy a világháború alatt váratlanul megsaporodtak a könyvek. Ezek a könyvek frontot alkottak a háború ellen, amely nemrég maga is a könyvek és az irodalom világához látszott már tartozni . . . Szabálytalanul lépett onnan vissza az úgynevezett életbe.

Itt már nem volt helyén; idegen volt, félszeg, stílszerűtlen, de annál rettenetesebb. Olykor keserű sóhajjal lapoztam föl a könyvekben a régi háborúk történetét; a világháború nemcsak a béke szobrát döntötte le bennem, hanem a háborúét is. Egész lelkem fellázadt ellene, s elkeseredéssel nem álltam egyedül, Európa és hazám minden jobb szelleme együtt volt velem ebben, a könyvek frontot alkottak . . . A háború mögött folyt még egy másik, mélyebb és titkosabb háború is. Ebben maga a Háború került szembe a könyvekkel. A világháború idején minden igazi könyv lényegileg háborúellenes volt. Már csak azáltal is, hogy volt, és hogy könyv volt, azaz lélek és szabadság. A háború pedig anyag, erő és rabság. Az egész irodalom pacifista volt.

Vajon így van-e ez azóta is és ma is még? Megint »háború van künn a nagy világban«, s amint lelkiismer-

retvizsgálatot tartok, eltűnődve kérdelem, mit érzek ezen a legújabb találkozásomon a Háborúval? Kicsi népem sorsáért rettegek, ez az első és legtermészetesebb érzésem, szeretném elbújtatni magunkat a rettenetek elől, s mégis nem tehetem, hogy ne érintsen engem is lelkem legmélyében, ami az embert mint embert érinti. Nemzetek roppantak össze vak hősiességben, árnyak támadtak föl ismét, s a szabadságharcok korának tragikus és lelkesítő emlékei kelnek föl előttem, melyek kora ifjúságomat betöltötték. Másrészt látom a szörnyű hatalmak nagy gépezetét is, a hivatalosan megszervezett borzalmakat, melyek férfikorom nagy elkeseredéseit felforralták s emberi tiltakozásait kifakasztották. A hadállások nem változtak, a háború ma is az anyagot és kényszert képviseli, a könyvek pedig a szellemet és szabadságot.

És mégis valami nagy változás van, ahogy a szellem szembefordul az anyag vakmerő elveivel: a pacifista hangok mintha nem volnának időszerűek ma. Az emberek észrevették a háborúk mögött a másik, rejtettebb háborút, amelyet egyszerű békekötéssel nem lehet befejezni. Az egyensúlyi műveletek hitelüket veszítették. Szuronyok hegyére nem lehet még egyszer felállítani a kultúrát. Ez annál bizonyosabb lesz, mennél hegyesebbek a szuronyok. Nem a német harcol az angol ellen, vagy megfordítva; az Ember harcol valami ellen, amit magában hordoz és amitől szabadulni akar. Az emberiségnek le kell győznie önmagát, a saját kényszereit és lehetőségeit. A harc voltaképpen a harc mögött folyik, s nem az országhatárok fontosak, hanem a szellemi határok. Ez az a harc, amelyre gondolva még Krisztus is a

kardot emlegette. Ezt a harcot végig kell vívni; semmi-
féle pacifizmus nem használ itt többé. A nemzetek és
szövetségek harcában lehetünk (és legyünk is) kiválóak.
Nemzetünk létét ne kockáztassuk senkiért és semmiért.
Magyarok vagyunk, szabadok, függetlenek és békesze-
retők. De egyúttal emberek is – és van egy másik harc,
amelyben mindenki katona, akin embertest az unifor-
mis.”

Békenapon, Fogaras, 1910. Babits fenti háborúellenes megnyilatkozása utolsó dokumentuma egy olyan hosszú sorozatnak, amely a békéről szóló fogarasi iskolai beszé-
dével kezdődött, a háború alatti verseivel és háború vé-
gi tanulmányaival folytatódott, majd a 20–30-as évek-
ben nemzetközi szervezetekben, folyóiratokban, emlék-
könyvekben elhangzott és megjelent különböző műfajú
alkotásokban manifesztálódott csaknem három évtizeden
keresztül. Nincs a modern magyar irodalomban még egy
nagy író, akit ilyen hosszú időn keresztül ennyire foglal-
koztatott volna a béke és háború kérdése, és aki ilyen
mennységű, magasrendű írói művekben fejezte volna ki
véleményét egyre alaposabban merülve el a változó hely-
zetekből adódó problémában és egyre élesebben fogal-
mazva meg saját állásfoglalását.

Babits első békebeszéde 1910. május 28-án hangzott
el a fogarasi gimnáziumban. Lehet, hogy őt jelölték ki
arra a szerepre, hogy a magyar kormány által az isko-
láknak kötelezően előírt béke-napon ő mondjon beszé-
det, de lehet, hogy már akkor is izgatta ez a probléma,
mert feltűnően határozott nézeteket hangoztat, amelyek

– bár módosulva és gazdagodva, de – a következő három évtizedben állandóan visszatérnek, jóváhagyva a saját eredeti véleményét vagy ellentmondva saját magának – ahogy az események hozták. 1894-ben indult meg az a nemzetközi békemozgalom, amelyhez Magyarország a következő évben csatlakozott. A Magyar Szent Korona Országainak Békeegyesülete volt az a szervezet, amelynek képviselőjében Jókai Mór 1895. december 14-én Brüsszelben felszólalt a világbéke érdekében. Ezek a békemozgalmak voltak szervezeti hátterei az 1898-ban létrejött Hágai Nemzetközi Döntőbírósnak. A világbéke mozgalmakat ismertető magyar kézikönyvecske, amely éppen 1910-ben jelent meg „A magyar iskolákban elrendelt békenapra”, a következő nagy filozófusok ide vonatkozó szövegeit idézi: Cicero, Leonardo da Vinci, Pascal, Montesquieu, Klopstock, Franklin, Condorcet, Victor Hugo, Darwin és Tolsztoj.² Babits fogarasi beszédének legfontosabb gondolatai a következők:

„Szükség van a békében a háborúra? Lehetetlenség háború nélkül élni, míg emberek lesznek, emberi szenvedélyek, emberi harag, önzés, kapzsiság? Egyszer már erről beszéltem, fiúk... Fejlődni csak küzdelemmel lehet. De a küzdelem fegyverei nem egyformák. Miért lett az ember a legerősebb minden állatok közt? Mert a leghatalmasabb fegyvere van: ez a leghatalmasabb fegyver: az ész. És ez a leghatalmasabb fegyver lehet egyúttal a legszelídebb fegyver is. És éppen ebben áll a fejlődés, hogy a fegyverek hatalmasodva szelídülnek. A harc örök; de akik hajdan erővel harcoltak, szükséges, hogy majdan ésszel harcoljanak. És ha harcot jelent az üstökös, re-

mélnünk és munkálnunk kell, hogy csak a szellem harcát jelenthesse. A keresztény erkölcs, a szelíd fegyverek erkölcsé s minden igazi keresztény ellensége a durva háborúnak . . . Amint a fizikában, úgy az életben is minél kevesebb erőpazarlásra tör a természet, minél kevesebb pazarlás, minél kevesebb halál: ez a természet és ez az erkölcs, amely egy a természettel. Az erőnek győzni kell; de nem a testben van az erő, mert akkor az állatoknak kellett volna győzniök, hanem az emberi szellemenben. De ha nem lesz háború, hova lesz a hősiesség, az önfeláldozás? . . . Nálunk ma több és nemesebb hazafiság kell, a munka hazafisága, a szellemi munkáé, amely a legdicsőbb és leghősiesebb dolog a világon. A békés harc, a békés munka, ez az, fiúk, amiért nekünk lelkesednünk kell, és Széchenyiért, nem Kinizsi Pálért. Hősök legyünk, de a béke hősei, a munka hősei, hősök vérontás nélkül, meghaljunk, ha kell, de elsősorban mindenképpen éljünk a hazáért”.³

Ady oldalán az első világháborúban. Az antik szépségek dalnokát, a neokantiánus idealizmus filozófusát, a Hadjárat a Semmibe költőjét a világháború teljes emberségében megrázza: „Vannak napok, hetek, amikor visszaesem a háború monomániájába. Nem tudom megszokni. Nem tudok egyébre gondolni. Minden jelentéktelen esemény, minden szó, minden arc, minden kisatomja az életnek az *egész* szörnyűséget tükrözi elém.” Az első csapás, hogy nagyreményű cambridge-i tanítványa, Békássy Ferenc elesik a galíciai fronton: „Kötelesség felrovogatni: úgy kell felrovogatni, mind, mind, egy-

más alá, a drága és pótolhatatlan veszteségeket, mint egy rettenetes, folyton gyülemelő átkot, átkot mindazok fejére, akik ezt a borzasztó vérontást, bármily kicsi részben, bármily tiszteletreméltó jelszavaktól elvakítva elnézni, merni, készíteni tudták. Épp ez a nemzedék, Európának ez a nemzedéke csak átkozni tud már, és jegyez, jegyez egyszer egy szörnyű támadást, egy végeérhetetlen, iszonyatos számadást, bár azt sem tudja még, kinek fogja benyújtani?” – írja a Békássyról szóló sirtójában.⁴ Túlságosan is ismertek azok a versei, amelyeket a háború itthoni élményeinek hatására írt: a Fiala katona, az Éji út, a Háborús antológiák, az Egy filozófus halálára, az Ünnepe, majd a Húsvét előtt s a Fortissimo. De nemcsak lírája tükrözi a háború nyomasztó légkörét,⁵ ahogy tanári korszakának irodalomtörténész-e észrevette, minden megnyilatkozása, cikke, műfordítása, regénye valamiképpen a háború elleni elkeseredés, az embertelenség elleni tiltakozás egyre erősebb és határozottabb hangú kifejezése.⁶ Schöpflin Aladár szerint az emberiség tragédiájának érezte a háborút: „Ő fejezte ki legmerészebb hangon az emberiség béke-sóvárgását. A pacifista álláspontnak ő a legerősebb költője s nemcsak a magyar irodalomban.”⁷

A Nyugat nagy nemzedéke csaknem egységes abban, hogy az első világháború idején a háború minél előbbi befejezését, az igazi békét és az emberiség kultúrártékeinek megmentését szorgalmazták. De még Móricz Zsigmond és Szabó Dezső döbbenetes erejű háborúellenes szépprózai munkáinál is továbblépett Ady – és vele Barabás – az embertelenség elleni tiltakozásban; Ady éppen

Babits háborúellenes kötete, a Recitativ megjelenése alkalmából üdvözölte sorstársként Babitsot; Babits többször is kifejezte e versekben közös küzdelmük jelentőségét. Teljesen igaza van Kardos Pálnak – Ady és Babits egymáshoz való viszonyának történetét kutatva –, amikor megállapítja, hogy „a háború elleni közös harcuk . . . egységbe forrasztja őket . . . a két költő eszméileg sohasem volt olyan közel egymáshoz, mint pályájuk e szakaszán. Persze, Adyhoz közel állni csak haladó, bátor magatartással lehetett, alkut nem ismerve. S Babits magatartása, ha valaha, hát akkor volt ilyen . . . A közös ellenség egyszerre rontott rájuk: ez maga is elég lenne, hogy Ady szívét egészen Babits felé fordítsa. De nemcsak ellenségük közös, eszményük is, amelyért az ellenség rájuk fenekedik. Mindketten a béke hívei . . . Vitathatatlan, hogy a Nyugat nagyjai közül Babits az, aki Ady után elsőnek száll szembe a háborús tömegőrülettel.”⁸ A háború alatti fiatalabb nemzedék egyik képviselője, Káldor György Babits halálakor vallotta meg, milyen hatalmas hatással volt rájuk a Húsvét előtt c. vers; az erdélyi irodalom filozófus-költője, Szentimrei Jenő pedig a frontról jövet jelen volt, amikor Babits a Fortissimót elszavalta. „Ő lett a béke magyar mithoszának megteremtője – írja Káldor. – A Húsvét előtt: megszületett a Béke magyar mithosza. A magyar szellem örök büszkesége lehet, hogy akkor, a legnagyobb megpróbáltatások idején hű maradt önmagához, rendíthetetlenül, a profetikus vízió erejével, a tiszta lélek elszánt kiállásával. Babits békehite és humanizmusa jelent annyi számunkra, mint Európa számára Ortegáé, Madariagáé,

Huizingáé vagy Valéryé. Hite a tiszta ész és erkölcs erejében olyan töretlen, hogy szinte forradalmi lendületet ad a konzervatív humanistának”.⁹

Új racionalizmus – pánhumanizmus. Babits elkeseredett háborúellenességét és harcias békevágyát nemcsak hatalmas költeményekben fejezte ki, hanem filozófiai megfogalmazásukat is kereste. Két régi barátja, Schöpflin Aladár és Dienes Pál, valamint két jelentős új ismerőse, Jászi Oszkár és Szabó Ervin volt ebben nagy segítségére. Különösen Dienes Pál, Leibniz nagy szakértője hívta föl figyelmét a nagy német racionalistára és a nemzetközi szervezkedés filozófusára:¹⁰ „Ha van valami, amivel mint egész alakja, filozófiája, úgy politikai viselkedése a Mának nagy tanulságára szolgálhat, az bizonyonnyal nem a korlátolt és ösztönies nemzeti szellem, hanem éppen a tágasabb nemzetközi törekvések, e törekvések a szent Egyesülés és Egyetértés felé, az éppen e mindent-megértés az Ész uralma minden ösztönökön, a Filozófia és Kultúra egysége és fölülvalósága minden nemzeteken!” Schöpflin Aladár volt az első, aki Romain Rolland-ról és annak Babits által is többször emlegetett nagy hatású művéről, az *Au dessous de la mêlée*-ről a Huszadik Században írt: „A legrokonszenvesebb és a legnemesebb indulatú könyvek egyike ebben a ritkán rokonszenves és még ritkábban nemes indulatú háborús publicisztikában”.¹¹ Benedek Marcell és Jászi Oszkár ismertette Rolland újabb megnyilatkozásait. Jászi 1917 decemberében meg is látogatta Svájcban. Amikor Rolland a pánhumanizmusról szóló kiáltványát közzéteszi,

Jászi a következő értékelést adja a Huszadik Században: „Okfejtése gyönyörű dokumentuma a világ megújuló lelkiismeretének, új evangéliumi üzenet a pusztuló Európának, sőt az egész emberiségnek.”¹² Babits: A veszedelmes világnézet című tanulmányának (1917) egész gondolatmenete a XIX. század eleje óta kibontakozó és egyre erősödő anti-intellektualizmus leleplezése. Hegel, Schopenhauer, Nietzsche, Stirner, Renan, Kipling, Barres, Verlaine, sőt Browning, Meredith, Swinburne, France, Wells is mind egy-egy állomását jelentik az értelem-től való eltávolodásnak. Babits azonban abban reménykedik, hogy az irracionalista áramlatok értékei szervesen bele fognak olvadni a modern gondolkodásba, és végül is gazdagítani fogják a XVIII. század nagy örökségét: „Nincs-e benne mai kultúránkban a racionalizmus is; egy szerencsés hangsúlyváltás – és a racionalizmus győzni fog.”

Szabó Ervin¹³ a Fővárosi Könyvtár gazdag békeirodalmával megismertette Babitsot az emberiség nagy gondolkodóinak a világbékéről szóló gondolatrendszerével. Dante, Erasmus, Campanella, Vico, Grotius, Sully, Penn, Saint Pierre, Leibniz, Rousseau, Bentham, Herder és Kant műveinek eredeti szövege – vagy azok addig legsikerültebb történeti áttekintése Ter Meulen nagy művében – erre a következtetésre juttatta: „Látnivaló, hogy a békegondolat megalapítói az emberiség legnagyobb szellemeinek sorából kerültek ki. Az újabb gondolkodás nagy alakjai sem vélekednek másként e kérdésekben: de az utópisztikus magabizást pesszimiztikusabb hangulat váltotta fel. A nép elfordult bölcseinek tanításaitól, s

egy új, türelmetlen istennek karjaiba dobta magát, a nemzetiség istenének, ki minden bálvány között a legtöbb emberáldozatot követelte . . . A legnagyobb szellemek sohasem hajoltak meg e véres isten előtt: a közepszerű irodalom és átlagkultúra szaturálódott annak imádásával. Ez áramlat árnyékában a militarisztikus hatalmak lavinaszerűen szervezkedtek, s a szörnyű szervezettel szemben a békecszmének és mozgalomnak kellett állnia.”¹⁴ A békeirodalomból ajánlja Norman Angell, Barbusse, Rolland, Tolsztoj, Karinthy, Lengyel Menyhért és Szabó Ervin műveit, a külföldi békepárti folyóiratok közül a Demain-t, a zimmerwaldisták hivatalos orgánumát. Ennek munkatársai Lenin, Kollontaj, Lunacsarszkij, Angelika Balabanov; Dehmel, Forel, Hasenclever, Ellen Key, Zelma Lagerlöf, Masereel, Gonzague de Reynold, Romain Rolland, Rabindranath Tagore és Stefan Zweig¹⁵ – olyan nevek, akikkel Babits a húszas-harmincas évek békemozgalmaiban együtt szerepel.

Kant: Az örök béke. 1918 késő nyarán jelent meg Babits fordításában Kant műve a békéről. Keresztury Dezső szerint „Babits bizonynyal a maga vágyainak, békéért rajongó idealizmusának igazát keresve fordult feléje. Most már a *mi* volt a fontos, s nem a *hogyan*. Ehhez képest a fordítás is yers, hiányzik belőle a Babits-próza keménysége és fegyelme. Mintha olyan valaki készítette volna, aki fontos hírt akar közölni, s lihegve mondja az üzenetet, a formákra, etikettre, csínra alig ügyelve. Az érzület heve, amely Kant műveiben éppen hogy áttetszik a tudós szenvtelenségén, a magyar változatban

az indulat szelétől fűlik, s ki-kicsap a sorok közül.”¹⁶ A világbéke-irodalomból éppen Kant írását választotta ki, mint az adott időpontban legidősebb világbéke-tervet. Érdeklődése Kant iránt a családi körig nyúlik vissza. Legkorábbi olvasmányai között említi az apjától örökölt művet: *Berichte über kantische Philosophie*.¹⁷ Nem is Kant volt a fontos, vallja ő maga, hanem a béke-gondolat. A háború alatti gyötrődéseire Kantnál talál választ, ez pedig először az erkölcs érvényességének gondolata a politikában; másodsor az egyén, a nemzet és az állam egymáshoz való szervezeti viszonya, elsősorban a szabadsághoz és függetlenséghez való jog kérdése és végül a békés változtatás természetes kötelessége: az állandó haladás az ideális köztársaság felé, ami majd az államok szabad szövetkezését, a föderalizmust segíti elő.¹⁸ Kantban Babitsnak az angol, amerikai és francia forradalom eszméinek, az alapvető emberi jogoknak, a természetjognak államelméletté való fogalmazása tetszetett, bár kortársai mondják, hogy Kant szövegébe a maga vágyait is beleírta.¹⁹ Tény, hogy összehasonlítva más Kant-kiadványokkal – például Nicholas Murray Butler amerikai Kant-kiadványával²⁰ –, Babitsé lényegesen terjedelmesebb, de ez, addig is, amíg filológiai összevetésre sor kerül, a rendkívül gazdag jegyzetelésnek és a mintaszerű kiadásnak tulajdonítható. Más írásaiban is visszatérnek a Kant szövegéből adódó gondolatok: a köztársaság eszméje, az államszövetség gondolata, a Nemzetek Szövetsége eszménye, az anyagi javak ipari, kereskedelmi, kulturális és nem katonai célokra

való felhasználása, a világpolgárság és a mozgásszabadság igénye.

Kant-fordításához Babits jegyzetet fűzött a békeeszme értelméről és jövőjéről:

„Tegyük fel, hogy a békeeszme száz év alatt nem tett semmi haladást. Akkor sincs okunk a kételkedésre. A történet folyama nem *egyenes* fejlődés. Vannak visszaesések, és kétségtelen, hogy az utolsó félszázadban hatalmasan visszaestünk minden reakció felé. E reakció gyümölcse volt a világháború. De a legnagyobb reakció sem akadályozhatja meg, hogy utána ismét akció ne következék. Az, hogy valami *eddig így* volt, tudományosan gondolkodó ember szemében semmi módon nem bizonyíthatja, hogy ezek után is így lesz. – De nem is igaz, hogy a helyzet olyan vigasztalan. Minden jel arra vall, hogy a világháború a békeeszmenynek nem kiirtására, hanem gyorsabb megérlelésére fog szolgálni. A nagy eszméket elég hinni és akarni, hogy megvalósuljanak. Az akarat megvan már. Rajta, teremtsétek meg a hitet – és a teljesülés nem fog elmaradni!”²¹

Ezek után érthető, hogy Babits ott szerepel az októberi forradalom előtti két legjelentősebb magyar értelmiségi megnyilatkozás szerzői és aláírói között. Az egyik a vezető értelmiség zártkörű, de felelősségteljes szövetségbefogásának tervezete, amely az Európa Lovagjai név alatt bukkan föl itt-ott a visszaemlékezésekben. A másik egy – valószínűleg ettől a társaságtól származó, még a Monarchia összeomlása előtt készült, de csak 1918. november 3-án közlésre került – kiáltvány a dunai nemzetekhez az eljövendő együttműködésről és szabad szö-

vetkezésről.²² Az Európa Lovagjai egyetlen írásbeli dokumentuma ez a Babits hagyatékában őrzött, és felismerhetően Szabó Ervin kézírásával, Babits javításaival és hozzátoldásaival fennmaradt irat:

„*Knights of Europe*. I. A szövetség tagjait Európa szellemi munkásai (utóbbi két szó áthúzva, Babits írásával helyette: elfogulatlan szellemeinek – G. I.) javából válogatja ki, kiket szellemi önállóság és teljes erkölcsi függetlenség jellemez. A Szövetség inkább kevesebb taggal beéri, de feltétlenül elvárja minden egyes tagjától, hogy a Szövetség céljait egész egyénisége súlyával – mit se törődve opportunistá szempontokkal, sőt veszélyeket kockáztatva – helytálljon.

II. A szövetség célja az Európai Egyesült Államok megalkotása. (Az Európai Egyesült Államok áthúzva, Babits betűivel föléje írva: »jobb: Európai Államszövetség« – G. I.) E cél elérésére a szövetség tagjai (beleírva: tettel – G. I.) szóval és tollal támogatnak minden törekvést

a) ami a sovinizmus és a lokálpatriotizmus (utóbbi áthúzva, helyébe írva: nacionalizmus – G. I.) minden formáját háttérbe szorítja, és a nemzetközi érzületet erősíti;

b) ami az életképes állami egységek kialakulását elősegíti, s a nemzetiségi kisebbségek szabad nyelvét, kulturális és gazdasági fejlődését előmozdítja;

c) ami a demokratikus és szociális haladást előreviszi;

d) ami mind szélesebb körben tör utat a *free trade* gondolatának;

e) ami demokratikus milíciákká fejleszti át a mai dinamikus és arisztokratikus hadseregeket;

f) ami érvényt igyekszik szerezni a demokratikus konföderáció, a leszerelés és a nemzetközi döntőbírótság gondolatának, minél több állam és nemzet között;

g) ami felveszi a harcot az uszító iskolával, az uszító sajtóval, és az uszító kultúregyesületi tevékenységgel szemben.

(A zárójelben következő szöveget Babits kihúzta: – G. I.)

(III. A Szövetség elvárja tagjaitól, hogy ezekért a törekvésekért – ki-ki a maga társadalmi körében és működési területén – minden lehető alkalommal és oly módon szálljon síkra, hogy föllépése erkölcsi erejével és szellemi magaslataival serkentően, példaadóan, eszményt kitűzve lépjen fel a reakció gáncsvetéseivel szemben.

A szövetség czáltal mintegy avant-gardja, taktikai generálstabja, ha kell, első tűzvonala akar lenni az Új Európáért, a népek demokratikus szövetségéért meginduló küzdelmeknek, melyekben együtt kíván harcolni mindezen tömegekkel és szervezetekkel, melyek ezt a célt nemcsak akarják, de kellő eszközökkel dolgoznak megvalósításáért.)

IV. A Szövetség nyílt egyesület, de tagjait legnagyobb gonddal válogatja meg, mert akár szellemileg, akár erkölcsileg inferioris elemek csatlakozása csak akadály lehetne céljai elérésének. Száz igazán jó európai olyan, aki legmélyebb szükségleteiben és értéketikájában tényleg az! – többet használhat nagy ügyünknek, mint a közböcsők ezrei vagy nem teljesen tisztánlátók százezrei.

V. Tagjainak folyton tartó egyéni munkája mellett a szövetség alkalmas időben és helyen kongresszusokat hív egybe, úgyszintén könyveket és brosrákát ad ki, vagy idegen elemekkel is vitákat rendez törekvései népszerűsítésére és az ellenáramlat diszkreditálására. Ha szükség lesz rá, társadalmi és politikai ligákat szervez az egyes részlettörekvések, például a nemzetiségi egyenjósító, az uszítók elleni küzdelem, a szabad kereskedelem követeléseinek keresztülvitelére.

A szövetség törckedni fog egy nagy nemzetközi orgánúm, *The Review of Europe* megalkotására. (Az egyes cikkek fordításai ido nyelven is megjelennek.)"

(Babits ceruzaírásával a következő nevek három oszlopban és három különféle jellel vannak feltüntetve. Karikával és csillaggal a következők: – G. I.)

Szabó Ervin, Schöpfliu.

(Csak csillaggal: – G. I.)

Ady, Gábor Andor, Hatvany, Horváth Henrik, Karinthy, Kosztolányi, Lengyel Menyhért.

(Minden jel nélkül: – G. I.)

Dienes László, Eötvös Loránd, Gárdonyi, Kaposi József, Kernstok, Komjáthy Aladár, Körösfői Kriesch, Kunfi, Leopold Lajos, Pikler Gyula, Pfeiffer (?), Posch (?), Reinitz Béla, Szegfű Gyula (sic! – G. I.), Vázsonyi.

A Knights of Europe szervezetének és alapszabálytervezetének keletkezésére az egyetlen forrás Benedek Marcell önéletrajza. Ebben a következőket olvassuk:

„Belekerültem az írók-művészek-tudósok egy csoportjának forradalmi mozgolódásába. Szervezője sajátos módon egy antikvárius, Lantos Adolf. Babits Mihály, Ba-

lázs Béla, Gábor Andor, Karinthy Frigyes, Lukács György, Bánóczy László – és még sokan vesznek részt benne. Hosszú vita után, a Knights of Europe mintájára, a társaság az Európa Lovagjai nevét veszi föl. Egyetlen alkotása egy szép kiáltvány, amely különválasztja a magyar intelligenciát a háborút viselő kormánytól, a legszebb demokratikus és pacifista elveket és a nemzetiségek teljes szabadságát hirdeti. Mire a kiáltvány – vagy száz aláírással – megjelent, már nem jelentett veszélyt az aláírása, de a kiáltvány sem ért semmit, közbejött október is.”

Benedek Marcell a radikális magyar írók, tudósok és művészek 1918. november 3-án közzétett kiáltványát²³ – amely a Habsburg-monarchiából alakítandó demokratikus államszövetségről szól – összefüggésbe hozza a fenti szervezettel. A kézirat Szabó Ervin saját kezű fogalmazványa Babits javításaival. Babits lelkesültségére az októberi demokratikus forradalom iránt bőségesen akadnak kortársi feljegyzések, de ő maga is rögzítette elragadtatását abban a vezércikkben, amelyet a Nyugat 1918. november 1-i számában közölt Az első pillanatban címmel. Ebben arról beszél, hogy ha valaki a forradalmat megelőző este a régi „Ausztriába ékelt, feudális, félholt, militarista, Tisza István-féle Magyarország” kellős közepén azt mondta volna, hogy a minden szomszédja által gyűlölt országból másnapra „egy önálló, független, radikális magyar köztársaság” lesz, „mely minden militarizmust megtagad és minden nemzetek barátja”, „a béke és szabadság országa” – nem hitte el volna senki.²⁴

A nemzetközi békemozgalmakban. A világháború alatti békepárti magatartásának motívumairól és ezek talán legjelentékenyebb ösztönzőjéről vall abban a köszöntőben, amelyet a hatvanéves Romain Rolland tiszteletére írt. Babits részvétele a Gorkij, Duhamel és Stefan Zweig által szerkesztett nemzetközi dokumentumban annál is inkább jelentős, mert olyan írók, filozófusok és tudósok vettek részt benne, mint Amendola, Hermann Bahr, Jean-Richard Bloch, Johan Bojer, Brandes, Curtius, Einstein, Freud, Gandhi, Heyerstam, Hermann Hesse, Ellen Key, Zelma Lagerlöf, Roger Martin du Gard, Masaryk, Masereel, Nansen, Šalda, Schnitzler, Albert Schweitzer, Upton Sinclair, Rabindranath Tagore, Ernst Toller, Unamuno, Vildrac, Wells, Zangwill.

Babits Romain Rolland-t köszöntő írása a nyugati nyelveken megjelent és nálunk ismeretlen emlékkönyvön kívül csak egy egykorú magyar napilap irodalmi mellékletében került közlésre,²⁵ de egyetlen könyvébe se került be; így érdemes idézni:

„Kis nemzet koszorúja Romain Rollandnak:

Micsoda koszorút vihet egy kis nemzet R. Rollandnak?

Emlékszem, mikor az első cikk róla magyarul megjelent. Egy francia nyelvű magyarországi folyóiratban jelent meg a háború alatt, egy vértől csepegő, franciagyalázó, úgynevezett »háborús« vezércikk szomszédságában. A szerző borítékba tette a füzetet, s elküldte a nagy francia írónak. A válasz meglepő volt. R. R., akit hazájában sohan hazafiatlansággal vádoltak, rövid levélben megvetette és visszautasította a dicséretet, mely nemzetét gyaláz-

ta, s mely az ő nemes pacifizmusát egy idegen nacionalizmus fegyverévé látszott avatni.

Az igazi hazafi gesztusa így esik össze a nemzetek fölött álló – au dessus de la Mêlée – s minden nacionalista politikát megtagadó igaz pacifista gesztusával . . .

Illenék-e, hogy nemzetiszín szalaggal kössük át a bábért, melyet ily szellemnek veszünk ünnepére? Az igazságosság, melyet egy tépett és tiprott kis nemzet a Béke szellemétől remélhet, bizonyly nagy ajándék; de az a férfiú, aki az Igazságosság útját elkészíteni segít, nem a nemzetektől vár hálát és jutalmat. Harca az Ember harca, nem a nemzeteké; s noha az Ember érdeke a nemzeteké is, a nemzetek azt még meg nem érthetik. A nemzet a Falkából született, és félig falka még: azt egészen emberivé tenni: épp ez a harc célja. S ha majd elérve a cél; akkor ünnepelhetik a nemzetek az Igazság utászait; addig minden ilyen ünneplés fáklavivője Liluli, az illúzió volna.

Addig csak ember jön az Ember harcosát köszönteni; s az emberek sorában a magyar nem kisebb és nem rosszabb ember, mint a többi. Testvér köszönti a testvért: mert magyarok közt is harcolt az *ember* s a *költő* ugyanazon falka-átok ellen; s ez az átok a kis nemzetnél talán még erősebb, mint a nagynál. Mondják, a költő nemzetének gyümölcse és kincse: mert művészetének anyaga a nyelv, a legnemzetibb. De művészet és nyelv nemcsak színes ablakok-e, melyeken át túl a nemzeteken az Emberiség látszik? Melyik művészet csiszolta ezt az üveget valaha simábbra, kristálytisztábbra és átlátszóbbra, mint a francia? melyik avatta jobban céljává és hagyományá-

vá, hogy az Emberiség szószólója legyen? Ennek a hagyománynak örököse R. R.: mennél kevésbé hűtlen az Emberiség eszméihez, annál hívebb nemzete hagyományaihoz.

Ez a művészet, mint mondani szokták, »egyszerűségben nagy«, mert úgy van talán a stílussal is, mint az Aszszonyi Hírnév tisztaságával: hogy annál makulátlanabb, mennél kevesebbet kell beszélni róla. S alig van a költői prózának mestere, akinek művészetéről nehezebb lenne tanulmányt írni, mint R. R.-éről – hacsak nem oly tanulmányt, mint ő írt az Emberi Szellem némely nagyjairól: s mely a művészen keresztül folyton az Emberre csüggeszti tekintetét. R. R. stílje átlátszó, mint a jó emberek arca, nyelve egyszerű eszköze egy emberi missziónak.

S amily egyszerű a nyelv, olyan egyszerű tulajdonképpen a misszió is; egyszerű, logikus és magától értetődő: amit talán éppen azért nem akar megérteni a logikátlan világ. De a logika hatalma nagy; utat törve az emberi szellem mélyeiből, mint valami titkos Harmónia a Káoszból. A Logikának és a Muzsikának titokzatos összefüggése nyilatkozik meg a Jean Christophe költőjének szellemében is, mely nála egyszersmind a német és francia szellem szintézise: mert a Logika felé feszül a francia s a Muzsika felé feszül a német. Senki úgy meg nem érezhette az emberi szellem fényének nagy egységét a nemzetek szellemeinek szivárványszíneiben, mint R. R.: mert a maga szellemében érezhette ezt a színekre bomló egységet. Ennek az emberi egységnek nevében kell köszöntenie őt minden nemzetből mindenkinek, aki min-

den nemzetek és minden művészetek és minden misz-sziók testvérségére és emberi voltára ráébredt.”

1929-ben a War Resisters International nevében ennek angol titkára, H. Runham Brown kereste meg Babitsot a következő kéréssel: „Az az álláspont, amelyet Ön a háborúskodással és kegyetlenkedéssel szemben elfoglalt, arra késztet, hogy föltételezzem, Önt érdekli a mi szervezetünk. Boldogok lennénk, ha támogatná mozgalmunkat, és ha tudnánk, van-e Magyarországon olyan megmozdulás, amely azonos alapelveken nyugszik, és van-e lehetőség arra, hogy csoportunk azzal együttműködjék.” Ennek a szervezetnek a vezetősége: Norman Angell, Barbusse, Annie Besant, Einstein, August Forel, Gandhi, Jespersen, Ellen Key, G. Maranon, Victor Marguerite, Romain Rolland, Bertrand Russell, Rabindranath Tagore, Fritz von Unruh, Wells. Amikor 1932-ben a Pen Club Budapesten tartotta világkongresszusát, Kosztolányi mint a szervezet elnöke és Babits mint a Nyugat főszerkesztője, együttesen aláírt francia nyelvű felhívással fordult a világirodalom számos akkori nagyságához, arra kérve őket, hogy a pesti Pen-kongresszus alkalmával kiadandó jubileumi Nyugat-számba küldjék el egy írásukat, fényképüket és aláírásukat. Indokolásul arra hivatkoznak, hogy a Nyugat Magyarországon már az első világháború alatt is a béke és a szólásszabadság hirdetője volt. A felszólításra többek között Schalom Asch, Ayala, Boyer, Aldington, Bontempelli, Drinkwater, Galsworthy, Gide, Thomas Mann, Walter de la Mare, Nexö, Pontoppidan, Romain Rolland, Ramon de la Serna, Sigrid Undset és Werfel küldték el kontribúcióikat. A kong-

resszusra írt francia nyelvű előadásában Babits természetesen a Pen Club eszméjét is a béke gondolatával fűzte össze, és az irodalom feladatait a háborúellenes mentalitás fejlesztésében jelölte meg:

„Mikor ezt a szót kimondom: *Béke*, mintha vitális pontját érinteném a Pen-Clubok eszméjének. Ez az eszme a béke jegyében született, annak a békének jegyében, mely még kötényében hordta a legrettenetesebb háború véres gyümölcseit, mint egy Salomé a Szent János fejét. A Pen-Clubok eszméje úgy hajtott ki, mint egy első hóvirág, télviharok és vízőzön után. Az írók, a szellem emberei, elsőnek fogtak össze, hogy Európa lelkének fájdalmas kettészakadását begyógyítsák. Bizonytal termézetes, hogy a szellem dacoljon a fizikai erőszak ideológiájával, s először ébredjen a szörnyű kábulásból: de nem volt-e ebben az ébredésben valami része a bűntudatnak is? A Szellem, az Irodalom semmi esetre sem teljesen ártatlan a háborús katasztrófa földidézésében.”²⁶

1933-ban Coudenhove-Kalergi, a Páneurópa-mozgalom vezetője meghívót küldt neki a Bázelen rendezendő Europa Kongressre. A rendezők között ott van Herriot, Amery, Delaisi, Hubermann, Zelma Lagerlöf, Ortega, Politis, Titulescu.

Babits a nemzeti szocializmus ellen. Babits már a világháború alatt is emlegetett német filozófusokat – Nietzsche, Stirnert – az irracionalizmus szálláscsinálójaként. Megdöbbenve idézi a barbár könyvégetést, amely Omár kalifa tetteire emlékezteti: „Az az érzés legalább, amivel a »horogkeresztes« máglyára viszi a »nem-német« irodal-

mat, alig különbözhet lényegesen attól, amivel hajdan a boszorkánymesterek könyveit elégették. A naiv és félművelt antiszemita szemében a »zsídó« irodalom valami rejtelmes varázshálózathoz hasonlít, mely a szellemeket befonja és megbabonázza.”²⁷

1934-ben a Nyugatban ankétot rendez erről az egyre időszerűbb kérdésről: „Mit tegyen az író a háborúval szemben?” A totális állam megjelenésétől azonnal a szólásszabadságot félti: „Az utókor, ha lesz még, bámulni fogja, hogy írásainkban a közelgő veszély gondolata alig hagyott nyomot. Az írók mindenről írnak, csak erről nem. Mégis, a külföld írói közt itt is, ott is, a folyóiratokban s irodalmi ankétokon fölmerül a kérdés, mintha a furdaló lelkiismeret valamely kérdése volna, amit nem lehet egészen elhallgattatni okos érvekkel: persze, hiszen neki is tőnni kell a veszélyt s a földi katasztrófák jégverését, mint más közönséges embernek! de vajon szótlanul kell-e tőnni? Nem éppen abban különbözik-e ő másoktól, hogy amit érez, az emberi félelmeknek és szenvedéseknek hangot tud adni? Igen, bizonyos értelemben ő az emberiség tudatát képviseli. Szaváról régebben azt hitték, hogy világokat mozdít, forradalmakat gyújt, s kormányozni tudja a közvéleményt. Maguknak az íróknak jámbor óhaja táplálta ezt a hitet. De akárhogy van is: bizonyos, hogy az egyszer kiejtett emberi szó nem múlhatik el teljesen hatás nélkül . . . Mint ahogy a fizikai világban sem múlik el semmi teljesen hatás nélkül. Bármely pillanatban vége lehet még annak a viszonylagos szólásszabadságnak, amelyet ma élvez. De azt meg lehet mondani, hogy mit *ne* tegyen. És hogy mit tegyen *lehetőleg*?

S mit tegyen talán még a lehetetlennel szemben is? És hogy mit tegyen és ne tegyen *addig* is?

Nyugodtan maradhat-e művészete önzésében, mikor megint a kultúrát s benne művészetét is pusztulás fenyegeti, maga a nyelv, amelyen ír, a nép, melynek lelkét kifejezi, elveszhet? Vagy ezt elkerülhetetlen végzetnek kell tekintenie, mint a véletlen sorscapásokat, melyekkel szemben művészete tehetetlen, tehát érdektelen? Vagy ellenkezőleg, felelősnek kell éreznie magát a világért, melynek lelkiismeretéül szegődött?" (A Nyugat háborúellenes ankétjának résztvevői: Bálint György, Füst Milán, Gellért Oszkár, Karinthy Frigyes, Kassák Lajos, Kosztolányi Dezső, Nagy Endre, Szász Zoltán, Szemlér Ferenc, Zilahy Lajos.)²⁸

1934-ben Pozsonyban A szellemi kultúra válsága címmel tartott előadást. Ebben szélesebb háttérrel ábrázolja a 30-as évek válságtüneteit: „Mindannyian, akik szellemi dolgokkal foglalkozunk, válságérzésekkel vagyunk tele. Mind érzünk valami törést, valami hontalanságot, valami talajvesztettséget, s mentül magasabb rétegekben voltunk otthonosak a szellemnek, annál erősebb bennünk ez az érzés.” Szellemi kultúra alatt a logikai, morális vagy esztétikai természetű értékeket érti, „amiket hajdan a szép, jó és igaz gyűjtőnevei alá volt szokás foglalni”. 1917–18-ban írt tanulmányaiig nyúl vissza, amikor cáfolja azt a vélekedést, hogy a szellemi kultúra válságát a világháború okozta: „... bizonyos értelemben azt lehetne mondani, hogy nemcsak hogy nem a háború okozta a szellemi válságot, hanem ellenkezőleg: ez a szellemi válság, ha nem is okozta, de bizonyára segített le-

hetségessé tenni a háborút. Segített abban, hogy a világ olyan könnyen belenyugodjon, és eltűrje, ahogy láttuk. A világháború alig képzelhető egy oly korban, mikor az ész és erkölcs tekintélye megingathatatlanul áll”.²⁰

Állandóan visszatérő gondolatai szinte végleges megfogalmazást nyertek 1935-ben egy olyan kiáltványban, amelyet magyar írók sokaságával akart aláíratni és a Népszövetséghez eljuttatni. Ennek bevezető sorai és egyes bekezdései több felszólalásában, előadásában és nyilatkozatában szerepeltek már 1928 óta, sőt lényegében már az első világháború utolsó éveinek tanulmányai-ban is. „Nem valószínű – írja Török Sophie –, hogy e kiáltványtól azt remélte volna, hogy pusztá szavakkal meg tudja állítani a németek háborús készülődését s a pszichózis nálunk is egyre jobban terjedő fertőzetét. Lát-noki erővel sejtette meg az új háború közeledését, s úgy érezte, nem szabad hallgatnia. Talán nem hitte, hogy meg tudja menteni nemzetét a háború borzalmaitól és annak oly látnokian megrajzolt végzetes kimenetelétől – de hit-te, hogy a veszély tudatát érdemes és szükséges ébren tartani, s bizton remélte, hogy ha szerencsétlen hazája legjobbjainak tiltakozó hangját egyetlen kiáltássá tudja felerősíteni, ennek erkölcsi értéke segítségére lesz Ma-gyarországnak legalább a végveszély nehéz idején.”

A kiáltványt Babbitson kívül Illyés Gyula, Gellért Osz-kár, Kodolányi János, Földi Mihály, Kárpáti Aurél, Zi-lahy Lajos, Kassák Lajos, Márai Sándor és Török Sophie írták alá. Bár többen az egész tervet gyakorlatiatlannak és hiábavalónak minősítették, Török Sophie feljegyzí, hogy még akkor is sokan jelentkeztek az írók közül alá-

írásra, amikor a Centrál-kávéházban tartott megbeszélés után egyesek fanyalgása miatt lemondott arról, hogy a kiáltványt eljuttassa a Népszövetséghez. Mindenesetre érdekes, hogy a kiáltványban van egy olyan passzus, amely a nemzetközi együttműködésről és a világbéke intézményes fenntartásáról szól: „Hiszünk, remélünk s bizunk a Népszövetségben s minden oly intézményben, mely önzetlenül szolgálja az emberek közti megértés és béke céljait, még akkor is, ha a nehéz körülmények között pillanatnyilag hibákat követne el, vagy csekély eredményt mutatna föl. Kötelességünknek tartjuk, hogy ezeknek tekintélyét minden tehetségünk szerint erősítsük, és soha gúnnyal, vagy kicsinyléssel ne csorbítsuk.” A fogalmazvány eredetijéhez Illyés Gyula a következő megjegyzést fűzte: „Ezért tartjuk kötelességünknek, hogy a politikusok és újságírók szava mellett mi, magyar írók és művészek és tudósok is hangot adjunk felfogásunknak. A veszélyt közelinek érezzük. Azzal a kéréssel fordulunk Európa szabadságának képviselőihez, hogy közös kincseink védelmében tegyék magukévá álláspontunkat, s igyekezzenek a maguk hatókörében annak minél nagyobb érvényességet szerezni.” Babits pedig a következő jegyzetet írta a kéziratra: „Kings who *now* at least *must* talk of law and before they butcher . . . Byron: Don Juan X. 74. (Így van-e még?)”. Babits kiáltványa többek között a következőket mondja: „Szörnyű katasztrófa fenyegeti a világot. Európa s vele az egész emberiség válságos napjait éli. Egyre jobban érezzük, hogy a »béke és kultúra« vagy a jóvátehetetlen pusztulás válaszfútján állunk . . . A magyar szellem alulírott munkásai úgy érzik, hogy ők

sem maradhatnak közömbösen és szótlantul a végzetes válszút előtt. Függetlenül a napi politika változó helyzeteitől és aktuális kényszercitől, szükségesnek látjuk, hogy kifejezést adjunk emberi döbbenetünknek és aggódásunknak . . . Nem nézhetjük hát némán és hidegen, hogyan közeleg a legnagyobb rém, mely az emberiség látóhatárán valaha megjelent. A hallgatást lehetetlennek és természetellenesnek éreznők. Nem vagyunk szentimentális pacifisták. De nem láthatjuk be, miért volna valami különös érzelmesség följajdulni annak, akinek életét, családját, hazáját, mindenét a legrettenetesebb veszélyek fenyegetik. Az utókor, ha lesz még, inkább azon fog csodálkozni, hogy az életben, mai életünkben ennek a veszélynek jelenléte és gondolata alig hagyott nyomot. Nem bírhat hallgatásra az a gondolat sem, hogy szavunk csak növeli a nyugtalanságot, s úgysem tehet semmit a háborús végzet ellen. Nagyon jól tudjuk, hogy valamennyien, akarva, nem akarva állandóan teszünk valamit, ha nem ellene, akkor mellette. A beszéd itt már maga cselekedet és a nyugtalanság kötelesség . . . Meg vagyunk győződve, hogy amíg a veszély tudata nem alszik el, amíg az igaz emberség érzése él és kifejezést nyer, addig nem vesztett el minden remény az emberi jövő számára . . .”

Az akkori magyar társadalmi helyzetet olyan élesen kritizálja, hogy ennél radikálisabbat akkoriban szociológusok sem mondtak: „Schol sem nyomasztóbb a társadalmi igazságtalanságok légköre, mint hazánkban, s egyetlen országot sem tett oly szegénnyé és csonkává a hatalmasabbak erőszaka, mint Magyarországot. De erőszakot nem lehet erőszakkal gyógyítani, s igazságtalansá-

got nem tehet jóvá a háború, mely minden igazságtalanság anyja és szülője, mert elve ellentétes az igazság elvével.” Végkonklúziójában pedig már utolsó nagy tanulmányának, a Szekfü-féle Mi a magyar? kötetbe írt magyar nemzeti jellemrajzának következtetései testesülnek meg: „Senki sem lehet őszintébben ellensége az erőszaknak és jogtalanságnak, mint a magyar.” Az Apollóba írt tanulmányában még élesebben fogalmazza meg a nemzeti szocializmus romboló metelyét: „A hely és pillanat lázadásának korát éljük. Nemzetek és társadalmi osztályok külön erkölcsöt s külön kultúrát igényelnek, s készek a közös hagyományt azonnal megtagadni, mihelyt ápolása nem szolgálja az ő külön érdekeiket . . . Egész országok, nagy birodalmak nyíltan, hivatalosan és hatalmi szóval kikapcsolták magukat a kulturális hagyomány évezredes folyamából, s oly kultúráról álmodnak, mely nem lenne egyéb küzdelmeknek harcieszközénél.”³⁰

Amikor Thomas Mannt megfosztották a bonni egyetem díszdoktori címétől, a nagy német író levelét a következőképpen kommentálja: „Soha tisztábban nem fogalmazta mondanivalóját . . . Remegve, elfojtódottan figyeljük a harci párbeszédet időleges és bizonytalan sáncaink mögül. Mitológiai jelenetnek vagyunk tanúi, homéri szócsatának . . . Mi teszi harcossá ezt a tiszta művészt, aki mindig csak szemlélő volt és nem cselekvő? Mi az, ami ily tragikusan és mindig újra csatába vonja a szellemet, melynek természete pedig épp az, hogy ne csatázzon? Hogy kívülről és felülről nézze a csatát? Mi teszi a pártnélküliséget pártállássá?”³¹

Racionalizmus – humanizmus. Babits 1918 elején előadást tartott Az új racionalizmus címmel. Ebben kifejtette, hogy a világháború alatt új racionalizmus még nincs, mert értelme is csak a jövőben lehet: „Jönni fog, jöhet vagy kívánatos egy új racionalizmus.” Minden akkori gondolkodásban, amely némileg is hajlik a racionális felé, megvan az új racionalizmus csírája – mondja. „Racionalizmus az a világnézet – határozza meg –, mely az észet teszi minden igazság és tudás alapjává, mértékévé, minden ideál kritériumává s a történések bírójává is.” Ez az előadása A veszedelmes világnézet című tanulmányának szerves tartozéka. „Hogyan tűrhető a céltalanság és valóság háborúja a mai szellemi közérzet mellett?” Szerinte a XIX. század az ésből való kiábrándulás kora, az anti-intellektualizmus, az antiracionalizmus, röviden: az irracionalizmus egyre nagyobb méreteket öltött, és egyre nagyobb hatású hirdetői támadtak. Írók, költők, filozófusok és az emberben a rosszra való bátorságot növelték. Ennek ellenére bízik abban, hogy a racionalizmus győz, mert a korban ennek a lehetősége is benne van. Az 1928-ban írt, Bendának adott felelete, Az írástudók árulása nemcsak addigi véleménye összegezését adja, hanem még élesebben fordul az antiracionalista mozgalmakat behunytt szemmel néző vagy azokat tudatosan támogató írók ellen. „A Kor lelkét az írástudókban kell keresni.” Az értelmet képviselő írástudók lemondtak a döntőbírói szerepről. „Nézz körül – írja –, s gondold meg, mit vitt már végbe, micsoda erőt fejtett ki, micsoda győzelmeket aratott, micsoda civilizációt alkotott az az Ész és Morál állat-voltunk őserkölcse óta.” Sürgeti, hogy az írók von-

ják le emberlétük konzekvenciáit. De büszkén hivatkozik arra, hogy a Nyugat korának írói megállták helyüket: „A világháború korának magyar költői bármennyire szerették is hazájukat, tudtak hívek maradni a békéhez és az emberi közösséghez azokban az esztendőkből, mikor Európa legnagyobb szellemi kevés kivétellel a Gyűlölet ígéit hangoztatták, nyíltan megtagadva az emberi nagyságot és igazságot. Ha van nemzet Európában, melynek legjobb írástudói nem követték el ezt az árulást: a magyar az.”

„Babits költészete, Babits attitűdje az őt környező társadalomhoz távolról sem olyan politikamentes – véli Lukács György –, mint amilyennek azt sokan hiszik és hirdetik, mint ahogy azt vallja maga Babits is . . . A környezettől való idegenségben a lázongás elemei is benne foglaltatnak.” Lukács ugyan első világháború előtti műveiről is azt írja, hogy „politikai szembefordulást jelentettek az első imperialista háborúval”.³²

Lukács állítása, hogy Babits „a magyar liberalizmus reprezentatív költője”, kevésbé meríti ki a jellemzés lehetőségeit. A Jónás könyve Babits a költő társadalmi szerepéről alkotott felfogásának szubjektív története. De a békéről szóló írásainak sora nem lenne teljes utópisztikus regényének, az Elza pilóta vagy a tökéletes társadalomnak említése nélkül. Karinthy és Schöppflin szerint inkább Swift vagy Voltaire szatirikus regényeinek műfajába tartozik, és egy helyütt Babits is megjegyzi, hogy gondolata még az első világháború végén keletkezett.³³ Úgy az Elza pilóta, mint a Jónás könyve nézetem szerint Babits kedvenc háború utáni olvasmányához, Ro-

main Rolland arisztophanészi ihletésű komédiájához, a Lilulihez kapcsolódik.

Mindenesetre Babits három évtized alatt írt művei – elsősorban versei és tanulmányai – a költő és filozófus eszméinek egymást gazdagító és megvilágító dokumentumai. Igaza van Mátrai Lászlónak, aki Babitsot, a filozófust a nagy magyar író-gondolkodók közé sorolja: „Babits Mihály a magyar költészet ama kevesei közé tartozik, akiket intellektuális igényességük (mint Kölcseyt, Kemény Zsigmondot vagy Eötvös Józsefet) a filozófia elvont ormai felé tereli.

Olyan filozófia ez, melyben a magasságokban elvesző elv és a részletekből felbukkanó kicsiny tény egyaránt harmonikus... humanizmus, melynek erkölcsi tartalma Babitsnál abban rejlik, hogy az eszményekért nem tagadja meg a valóságot, s a valóság kedvéért nem lesz hűtlen eszményeihez. A Költő és Filozófus megbékél az emberben: az eszmény üressége és a valóság vaksága a költőnek is örök probléma, forma és tartalom örök birkózása. A nagy filozófus és a nagy költő találkoznak, mert mindkettő egy: ember.”³⁴

REMÉNYI JÓZSEF,
A MAGYAR IRODALOM
ANGOL NYELVŰ ISMERTETŐJE

1956. október közepén, észrevétlenül halt meg Clevelandben a klasszikus és modern magyar irodalom mindmáig legnagyobb külföldi ismertetője. Egyetlen magyar lap, a Népszava emlékezett meg róla pár sorban. A magyar irodalmi közvélemény „a legnagyobb amerikai magyar író” –ként tartotta számon, de a második világháború után neve itthon egyre inkább ismeretlenné vált. Pedig akkor dolgozott legszorgalmasabban a halott nagyok és az élő értékek angol nyelvű értékelésén. A Western Reserve University összehasonlító irodalomtörténet tanáraként mindmáig a legtöbbet tette a magyar irodalom amerikai és angliai megismertetéséért. De jelentékeny írói tehetségénél és hatalmas tudományos felkészültségénél fogva nemcsak az angol nyelvű folyóirat- és lexikon-irodalomban, hanem általában a modern tudományos világirodalomban is ő tett legtöbbet a magyar szellem nagyjainak bemutatásáért. Reményi éppen utolsó 10–15 évében összpontosította csaknem minden energiáját a magyar irodalom külföldi népszerűsítésére.

Életrajza látszatra belefér néhány adatba. 1891-ben született Pozsonyban, ott is járt iskolába. Hamar kapcsolatba került Juhász Gyulával. Ez az ismeretsége döntő befolyással volt egész életére. A fiatal jogász második novelláskötetéhez Juhász írt előszót. 1914-ben a fiatal

jogász-irodalmár a philadelphiai osztrák–magyar konzulátus helyettes titkára lesz, 1920 után egy ideig újságíró, egyetemi lektor, aztán a clevelandi egyetem tanára. Beutazta Észak- és Közép-Amerikát, átlátogatott Európába és 1935-ben utoljára hazájába is.

Reményi tevékenysége három irányú: 1. költő, regény- és novellaíró, elsősorban az amerikai magyarság krónikása; 2. az amerikai irodalom magyar ismertetője; a klasszikus és modern amerikai írók és irányzatok magyarázója; 3. a magyar irodalom szószólója az angol nyelvterületen.

Ez irányú munkássága ismeretes a legkevésbé Magyarországon.

Amerikában elsőnek tudatosította a magyar irodalomnak határokon túlnövő jelentőségét. Ahogy Ady egyik amerikai ismertetője írja, a magyar írókat kizárólag „a világirodalom demimondjai”, Molnár és társai képviselték a legutóbbi időkig. Igaz, nemcsak a megfelelő személyiség hiányzott Reményi felléptéig, hiányzott a megfelelő érdeklődés is. Jóllehet rövid időre megnyílt az első világháborúba belefáradt amerikai közvélemény érdeklődése a kelet-európai nemzetek iránt, de ez még a múlt nagy irodalmi alakjaira is kevésnek bizonyult. A második világháború nagy antifasiszta világkoalíciójának, szovjet–amerikai–brit uniójának kellett jönnie, hogy mind az Egyesült Államokban, mind Angliában széles körre terjessze és állandóan ébren tartsa az 1890-es évek óta eszmélkedő világirodalmi tudatot. A szláv kultúrák iránti érdeklődés a kelet-európai sorsközösségbe tartozó magyarság irodalmának is teret nyújt – csak legyen, aki ki-

elégítse a megnövekedett érdeklődést. Lexikonok, antológiák, kézikönyvek, konferenciák mellett két folyóirat válik a kelet-európai és köztük a magyar irodalom szócsövén, az újonnan alapított American Slavic and East European Review és az átszervezett londoni Slavonic and East European Review. Főként ez a két folyóirat, de sok egyéb is (The Modern Language Journal, Symposium, The Personalist, PMLA, Books Abroad, Poet Lore, South Atlantic Quarterly, College English stb.) közli Reményi magyar írókról rajzolt arcképeit. Írói arckép – ez válik döntő műfajává minden elképzelhető terjedelemben. Több kísérlet után – melyek során többek között a magyar irodalom tragikus életérzését, aztán a magyar irodalom humorérzékét vette számba – rájön egy kis nép irodalmának legcélszerűbb ismertetésére: az arcképek rögzítésére. Példátlan leleményességgel a legkülönbözőbb folyóiratokban, azok tárgykörét és olvasóközönségét, sőt néha filozófiai háttérét is mérlegelve válogatja ki és osztja szét a magyar irodalmat kiemelkedő személyiségeiben ismertető arcképcsarnokát. A történeti tabló rövid felvázolása, érdekkeltő, tömör életrajz, a művek tartalmi, formai és ízlésbeli elemzése, világirodalmi párhuzamok – ez a váza egy-egy ilyen arcképnek. A régi nagyokból Balassi, Zrínyi, Csokonai, Katona, Jósika, Eötvös, Petőfi, Madách, Arany, Kemény, Vajda, Reviczky, Komjáthy, Gyulai, Péterfy kerül sorra fél- vagy egyíves tanulmányokban. A Nyugat-nemzedékből Ady, Babits, Kosztolányi, Móricz, Szabó Dezső, Ignotus, Karinthy, Juhász, Tóth Árpád, Kaffka, Gellért, Schöpfung, Kuncz, Krúdy, Szini kap életközeli megvilágítást. De Herczeg, Kassák,

Móra, Ambrus és Molnár is belefér a modern portrék sorába. Az erdélyiek és felvidékiek külön is érdeklik Reményt: szívesen látogatja meg a pezsgő magyar irodalmi köröket, lapjaiknak is szívesen dolgozik; Áprily, Reményik, Tamási Áron és Dsida sem maradnak ki a magyar irodalomból. A népi és „urbánus” írók egyaránt izgatják: Illyést, Szabó Lőrincet, Németh Lászlót, Kodolányit, József Attilát, Márait, sőt Weöres Sándort is szép összefoglaló esszéből ismerheti meg az atlanti világ.

Reményinek ezek az arcképei – voltaképpen egy magyar irodalomtörténet fejezetei – szétszórta jelentek meg. Reményi velünk, hazai irodalomtörténészekkel szemben nagy előnnyel rendelkezett: elsajátította az angolszász észjárást, amelynek birtokában tökéletesen, meggyőző formában tudja bemutatni irodalmunk holt és élő nagyjait.

E fél- vagy egyíves arcképek mellett ő maga csak kétszer próbált összefoglaló képet adni a magyar irodalomról. Az egyik háromíves kis füzet, a *Hungarian Literature*; túlnyomó részében a régi magyar irodalom folyamatos és élvezetes bemutatása. Ennél talán még jelentősebb a legelterjedtebb háború utáni világirodalmi lexikonba írt miniatűr-sorozata. A *Columbia Dictionary of Modern European Literature* c. reprezentatív irodalmi lexikonról van szó, amely az európai és különös előszeretettel a kis irodalmak összefoglaló történetét és kiemelkedő alakjainak arcképeit tartalmazza 1870-től 1940-ig. Az európai és amerikai irodalomtörténeti nagyságok között ott szerepel a szerkesztők sorában Reményi neve is. Sikerült 21 magyar író bemutatnia. Ezeknek kiválasztása jellemző

ízlésére: Ady, Ambrus, Arany, Babits, Bródy, Gárdonyi, Gyulai, Herczeg, Ignotus, Juhász, Kaffka, Kiss József, Kosztolányi, Mikszáth, Molnár, Móricz, Péterfy, Reviczky, Szabó Dezső és Vajda János.

Maradandó arckép-sorozata mellett szakított magának időt arra is, hogy a magyar irodalom újabb és újabb értékeit is sorra vegye – könyvismertetések formájában. Különösen a Books Abroad c. folyóirat adott neki szabad teret a magyar újdonságok ismertetésére. Külföldi irodalom-ismertetésünk szervezetlenségére azonban jellemző, hogy alig tudott könyvhöz jutni. Reményi nem titkolta, hogy csupán hazaszeretetből foglalkozik a magyar irodalommal: „Miután a szellem emberét Amerikában is mérsékelten fizetik, s miután temérdek a kötelezettségem, tehát megfeszített erővel kell dolgoznom, magyar vonatkozásban pedig – legalábbis kimondottan kulturális téren – egyetlen pennyre sem lehet számítani” – írta egy magánlevelében. Majd később: „Mind nehezebb magyar forrásművekhez jutnom – de nem akarom a magyar írók további ismertetését elejteni, jóllehet nem könnyű dolog a rájuk vonatkozó tanulmányokat elhelyezni amerikai, angol nyelvű folyóiratokban.”

Élete utolsó éveiben diákjain kívül váratlanul hatalmas közönségre tett szert: a televízióban adhatott elő a modern európai irodalomról, átlagosan harmincezernyi néző–hallgató előtt. Egyik utolsó levelében örömmel írta, hogy Adyról is beszélt a televízióban. Reményi műveinek kiadása nemzedékünknek nemcsak kötelessége lenne, hanem haszna is.

A Magyar Nemzeti Múzeum római sírköves, földszinti folyosóján mutatták őt először nekem diákkoromban, amikor még nem volt világhírű muzsikus. Katonás tarrással járkált ott, az arca komor; némileg Voltaire-re emlékeztetett. Kassák Ma c. lapjában találkoztam először kompozíciójával. 1930 körül csak irodalmi szaklapokban lehetett a nevével találkozni, és a Protestáns Szemlébe írt zenekritikákat. A nagyobb irodalmi olvasóközönség igen ritkán a Nyugat és a Magyar Csillag hasábjain olvashatta remekbe szabott tanulmányait a magyar népzeneről, a magyar népdalról és a magyar táncról. Kitűnő ismertetései jelentek meg a magyar népzeneről, népi hangszerekről és néptáncról a legjobb francia nyelvű propaganda-kiadványokban. Tudtunk arról is, hogy Ortutay Gyula a rádióban kezdeményezett népdal-hanglemez-akciójának ő volt a lelke. Országos, sőt világsikert először a páratlan Hortobágy-filmhez írt zenéjével aratott. Ennek szövegkönyvét Móricz Zsigmond írta, rendezője pedig a svájci származású Georg Höllering, akinek ezután számos hasonló néprajzi filmje készült, és aki ma Londonban az Academy nevű tudományos mozi tulajdonosa.

Személyesen mégis csak a II. világháború után találkoztam vele. Rögtön az első találkozásnál mindazt a jót, amit róla hallottam, percekben belül fölismertem szemé-

lyében. Rámenős tárgyalási készség, habozás nélküli döntőképeség, precíz szaktudás, az európai és a magyar zene iránti rajongása mind megnyilatkozott azon a tanácskozáson, amelyre tolmácsként kísértem el a British Council két vezetőjének, McNabnak és Lucas-nak a Rádió-nál 1946 elején tett első látogatására. Lajtha angolul és franciául úgy beszélt, akár a két vendég. (Igaz, hogy Ortutay sem maradt hátra az angol tudásban.) A kezdeményezés angol részről történt. Mint a többi szövetséges nagyhatalom, az angolok is nagy zenei hanglemezajándékkal lepték meg a Rádiót, a magyar–angol kultúrkapcsolatok első demonstratív lépéseként. Lajtha sziporkázott a külföldi vendégek szórakoztatásával, a modern és persze a klasszikus angol zene nagyjairól való alapos ismeretét csillogtatva. A modern angol zene a századfordulótól, a legnagyobb angol zeneszerzők művei teljesen ismeretlenek voltak akkor még Magyarországon. A két angol közül Lucas volt és lett a zenei szakértő, akinek valóban szívügye volt az angol zenei nagyságok és alkotásaik bemutatása. Így indult be az a kiterjedt, ma már hétről hétre és napról napra észlelhető állandó angol zenei program, amelyet a Magyar Rádió a mai napig műsorán tart.

Nem utolsósorban Lajtha tájékozottságának és buzgalmának köszönhető, hogy a British Council rögtön a kortárs angol zene két nagy alakját hívta meg Magyarországra. Az egyik a ma már „a királyné muzsikusa” címmel kitüntetett Sir Arthur Bliss, a másik az akkori fiatal angol zeneszerző-generációnak Britten mellett legnagyobb alakja, Michael Tippett. Mindkettőjüknek –

bár más körökben, de valóban frenetikus sikerük volt. Bliss Budapest társadalmi, sőt éjjeli életét is fölkavarta és a sajtó hetekig foglalkozott nem mindig művészi tevékenységével. Tippett éppen az ellenkezője: meggyőződéses szocialista, a népi és munkástémák földolgozója, komoly magatartású muzsikus.

Lajtha itt barátkozott össze a British Council vezetőivel; annyira, hogy egyéves meghívást kapott Angliába. Kinti tevékenységének legfőbb eredménye a III. szimfónia megírása. T. S. Eliot Gyilkosság a katedrálisban c. művéhez kérték föl a kísérezenc megírására, ebből lett aztán szimfónia. Ez természetesen alkalmat adott neki arra, hogy összebarátkozzon Eliottal. Ugyanakkor ismerkedett meg és barátkozott össze a nagy spanyol diplomátával, Salvador y Madariagával. Madariaga akkor az oxfordi egyetem spanyol professzora volt. A két latinos, pengeélességű agy számos diskurzus után kötötte meg egy életre szóló barátságát, amelynek méltó, és nagyon is jellemző közös dokumentuma egy befejezetlen vígopera. Mire Lajtha hazakerült Angliából, az itthoni politikai változások lehetetlenné tették, hogy a rádiónál zenei osztályvezető legyen. A háború alatt gyűjtött, ropant mennyiségű székelyföldi és észak-erdélyi népdalokat foglalta testes zenei monográfiákba, és ezek csak első kötetci voltak sorozatának. A Bartók-Kodály-gyűjtés, a Magyar Népzene Tára még nem indult meg akkor, Lajtha viszont saját gyűjtését külön akarta publikálni. 1952-ben Kossuth-díjat is kapott ezekért. Amikor erdélyi anyaga fogyni kezdett, ragyogó ötlete támadt, amely példátlan meglepetéssel szolgált. A történettudomány és a

néprajz tanúsága szerint a honfoglaló magyarság gypűjét székely határőrök védték. Bármilyen hihetetlennek is tűnt, a népzene és népdal évezredes bujdosása alapján Lajtha föltételezése igaznak bizonyult. A német-osztrák szomszédság miatt addig teljesen figyelmen kívül hagyott határvidéken kezdett gyűjteni. Sopron megyéből évszázados virrasztóénekek tömege került elő, archaikus dallamok, archaikus szövegek. Sopron megye után Vas került sorra, itt ősi katonadalokat talált. Két munkatársával, Erdélyi Zsuzsával és Tóth Margittal a modern korban elképzelhetetlen technikai nehézségek és természeti megpróbáltatások között folytatták egy évtizeden át gyűjtő munkájukat. Az akkori szigorított határzónai tartózkodás, az elhanyagolt szállodák, az élelmzési nehézségek és a nehézkes közlekedés miatt valóságos kálvária volt minden út, de a föltalált kincsek értéke minden nehézséget legyűrt. Lajtha műveire frissítően hatott az új népzenei kincs megtalálása.

A Soproni képek, a Vas megyei kurucképek és a Dunántúli táncok és dallamok annyiban új a Bartók-Kodály népdalfelhasználásokhoz képest, hogy Lajtha az általa föltétlenül népinek elismert hangszert, a cimbalmot lényeges szerephez juttatja műveiben. Ezek közül a VII. és VIII. szimfónia magyar történelmi helyzetekre utal a népdalmotívumok felhasználásával.

Az 50-es évek közepén újra érintkezésbe lépett az angolokkal. Londonba azonban saját költségén hajlandó csak kimenni, hivatalos megbízást nem fogad el. Igaz, a magyar külügyminisztérium készítette elő angliai utazását és Szilágyi Béla londoni magyar követ, a magyar kul-

túra lelkes barátja fogadta. A külföldi utazások azonban már csak itthoni népdalgyűjtő és zeneszerző tevékenységének folyamatosságát és intenzitását akadályozták. Iratározatos munkabírása volt. Múzeum- és főiskolaigazgatói, népdalgyűjtő, zenekritikusi, kórusszervező munkái közben írta 9 szimfóniáját, 10 vonósnégyesét, 2 miséjét, 1948 és 1962 között 7 szimfóniát. Nemcsak a világirodalom több élő nagyságával tartott szoros kapcsolatot, de jó barátságban volt Áprilyval, Illyéssel és Tamásival. Legtöbbször Babitsot tartotta.

Vidéki körútjainak megpróbáltatásai előbb-utóbb megtörték szívós fizikumát. Egy szombathelyi szállodában lett rosszul éjjel, de Pestre visszajöve a szokott hétvégi pihenés helyett a francia követet látta vendégül. Az otthoni ebéd után rosszul lett, és a gyors orvosi segítség sem tudta megakadályozni halálát. Rendezett anyagi körülmények között nem kellett volna népdalgyűjtő útjainak hajszáját folytatnia, és életét valószínűleg évtizedekre meghosszabbíthatta volna.

Magyarországon utolsó szimfóniáinak értő közönségsikerétől és a rádióban hetenként legalább egyszer fölhangzó valamely kisebb művének recitálásától eltekintve komoly és megérdemelt sikere nem volt. Külföldön Japántól Franciaországig Bartók és Kodály mellett emlegetik, mint a modern magyar zene triászának egyik tagját. A Francia Akadémia tagjául választotta; a második világháború után ő volt egyetlen magyar tagja. Műveit is párizsi kiadó, a Leduc adta és adja ki. Itthon is elsősorban a latin szellemű rokonlelkek értették meg és fordultak hozzá. Illyés Gyula verset írt halálakor, Bóka László pe-

dig utolsó, soproni ciklusában idézi emlékét. A párizsi egyetem finnugor folyóirata adott ki hozzá méltó emlékszámot, igaz, hogy francia nyelven. A Farkasréti temetőben kopjafa jelöli sírját.

APRÓ SZOLGÁLATOK JÓZSEF ATTILÁNAK

1930-tól haláláig ismertem József Attilát.

Előző nap érkeztem Pestre az egyetemre, de még idejében, hogy másnap, az emlékezetes 1930. szeptember 1-én bámuló résztvevője legyek a történelmi jelentőségű tüntetésnek. Az akkor legliberálisabb, sőt: legbaloldalibb internátusban, a Diákok Házában kaptam helyet. Az ott már tartósan letelepedett Fábián Dániellel, Gunda Bélával, Halmos Bélával és Olt Károllyal vasárnap az Oktogonra mentünk, hogy megnézzük a felvonuló tömeget. A mostani bélyegüzlet helyén levő kávéház előtt gyülekezett a Társadalmi Szemle vezérkara, Agárdi Ferenc, Lázár Vilmos, Sándor Pál és köztük József Attila. József Attila ebben az időben Fábián Dániellel, a Bartha Miklós Társaság ügyvezető elnökével adta ki az Új Magyar Föld c. folyóiratot; versei és cikkei akkoriban Bajcsy-Zsilinszky lapjában, az Előőrsben jelentek meg. A hivatalos kritika, mint azt Komlós Aladár összeállította, távolról sem rajongott annyira a költőért, ahogyan mi, amikor itt-ott elszórtan megjelenő verseit olvastuk, vagy a róla szóló, pozitív cikkeket. Én pl. első versét a Sarló középiskolai folyóiratában, a Mi Lapunkban olvastam – ez a Megfáradt ember volt: Németh Andor cikkei a Literatúrában látatlanban is rajongójává tettek bennünket. A Nincsen apám, se anyám éppolyan izgalmas első könyv

volt, mint Erdélyi József Ibolyalevél, Szabó Lőrinc Föld, erdő, Isten és Illyés Gyula Nehéz föld c. kötete. Ezek számunkra a Nyugat után az új nagy költőnemzedék első megnyilatkozásai voltak.

A következő két hónapban gyakran találkoztunk József Attilával; vagy Fábián Dánielhez jött fel a Bartha Miklós Társaság akkori legforrongóbb korszakának eseményeit megtárgyalni, vagy Lakatos Péter Pál Király utcai otthonában jöttünk össze vele. A Társaság két részre szakadása ekkor következett be, ebben pedig József Attilának döntő szerepe volt. Október utolsó napján a sajtóban megjelent közös nyilatkozatunk a Bartha Miklós Társasággal való szakításról: „Alulírottak kijelentjük, hogy a mai nappal a Bartha Miklós Társaságból kilépünk, vele mindenféle összeköttetést megszakítunk, mert egy kis csoport politikai érdekeinek szolgálatába állt, ezzel eredeti céljától eltért, s így a komoly tudományos, irodalmi és művészeti munka lehetőségét nem látjuk biztosítva. Mi nem akarunk a Magyar Nemzeti Szocialista Párt (a magyar hitleristák) dilettáns társaságának alvállalata lenni. Budapest, 1930. október 31. Fábián Dániel, Simon Andor, Lakatos Péter Pál, József Attila, Kodolányi János, Halmos Béla, Gál István, Gunda Béla, Vass László és társai.” Ez a nyilatkozat válasz is volt Haraszti Sándor Korunk-beli kritikájára, aki a költőt Ki a faluba! – röpiratáért a társszerző Fábián Dániellel együtt „magyar eszerek”-nek nevezte. Ha egyáltalán narodnyik korszaknak lehet nevezni József Attila részvételét az Előőrsben és az Új Magyar Földben, az rendkívül rövid ideig tartott, és Haraszti bírálata bizonyára hozzájárult an-

nak gyors fölszámolásához. Egymás után írta ezekben az években úttörő és maradandó szocialista verseit, melyeket a Dönts a tőkét, ne siránkozz! c. kötetben gyűjtött össze. A kötettel – mint várni lehetett – baja támadt; nemcsak azért, mert nyíltan kapcsolatban állt a munkásmozgalom vezérkarával, a Társadalmi Szemlével és Sándor Pállal mint kiadóval, hanem azért is, mert a náci előretörés magyarországi visszhangja nyomán megnövekedett a cenzúra is. A II. ker. Margit krt. 46. IV. em. 3. alatti lakására éppen azon az izgatott légkörű délelőttön toppantam be, amikor felesége nagytakarítást rendezett, a nyomda pedig új könyvvei első példányaait szállította le. A nyitott ajtók miatt levegős, napfény-átjárta lakásra emlékezem; a háznak nyitott folyosója volt, a szomszéd telek még üresen állt, és ki lehetett látni a Dunára. A frissen mosott padlón újságpapírokon kellett ugrándoznunk, hogy a könyvespolcot végigmutogassa. Búcsúzáskor abban a kitüntetésben részesített, hogy irattáskámat tele-tömte az inkább füzetnek látszó új kötet vagy száz példányával. Biztos volt abban, hogy elkobozzák: ez hamarosan be is következett. Ezeket a ma már bibliofil értéknek számító könyveket csehszlovákiai és romániai, valamint vidéki író- és újságíró-ismerőscimnek küldtem el. A gyors elkobzás miatt az én most is őrzött, aláírásával ellátott példányomon kívül nem sok került forgalomba, mint azt Sándor Pál meg is írta.

József Attila 1931-től 36-ig Zuglóban lakott a Korong u. 6. szám alatti új házban, annak egyik manzárd-lakásában. Részben a személyi rokonszenv, részben pedig lakásuk közelsége hozta össze őket Anton Strakával, a cseh-

szlovák követség nagy műveltségű sajtó- és kultúrattaséjával, aki két-három perc járásra lakott tőle az Amerikai út 39. szám alatt. Straka, a modern magyar irodalom és zene nagy rajongója, péntek esténként vendégül látta lakásán az ismerős írókat, művészeket és tudósokat. A Pestre látogató cseh és szlovák írók és tudósok itt barátkoztak össze a magyarokkal. Magam is gyakran vendég voltam a Straka-háznak, és tanúja voltam József Attila népszerűségének. Amikor 1935-ben először jártam Prágában és az általam Pesten megismert Josef Horát meglátogattam a České Slovo szerkesztőségében, ahol titkárával, Vilém Závadával fogadott, könnyek csillogtak szemében, amikor az ő Attiláját emlegette. A szlovák költők közül itt barátkozott össze Emil Boleslav Lukáčsal. József Attila volt tanácsadója, fő mozgatója a Straka által szerkesztett és kiadott Cseh és Szlovák Költők Antológiájának. Ezeken az esteken alakult ki az a baráti társaság is, amely később a Szép Szó munkatársi gárdáját alkotta: Nádass József, Németh Andor és Remenyik Zsigmond. Egy tavaszi este Strakától továbbmentünk egy újpesti kocsmába, ahol hajnalig folytattuk József Attila irányításával az irodalmi purparlét. 1935 őszétől magam is a közelbe költöztem, és az Amerikai út 19. alól gyakran néztem át hozzá. Sőt egy alkalommal majdnem ugyanannak a háznak a földszintjén béreltünk lakást. 1950 után a XIV. ker. tanácsának figyelmét felhívtam kerületünk jelentős irodalomtörténeti emlékére. Az akkori tanácselnök méltányolta is az ötletemet, s nagy ünnepség keretében márványtáblát helyezett el a házban.

Nemegyszer kísértem haza a Bécsikapu térről a késő

éjjeli órákban József Attilát Hatvany Lajos vendéglátó házából. 1935 őszén csaknem közös folyóiratot csináltunk. Az Apollo mint humanizmust hirdető orgánus nyilván Thomas Mann és Ignotus elismerő nyilatkozatának hatására rokonszenves volt Hatvanynak. Ignotus pesti tartózkodásakor Hatvany meghívta Ignotus Pált, Remenyik Zsigmondot, József Attilát, Bókát, Révész Andrást és engem, hogy javasolja az Apollo havi folyóirattá való átalakítását. Különböző okok miatt a terv nem valósulhatott meg, de amikor megalakult a Szép Szó mint kombattáns folyóirat, Bóka egyik legszorgalmasabb munkatársa lett. A Szép Szót magam is támogattam; prágai útjuk előkészítéséül az ottani Új Szellem 1937. október 15-i számát sikerült a Szép Szó különszámának megtenni. Ignotus Pállal csináltunk interjút, Fejtő Ferenc és Remenyik Zsigmond cikket írtak, azonban természetes, hogy József Attila akkori idegállapota miatt nem vállalkozhatott az útra. Egyik könnyebb napján a Siestából bejött a városba, és a ma róla elnevezett utcában akkori kedvelt találkozóhelyünkön, a Pichmichian nevű presszóban ültünk le. Azért találkoztam vele, hogy legalább egy izenetet kicsikarjak tőle. Ő fáradtan, de tiszta logikával kifejtette, hogy képtelen megírni a cikket. Akkoriban jelent meg Thomas Mann fontos nyilatkozata, és ezt nézgetve mégiscsak elhatározta magát arra, hogy legalább egy rövid cikkel hozzájárul a Szép Szó csehszlovákiai körútjának előkészítéséhez. Cikke még idejében érkezett Prágába, és halbfettel szedve meg is jelent. A József Attila Összes Munkáinak szerkesztője meg is jegyzi, hogy ez volt az utolsó prózai írása.

„Meggyőződése, hogy az a költő, aki ma emberies állásfoglalás dolgában az embernek a politikában felvetett létkérdésére megtagadja a választ, s a szellemet az érdekek elárulja, a szellem terén is elveszett ember.» »Politikai és szociális szempontból nézve, a szellem nem egyéb, mint az embernek vágya jobb, igazabb, boldogabb s az önérzetes emberhez méltóbban alkalmazkodó életfeltételekre . . . az érdek pedig azt jelenti, hogy valaki ily változás esetén megrövidül s ezért e változás megvalósulása elé a legaljasabb, valóban gonosztevői eszközökkel igyekszik gátat vetni – habár egyébként tisztában is volna vele, hogy ezt már sokáig nem teheti.» Thomas Mann írja ezeket a Szép Szó 12-ik számában, és azt hiszem, aki költő, az Th. Mann-nak a szavait olyan örömmel hallgatja, mintha saját maga közölné társaival, jól lehet érezné, hogy van még hozzátenni valója. De hol az az igazi költő, akinek, ha embertelenségre bukkan (s hol nem bukkan embertelenségre éppen a mi korunkban?), ne volna hozzátenni valója a világhoz és művéhez, az emberek közös művéhez és önmagához? A költő alkot és ez nem jelent kevesebbet, mint hogy alakítja a világot, az emberi világot, az emberiséget azoknak a segítségével, akik a társadalmi munkamegosztás révén mással lévén elfoglalva, úgy osztoznak a költő tevékenységében, hogy művét szeretettel veszik magukhoz. Mert a mű nem anynyira a művész, mint inkább azok által él, akik szeretik a művészetet, s azért szeretik, mert keresik az embersé-

get. Bizonyára sokak fülében »kenetescs« hangzik, amit itt írok. Hagyjuk ezeket – cinikusságuk mögött vagy a nyers erőből, erőszaktól való cinkos félelem, vagy a beléje vetett bizalom lappang. Mi, mai költők, nem tehetünk mást, mint hogy elmondjuk örömeinket és bánatainkat egyfelől, másfelől pedig kiállunk a szabadságért minden formában és mindenütt, ahol a gazdasági jólét jelszavaival és fegyveresen megkísérelik a költők örök ellenfelei a »tömegeket« legjogosabb emberi igényeiktől, a szabadságtól és a szabadságra való törekvésüktől lélekben is eltántorítani.”

Az Erdélyi Szépmíves Céh és az Erdélyi Helikon legnagyobb válságának, a polgári baloldali és a nemzeti konzervatív szárny kettészakadásának a Címeresek körüli vita volt a kezdete. 1930–31-ben a Korunk munkatársai között szerepel Tamási Áron is. 1931 februárjában jelent meg nagy izgalmat keltett novellája, a Szeder és Butyka. Ugyanebben az időben az Erdélyi Helikonban is jelennek meg hasonló novellái: a Helytelen világ és az Iparos bimbó. Az 1931 elején saját kiadásában megjelent Címeresek – akárcsak ezek a merőben új tárgyú és stílusú novellák – meghökkentették a közönséget. Hónapokig tanakodtak a Címereseken, de nyomtatásban senki sem merte véleményét leszögezni.

Jászi Oszkár és Szekfű Gyula barátja, Spectator volt az első, aki hatalmas tanulmányban állt Tamási mellé. „Miért van döbrentő csend, ahogy Tamási mondja: eloszló, szertefolyó csend a Címeresek körül? . . . Nagyon kényes tárgyat nagyon kényelmetlenül fogott meg: a világháború végső napjait és a román megszállás első heteit . . . Széles mesét, érdekesítően, frissen bonyolított távlatokat vázolt fel, a gunyos tréfa furfangjától az egészséges érzelmesség mellett a keserű humor és a bonyolult groteszk hangját is megtalálta: súlyos lelki konfliktusokat bonyolít. A nagy oroszokra emlékeztet né-

ha . . .” Spectator – Krenner Miklós nem habozik kimondani, hogy a Címeresck a dosztojevszkiji hagyományt folytatja.

Az óvatos bizonytalankodásnak tipikus példája Schöpfunglin Aladárnak Az erdélyi regény és az erdélyi regények című tanulmánya. Már az is bántotta Tamásit, hogy négy másik új Erdély-regénnyel együtt tárgyalja, köztük az irodalmi körökben dilettáns kísérletnek tartott Székely Mózes álnevű szerző Zátony-ával. „Ennél különösebb könyvet bajos találni – mondja Schöpfunglin a Címeresekről. – A kritikát a szenvedélyességig menő egyoldalúsággal fejezi ki . . . A politikája is – a regényben érezhető politikai tendencia van – éppen olyan kevés hitelű, mint az írói eszközök használata. Már a címével is bevallja, hogy az erdélyi főurak ellen fordul. Szerinte ezek teljesen alkalmatlanok bármiféle nemzeti cél megvalósítására . . . Önzésük még a nemzeti katasztrófa pillanataiban is legfeljebb a családi és osztályérdekekig tud kitágulni. Értelmüket csak milliméterek választják el az idiótákétól. Ebben a képben az író szemmel láthatólag félrevetette a tendencia . . . Az író mint könyörtelen erkölcsbíró áll alakjai felett, de nemegyszer elárulja gyönyörködésének akaratlan jeleivel, hogy erkölcsi ítélete körül zavarok vannak. S ez a zavar nyilvánvalóvá lesz az egyetlen alakban, akivel az író rokonszenvezik s akivel láthatólag azonosítja magát, s ebben az alakban van kimondva az erdélyi magyarság fennmaradásába vetett remény egyetlen jogcíme: a székely parasztba kell horgonyozni a jövőt.”

A hasonló megnyilatkozások közül Tamásira csapás-ként hatott az akkor vezető kritikusnak számító Németh

László állásfoglalása. Az új nemzedék arcképsorozatának egyik legjelentősebb tanulmányát Tamásinak szentelte a Nyugatban (1931. II. k. 307–9.). „Tamási óriás árnyéka szinte elnyelte az egész transzilván irodalmat” – írja bevezetőjében Németh. Aztán ráfordul a Címeresek kegyetlen megbírálására: „Az utolsó évek legelképezetőbb írói baklövése.” „El kell ismerni, hogy a bűnös osztályokról alaposan leszedte a keresztvizet s kifogásolt provincializmusával levetkőzte mindazt, ami költői volt benne. A regény otromba társadalomrajzával, cinikus beállítással, pornográf körítésével másutt foglalkoztam... Regényünk bátor kirohanás volt az arisztokrácia ellen... (az író) még nem bírja a bátor hangot: a kritikusok az arisztokrácia cinkosai. Az író, ahelyett hogy ellenőrizné, revideálná tévedését, Katona Józsefnek érzi magát, és Szabó Dezsőként viselkedik.”

Kézenfekvőnek látszott, hogy a Címeresek körül éppen akkoriban megindult vitáról Tamási véleményét is megtudakoljam. Kolozsvárott részletesen kifejtette állásfoglalását, és kérésemre egy, a budapesti sajtóban elhelyezendő interjúhoz ő maga gépelte le apró betűs írógépén gondosan megfogalmazott állásfoglalását. Ez a szöveg harmadik fogalmazása volt egy ennél is radikálisabb hangú önvallomásnak. Tamási azonban tévedett, amikor azt hitte, hogy a hangnem megváltoztatása biztosítja ennek a szövegnek a budapesti sajtóban való közzétételét. A vele folytatott beszélgetés saját kezű aláírásával ellátott szövege birtokomban van.

- Hogy érintette a Címeresek elsikkasztása?
- Nem tartozik a leghőbb vágyaim közé, hogy elmúlt

dolgokról beszélek. A jelen minden idegszálamat, a jövő minden aggodalmamat leköti. A regénnyel kapcsolatban legfeljebb olyan területekre mutathatok rá, amelyek a magyar irodalomban mindegyre jobban és betegesebben kiütöznek. Különösen az olyan könyvek, mint a Címeresek, gorombán előtérbe lökik ezeket a tüneteket. Mindenekelőtt a mostani magyar irodalmi szellem dogmatizmusára, a kritika zűrzavarára és a szociális mondanivaló elhallgatására gondolok.

Aki más országban él, mint ahogy én Romániában élek, tisztábban láthatja ezeket a jelenségeket. A magyar közszellem általában véve is dogmatikus. Ez kényelmes. Nyugodtabb és biztonságosabb életet biztosít azoknak, akik csinálják ezt a közszellemet. Egyrészt idegenek ezek, jórészt pedig olyanok, akiknek sejtelmük sincs arról, hogy mit jelent: tragikusan és a megszabadulás minden reménye nélkül bennegyökerezni a magyar lélekben és a magyar földben. Nem a nép ez a közszellem, hanem a nép megfélemezésére és tudatlanságban tartására tartatik fenn. Sokan csinálják ezt a legjobb esetben is közepes szellemi erővel. És mégis könnyen megy. Ezen sokszor elgondolkozom, és nemegyszer közel állok ahhoz, hogy a magyar nép feszítő és útkereső erejében kételkedjem. Szédület fog el ilyenkor, de szégyellem magamat, amikor magamhoz tértem. Kétségtelen, hogy a „népnevelés” századokon keresztül igyekezett kitekerni a nép nyakát, sikerült hűségre nevelni hűtlen királyok iránt és az urak hazája iránt, és sikerült tiszteletre nevelni mindenki iránt, aki belőle élt és őt nyomorgatta, de igazi ereje és igazi ér-

zései csak akkor fognak felzúgni, ha eljött az ő ideje. Az övé és a munkásságé: egy szociális Magyarországé.

Az irodalomnak fontos szerepet kellene vállalnia a szociális Magyarország előkészítésében. A legnagyobb jóindulattal sem mondhatnám, hogy ezt a szerepet vállalja is. Vannak íróink, akik ezt érzik és hősies erőfeszítéssel próbálnak nyilvánosságra törni, azonban beleütköznek a magyar politika falába, amelyet még mindig arisztokraták, főpapok, bankárok és gyárosok tartanak megszállva. És beleütköznek a magyar kiadók falába is, melynek tetejéről csak a fenti hármas érdekszervezetet szeretik kiszolgálni. Sőt beleütköznek egy már elhelyezkedett írói tábor harcvonalába is. Sajtóban, színháznál és folyóiratok szerkesztőségeiben szinte kizárólag ennek az írói tábornak a tagjai verik a mellüket, sokszor a haladás, de mindig a „művészi érték” szavaival. Sokszor még forradalmi pózokban is tetszelegnek. Bohócok ők, akik úgy festik magukat, úgy lejteneik tagot és úgy beszélnek, mint a száz év előtti bohócok. Titokban azért elfutja őket a sárga epe minden kiálló fiatal láttára, aki nemcsak művészi képességekkel jön, hanem mondanivalóval is.

Úgy látom, hogy minden valamirevaló országban több a bátor és művészileg is helytálló irodalmi kezdeményezés, mint Magyarországon. A parasztság és a munkásság erőiből felépítendő szociális állam és egészséges kultúra már mindenütt természetesnek látszik, csak a magyar irodalmi közszellem és kritika aggat cafrangot arra a magyar íróra, aki a szociális Magyarország felépítésére szenteli tollát.

Mindezekben sikerült talán valamit éreztetnem abból,

amit a magyar irodalom dogmatizmusára, a kritikára és a szociális mondanivalók elsikkasztására vonatkozólag szerettem volna elmondani.

– Úgy halljuk, új novelláskönyve van sajtó alatt?

– Igen, Helytelen világ címen most készül egy új elbeszéléskötetem az Erdélyi Szépmíves Céh kiadásában.

– Nem mondana erről valamit?

– Fontosabb mondanivalóim benne vannak a novellákban. Mint novellaíró már meglehetősen ismer a közönség és a kritika egyaránt. Székely tárgyú elbeszélések ezek is. Két dolog van, ami ebben a könyvben jobban aláhúzódik, mint az eddig megjelent öt könyvem bármelyikében. Ez pedig a humor és a mondanivaló szociális vonatkozása.

– Milyen új irodalmi tervei vannak?

– Azok vannak elegendő. Erőm, egészségem és kedvem is volna dolgozni. Sajnos, a Címeresek kiadása anyagiilag még mindig nagyon nyom. Ennek elviselése nagyobb hősiesség bármiféle mondanivaló kimondásánál. De nem baj. Majd kivergődöm ebből is valahogy. Addig is együtt vigasztalódom új regényem hősével: Bimbó Lőrincsel. És küszködöm állandó, nagy tervemmel: színpadra vinni a székely falut. Azt a falut, amely hitem szerint még sok színt és főképpen egy újfajta humort fog adni a magyar irodalomnak.

INTERJÚ SÁRKÖZI GYÖRGGYEL 1937-BEN

Sárközi György, a költő, regényíró és kritikus a Válasz szerkesztője. Keze alatt formát öltött és jelleget kapott az addig kapkodva és sebtében készült folyóirat. A Magyarország felfedezése c. könyvsorozat szerkesztője; civilben a legnagyobb magyar könyvkiadó, az Athenaeum cégvezetője. A mai magyar szellemi élet egyik fő irányítója.

Könyvtárszobájában a magyar népművészet remekeit őrzí: gyönyörű párnákat, finom kancsókat. Itt válaszol kérdéseimre.

– Hallom, Dózsa-drámát írtál. Mi indított rá, hogy drámát írsz, és milyen a dráma jellege?

– Sokan szememre vetették, hogy állhatatlan vagyok, nem specializálok magam egy műfajra. Ami mondani-valóm van, az életem haladásából fejlődik és eszerint változtatja műfajait. Ami fiatal koromban tiszta líra volt, az később realizálódni kívánt, ennél fogva egyszerűen áttertem az epikára. A dráma bizonyos fokig visszatérés a lírához, az epika után megint sűrítés, csak hogy most nem az egyéni, hanem az objektív mondanivalót adja. A dráma formája tulajdonképpen versforma, szerkezetileg egyetlen nagy feszültség, melynek minden egyes atomjában egy kisebb feszültség van.

– Miért éppen Dózsáról írtál drámát?

– Úgy látszik, az érdeklődésem olyan korok felé fordul, amelyekben egy nagy változás kísérlete történik. Nincs bennem végleges történelmi pesszimizmus, a magyar történelem tragédiájának mégis azt látom, hogy minden változás kísérlete elbukott. Nyilván azért nyúltam az ilyen korok felé, mert egy változtató ösztön van bennem is. A Mint Oldott Kéve, amely a szabadságharc regénye ebből az ösztönből készült, a változás kísérletét akarom bemutatni, de a téma arra kényszerített, hogy az emigrációban való széthullást ugyanígy bemutassam. A Dózsa-parasztláadás korában még nagyobb lehetőség előtt állt a nemzet: és mivel természetesen ez is elbukott, s jött a változás helyett Mohács, a téma magától kínálkozott, hogy tragédiát írjak róla.

– Mi a drámai beállításod? Hogyan fogod fel Dózsa tragikumát?

– A történelmi hitelnék, sajnos, nem voltak meg mindig a mai követelményei. Leginkább Szerémi György beállítását fogadtam el, aki sok pletykát készpénznek vesz, de legalább lentről nézi a magyar történelmet, és ez mégiscsak hitelesebb, mint aki fentről, egy eleve adott társadalmi érdek szemszögéből tekinti azt. Egyéni dráma ez, csak hogy persze Dózsa egyéni bukása a parasztság bukását is jelenti. Mintegy jelképes alakja az egész magyar parasztságnak. Hatalmas alak, akiben tömörülnek azok a sajátságok, amelyek a parasztságot felemelhetik vagy lebuktathatják.

– Mit gondolsz, nem lesz akadálya a darab előadásának?

– A Nemzeti Színház, ahol ennek a drámának érzé-

sem szerint helye lett volna, nem vállalkozott színrehozatalára. Remélem, hogy akad azért magánszínház, amely színre hozza.

– Hogy jutottál közvetlenül ehhez a témához? Az utóbbi években kifejtett közéleti szereplésed nyilván részes ebben?

– Bizonyos, hogy azok a dolgok, melyekkel évek óta foglalkozom, és amelyeknek részese vagyok – a magyar szellemi reformmozgalmak –, hozzájárultak ahhoz, hogy éppen Dózsa György ragadta meg írói érdeklődésemet. Én magam nem vagyok „népies” író, nem írok „népies” irodalmat, de hozzá akartam járulni ennek az új szellemű magyar irodalomnak a gazdagításához, egy népi hős irodalmi kialakításával.

– Mint a Válasz szerkesztője, a gyakorlatban szépen dokumentáltad ezt a törekvéseidet. Beszélj valamit a Válaszról és gárdájának törekvéseiről.

– Mint szerkesztő természetesen elsősorban a népi hangsúlyú irodalmi törekvéseknek nyújtok teret, de ez természetes is a Válaszban, amely elsősorban politikai lap, a magyar lenti rétegek felemeléséért küzdő orgánum. Ezeknek a társadalompolitikai törekvéseknek párhuzamosan egy népi tendenciájú irodalom felel meg. A Válasz körül csoportosult írók között persze vannak olyanok is, akiknek az irodalma nem kifejezetten népies, de akik politikai és társadalmi látásukban a többiekkel egy frontban találkoznak. Sőt a Válasz politikus munkatársai is különböző pártokhoz tartoznak, a kormánypárttól a szocialista pártig, de pártfeletti közös törekvéseik éppen a Válaszban dokumentálódnak. Egy-

szer már megjelöltem a Válasz útját abban, hogy meg akarja szüntetni a jobboldal és baloldal egyre kevesebbet jelentő antitézisét, és helyébe a fenn vagy lenn válszútját teszi. A Válasz munkatársai valamennyien egyek abban, hogy a lenn mellett kötelezték el magukat.

– Nyilvánvaló, hogy mint a Magyarország Felfedezése-sorozat szerkesztője is a lenti magyarság érdekeit szolgálod. Hogy alakult ki ez a történelmi jelentőségű sorozat, és milyen kapcsolatban van a Válasz körével?

– Csakugyan: a Magyarország Felfedezése-sorozat megindítása nem független a Válasz lététől. A Választ én szerkeszttem ugyan társaim megbízásából, mégsem az én személyes művem. Szinte történelmi szükségszerűség hozta létre és tartja a rendkívül sovány anyagi eszközök és a sok nehézség ellenére életben. Tulajdonképpen a Magyarország Felfedezése-sorozat gondolata sem az én agyamban született meg, hanem a Válasz írói körénck beszélgetései, tárgyalásai, tépelődései során alakult ki efféle sorozatnak a követelése. Az én rátalálásom csak annyi, hogy a formáját jelöltem ki a magyar sorsproblémák feldolgozási módjának, és kiadót szereztem a kezdetben igen kockázatosnak látszó vállalkozásra. A vállalkozásból nagy kiadói siker lett, a kockázat most már csak az íróké, akik mind a bőrüket viszik vásárra, és el vagyok készülve rá, hogy minden egyes újabb kötet megjelenését az érdekeikben sértettek támadásai és átkai fogják kísérni. Miután pedig a sorozatnak az a célja, hogy ne csak tájilag járja be Magyarországot, hanem

minden fájó pontra és sebre rátapintson, valószínűleg még sok bajunk lesz.

– Mi a sorozat közös elvi alapja, és mi az írók elképzelése?

– Mielőtt a sorozatot megindítottuk, a kiszemelt írók összegyűltek és megbeszélték a módszertani és gyakorlati kérdéseket. Lényegében azonban minden kötetnek a hangja és feldolgozási módja más-más. A kötetek tulajdonképpen nem tudományos szociográfiák kívánnak lenni, hiszen ehhez évtizedes előmunkálatokra volna szükség, hanem elsősorban írói munkák, amelyekben egy-egy szociológiai látású, a magyar problémákat jól ismerő és a vállalt tájon otthonos író jelöli meg tájának speciális problémáit. Nem követtünk semmiféle külföldi iskolát, és nem akarjuk semmilyen szaktudomány köréit zavarni. Indokolatlan tehát némely magyar földrajztanárok jajveszékélése, hogy avatatlanok léptek szent berkeikbe és túrnak céduláik közé. Az írók nyíltan vallják, hogy nem cédulákat akarnak gyártani hivatalos irattárak részére, hanem a széles körű közönség érdeklődését kívánják ráirányítani a legégetőbb magyar sorskérdésekre, és ebben a törckvésükben minden érdekre való tekintet nélkül a tiszta igazságot akarják feltárni. Egyébként a szociográfiai kutatás külföldön sem tartozik a földrajztudomány körébe, a kutatásokat legtöbb helyen a szociológia professzorai vezetik, akik többnyire társadalompolitikai konzekvenciák levonásától sem riadnak vissza. Magyarországon a szociológiának egyik egyetemen sincs tanára, kénytelenek tehát független tollú írók vállalni a külföldön államilag támogatott feladatkört.

– Milyen kötetek kerülnek most sorra, és milyen új területeket fognak ezek a nyilvánosság elé tárni?

– Már ismeretes Főja Géza Viharsarokjának és Erdei Ferenc Futóhomokjának megjelenése. A legközelebbi kötet Szabó Zoltán Cifra Nyomorúság című munkája lesz, amelyben nagy szerep jut a magyar középosztály társadalomrajzának, ezt követi Ortutay Gyula Szolgák és Szabadok című kötete. A még hátralevő hat kötet írói dolgoznak feladatukon, amely nem könnyű és nem veszélytelen a mai viszonyok között. De mindegyiknek erőt ad az a tudat, hogy olyan vállalkozásban vesz részt, amelynek jelentősége a magyar jövő szempontjából beláthatatlan.

– Hogyan látod az új magyar reformmozgalom jelenlegi állását? Látsz-e biztató jelenségeket a mai magyar társadalmi életben?

– Lassan-lassan kezdenek ezek a már hosszú idők óta folyó reformtörekvések hatással lenni a szélesebb magyar társadalomra. Már az is eredmény, hogy az egyesek magános törekvései találkozni tudtak. A reformtörekvések egész sor jelentékeny írói művet hoztak már létre, amelyek az időben bizonytal egyre erősebben fognak hatni. Mindenesetre látunk olyan jelenségeket, amelyek azt mutatják, hogy munkánk nem egészen hiábavaló. A legbiztatóbb ilyen jelenség volt a legutóbbi időben a Márciusi Frontnak az egyetemi ifjúság köréből kiinduló mozgalma. De talán még lényegesebb az a láthatatlan átalakulás, amelyet a mi magas szellemi mozgalmunk a legalacsonyabb jelszavakkal megfertőzött intelligenciában lassacskán létrehoz. Ahol pedig itt-ott a parasztság-

hoz el tudunk érni, azt láthatjuk, hogy meglepő megértéssel fogadják törekvéseinket, amelyek elsősorban az ő érdeküket szolgálják. Kíváncos lenne azonban, hogy a mi mozgalmunk eszközökhöz, sajtóhoz, elsősorban egy néplaphoz jusson, és így hatása megnövekedhessék, mert lehetséges, hogy egy idő múlva az általunk ajánlott orvosságok már nem használnak többé. Reményünk van arra, hogy a kívánt eszközökhöz jutunk, mert az, amit mi akarunk, senkinek sem érdeke, csak a magyar népnek.

– Hogyan orientálódik a Válasz és a Magyarország Felfedezésc-sorozat írógárdája?

– Mi változatlanul a dunai orientáció mellett vagyunk. Tudjuk, hogy ennek rengeteg akadálya van, és a megoldás nem várható máról holnapra. De miután semmilyen vonatkozásban nem üzünk „sofort”-politikát, tudunk várni. Egyelőre nemcsak idehaza, hanem a szomszéd államokban is nagyon meg kell változnia a politikai atmoszférának, sőt talán az egész társadalmi struktúrának és gazdasági felépítésnek ahhoz, hogy a Duna menti népek közös életkérdései megoldáshoz jussanak. Egyelőre még szellemi téren is nagy a kölcsönös bizalmatlanság. Az ifjúság azonban nálunk már sok mindent másképp lát, mint az öregek, és ha a szomszéd államokban is felnő egy ilyen újlátású fiatalság, amit remélek és hinni szeretnék, akkor ez az új generáció előbb-utóbb egymásra fog találni.

Veres Péterrel első találkozásunk önéletrajzának kiadása idején történt. A Számadást az 1934–35 körül újjászervezett Révai – Jókai és Mikszáth vállalata – adta ki. Akkoriban próbálta életre galvanizálni a Hitelbank, Ullmanék érdekeltsége: hogy ne csak eladhatatlan könyvek raktára legyen, hanem funkcionáló és újra vezető könyvkiadó. Irodalmi igazgatónak Lantos Kálmánt nevezték ki, Lantos Adolf Múzeum körüti könyvkereskedő és antikvárista, a kis Géniusz-cég tulajdonosának fiát. Tanácsadói, lektorai neves októbristák voltak: Supka Géza és különösen Braun Róbert és Pikler Blanka, Szabó Ervin legközelebbi munkatársai. A 20-as évek közepén megjelent egykötetes Világlexikon 18–19 kodifikációja lett, a mi nemzedékünk egyik diákkori nevelője. Lantosék adták ki a Literatura, a Lantos Magazin és a Könyvtári Szemle c. folyóiratokat. Braun Róbert, mint a Századunk belső munkatársa, valószínűleg a Veres Péter tehetségét korán felismerő és támogató Varró István révén juthatott a Számadás kéziratához. Szabó Pál megjelenése után minden kiadó új magyar népi, lehetőleg paraszt írók fölfedezésére törekedett. Veres Péter önéletrajzának kézírata számos lektor kezén ment keresztül; még a radikális, de óvatos Braun Róbert is aggályoskodott a szókimondó végső fejezetek

miatt. Féja Géza véleményét is kikérték: „Lantos nagyon rokonszenvezett Veres Péterrel, ezért a kihúzási javaslatot túlzottnak tartotta, és engem bízott meg felülvizsgálásával. Előbb a teljes szöveg közrebocsátását javasoltam, majd néhány napos közelharc után mintegy másfél oldalnyi kihagyásban egyeztünk meg.”¹ Veres Péter a Számadás második kiadásának előszavában viszont arra emlékszik vissza, hogy számtalan eredeti fejezet maradt ki: „Visszaírtam bele azokat a részleteket, amelyeket annak idején a cenzúra miatt ki kellett hagyni.”²

Ma olvasva a Számadás első kiadását, hihetetlennek tűnik, hogy még így is megjelenhetett a Gömbös-korszakban. Lenvászonba kötötték a könyvet, ez azután a 30-as évek könyvkiadásában a legkülönbözőbb könyvszerűtlen anyagok megjelenését jelentette a könyvkötészet világában. Szabó Zoltán Tardi helyzetéhez az oda valósi asszonyok kézimumkáit rendelték meg, majd Nyíró József halina-kötései és Tamási Áron fatáblái tűntek föl a piacon.

Thomas Mann, Ignóus és az egész magyar radikális, liberális, szocialista és kommunista sajtó elismerése az Apollo iránt nem lepett meg annyira, mint Veres Péter cikke az akkoriban indult Kelet Népében, amely akkor még Szabó Pál és Barsi Dénes folyóirata volt. Erdélyi József egyedül írt és terjesztett Fegyver c. folyóiratával együtt ismertette az Apollót.

„Az Apollo nagyobb igényű lap, s nem cnyire egyéni, mert határozottan egységes szemléletre törekvő fiatalok csinálják. Harmadik száma jelent most meg, s 480 lap terjedelmével az egész évi munkásságuk, legalábbis

tömegére – már jelentős dolog a mai üzletes irodalomban. Más kérdés, hogy a munkájuk milyen társadalmi értékű. A »Virtuális Közép-Európa« eszméje korszerű és követelő feladat, s a tanulmányok, melyek a román és szlovák irodalomról megjelentek, értékesek és a közép-európai népek közeledését szolgálják. Több baj van a humanizmussal. Nagyon helyes volt, hogy a szellemes, tehetséges Janus Pannoniust kiásták a feledésből, de mi akkor többet vártunk. Azt hittük, hogy majd jönni fog egy magyar kultúrkorszak feltárása. De nem jött, most már azt kell hinnünk, hogy nem is volt ilyen kultúrkorszakunk, hogy Janus Pannonius kivételével csak maga volt – esetleg még néhány jelentéktelen olaszországi epigonnal: az egész magyar humanizmus. Azon kívül persze, meg kell mondanunk, hogy ezeknek a középkori humanistáknak a szerepe nekünk nem valami csábító. Igaz, hogy szellemesek voltak, szkeptikusok, s itt-ott lázongók, de végül nem szellemi vezérek, csak íródeákok voltak. Alig többek, mint a feudalizmusnak udvari bolondjai. Jó, tudjuk, hogy nem lehettek mások, de ezt ma meg kell róluk mondani. Nincs értelme romantikus rajongást kelteni egy szerencsétlen korszak nyomorék szellemisége iránt.

A lap új programszerű humanizmusáról egyelőre nem lehet mit mondani. Még nem körvonalazták, hogy mit értenek alatta. Elmenekülést-e a mai valóság elől vagy szembeszállást ezzel a valósággal. Sajnos, eddig úgy látszik, mintha az előbbit. Ha megteszik a szükséges utat az individualista lázadástól a kollektív helytállásig és sorsvállalásig, akkor történelmi jelentőségű lesz a

mozgalmuk. Ha nem hull le ez is a történelmi semmibe, a többi hasonló mozgalom mellé.”³

A humanizmusról és a reneszánszról az akkoriban a magyar középosztályi köztudatban élő képet örökítette tovább, bár Horváth János nagy műve a magyar humanizmusról már megjelent, de ez nyilván még nem jutott el akkor hozzá, hogy nézetét gyökeresen megváltoztassa. Cikke így is érdekes és értékes.

Először Veres Péter írt levelet nekem. Egy közös barátunk, Kordás Ferenc – szintén balmazújvárosi származék – részt vett 1935 augusztusában azon az első szárszói konferencián, ahol Bajcsy-Zsilinszky Endrével együtt tartottam előadást Magyarország és Közép-Európa összefüggéséről. A Magyar Út konferenciája, amelyet az akkori segédszerkesztő, Erdős Jenő rendezett, a Soli Deo Gloria kálvinista diákegyesület balatonszárszói nyaralótelepén folyt le százak és százak részvételével. Kordás a konferencia egyik legaktívabb tagja volt, maga is csupa tűz és lelkesedés. Veres Péter a Számadásban megírja, hogy a 30-as évek közepén a balmazújvárosi népkonyha vezetőjeként 4500 nincstelen munkanélküli mindennapi közétkeztetését irányította. Tanítóként mégsem kapott állást, és így 35 őszén a Magyarok Világszövetsége Julián Egyesületéhez szegődött a brazíliai São Pauló-i magyar kolónia tanítójaként. A falukutató mozgalom kiadványai közé sorolható Kordásnak a dél-amerikai magyarságról írt számtalan cikke és hosszú levele. Ezek közül az elsőt nekem küldte Veres Péter közvetítésével: nyilván azért, hogy a kézirattal mindkettőnket tájékoztasson. Veres Péter ezzel a pár sorral továbbította hozzám Kordás levelét:

„Tisztelt Uram!

Kordás Feri küldte ezt a levelet Sao Paolóból, de én heteken át kajtattam az Ön címét, amíg végre megtaláltam az Apollót. Oda volt ugyanis, valaki kölcsönkérte, s hetekig nyomoztam, amíg megtaláltam.

A szám különben tartalmasabb minden eddiginél. Szvatkó Pál nagyon érdekes, Hevesi megállapításai Krüdyről finomak.

Köszönöm, hogy elküldte. Egyedül a nyelv, amit a legtöbb írónál nem szeretek. Kialakulóban van egy sajátos esszéizmus Németh L. és Cs. Szabó nyomán, amelyben nem a tartalom a cél, hanem egy sajátos, szinte már éneklős retorika. Higyje el, ezt hamar megunják az emberek. Az igazi stílus az, amelyik nem látszik. Közvetlen, egyszerű, mélyreható. Természetesen ez nálam is csak vágy. Sok írásom nekem is retorikusnak tetszik ma már.

Üdv.
Veres Péter”

Érdekes, hogy az Apollo V. kötetéből mit emelt ki magának. A kötet vezércikke Thomas Mann híres budapesti történelmi előadása volt a Népszövetség humanista konferenciáján. Mégsem ezt, hanem Szvatkó Pál legjobb tanulmányát – a cseh és a magyar történelem és nemzeti jellem párhuzamairól –, valamint Hevesi András Krüdy-méltatását említette. Ugyanakkor figyelmeztetett nem is annyira az esszé műfajának, mint inkább az esszé modoros stílusának divatjára.

Szvatkó iránti akkori érdeklődése bátorított föl arra, hogy az Apollo VIII. kötetében megjelent, nagy vihart keltett másik tanulmányát, az Indogermán magyarokat küldjem el Veresnek, s hogy a modern magyar irodalom három nagy csoportjának „keleti magyar” részéről kérem hozzászólását. Veres Péter alaposan kifejtette véleményét, kereken megírva az akkori magyar társadalomról való halálos diagnózist, a változtatás forradalmi szükségességét és a keleti, szocialista, nevén nevezve: szovjet demokrácia felé tájékozódó magyarság bekövetkező biztos győzelmét. A cikkről több levelet váltottunk. Az akkori reakciós politikai rendőrséggel elég bajunk volt a humanizmus és a Duna-konföderáció *hic et nunc* értelmezése miatt. Nekem mint szerkesztőnek aggályaim voltak a következményeket illetően. Nem vitás, hogy az Apollo hamar bekövetkezett betiltásához Veres Péter cikke alaposan hozzájárult. De éleslátását és szókimondását ma csak bámulni lehet. Többek között ezeket írta:

„Nos, én megmondom őszintén: nem érzek és sohasem éreztem európai nosztalgiát. Igazságot, szabadságot, egyenlőséget, békességet, alkotó, új, dinamikus magyarságot szerettem volna mindig, de ezt nem fűztem Európa fogalmához. Mert tulajdonképpen mit is értenek Európa alatt? A technikai civilizáció kényelmeit, a szappanfogyasztást, az angol-klozetet, hatfogásos reggelit és az individualista udvariasságot? Avagy nem ezt, hanem a demokráciát? Melyiket? A csak társadalmi, mert ez a diktatúrás államokban is megvan, avagy a politikai demokráciát? Vagy talán mind az egész együtt? Körül-

belül, mert ha nem így volna, akkor nekem fogalmam sem lehet róla, hogy mit értenek Európa alatt.

A demokráciát én is szeretem, sőt igyekszem úgy a magyarságban, mint önmagamban megvalósítani, de demokrácia nemcsak Nyugaton van, s nemcsak ott lehetséges, s főképpen nem azonos a polgári életformával, sőt igazi megvalósulása túlvezet a polgári életformán a tökéletesebb társadalomszervezés és a tökéletesebb ember felé, míg a polgári életforma csak meghamisítja és korrumpálja a demokráciát. Igaz, hogy a nyugati demokrácia is nagy haladás a középeurópai félféudalizmus-hoz képest, de ha már ideálokat tűzünk ki, akkor ne a korcs és torz formákat, hanem a teljeset, a szabadot, a véglegeset tűzzük ki.

... Igazában ez a keleti magyarság az alkotó magyarság, ez adta az államfenntartó katonai erőt, s ez adta a megtartó lelket, az irodalmat. Csakhogy ez a másik, ez a keleti realizmus csak forradalommal győzhetne a rátelepült gazdasági, társadalmi, faji és politikai erőkkal szemben. Ezért kínlódik annyit hiába, ezért látszik meddőnek minden erőlködése, s ezért látják ezt az urbánus oldalról eredménytelen illuzionizmusnak.

Az urbánus realizmus tehát nem egyéb, mint a birtokonbelüliek cselekvő tapasztalataiból leszűrődött szemlélet és magatartás. A keleti forradalmárok nem lehetnek ilyenek, ők kívül maradtak a falakon, s ki látott már olyan ostromlókat, akik nem hisznek a vár bevételeiben? Ők nem juthatnak hozzá, hogy fajtájuk lelkét és történelmét formálhassák – holott ez a hivatásuk és feladatuk – tehát tagadnak és lázongnak. Mindez ma már

kétszerkettője a magyar helyzetnek. S az is, hogy a forradalom itt nemcsak szociális, hanem nemzeti is lesz, ha lesz, akármikor lesz. Sem a 48-as, sem a 18-as nem volt igazi nemzeti forradalom, mert nem az alulról emelkedő népi erők törtek fel, hanem a felülről felboruló hatalom pánikja idézte elő... Mi ma is szolgálai vagyunk a mai, jórészt idegen urainknak, de ugyanakkor gyarmata vagyunk Európa egy részének. Mit akarhatunk hát? Úgy felszabadulni, hogy utánozzuk Európát a polgárosodás útján? Nevetséges, hiszen ott is bukófélben a polgári civilizáció!

De mit is adhatna ma nekünk Európa, miután már monopolkapitalizmust, gyarmati gazdálkodást és életformát kényszerített ránk? A liberalizmus idejét múlt, ... a fasizmus handabandázó autoszugesztio és önmisztifikáció, ... a hitlerizmus kicsinyes, aprólékos, diszciplína-mánia, nemzeti lényünkkel merőben ellentétes... Új életformát, szerintem kollektivista demokráciát kell teremteni, ez lesz minékünk a legmegfelelőbb. Egyebet különben sem tehetünk, mert a helyzetünk egyebet nem tűr meg, másképp nem élünk és nem maradhatunk meg.

Végkövetkeztetés? Polgárok már nem lehetünk, de már ne is akarjunk lenni. Nyugaton már nincs semmi keresni valónk. Itt élünk-halunk a Kárpátmedencében és Középeurópában, s meg kell találnunk azt a formát, amelyben fennmaradhatunk mint állam és mint nemzet is. Aki a természet elől menekülni próbál, azt előbb-utóbb elejti a természet. Márpedig mi magyarok nem akarunk elesni, hiszen még nem is éltünk. Uraink éltek-uralkodtak, elpusztultak, mint a római és spanyol urak,

de mi parasztok ezer évig csak küzdöttünk, szenvedtünk a pusztá megmaradásért. Most rajtunk a sor, most majd mi jövőnk!

... Nekünk csak az a kötelességünk, hogy felismerjük, amit a történelem, a valóság, a világgazdasági és világpolitikai erők parancsolnak. Aki felismerte a világerők miértjét és a magyar népi erők hogyanját, azé lesz a jövő. Én hiszem, hogy a miénk: keleti magyaroké és szocialista magyaroké!”

Cikkét Veres Péter az alábbi levéllel küldte el hozzám, és ez megint alapos olvasói mivoltát igazolja. Az akkor fiatal, kezdő filozófus, Dési Frigyes (ma az Országos Meteorológiai Intézet igazgatója) könyvismertetéséről az ugyancsak kezdő filozófus barátjának, Faragó Lászlónak (1945–1950 között az Országos Pedagógiai Főiskola igazgatójának) Snow két kultúraelméletének akkor valóban forradalmian újszerűnek ható munkájáról valóságos kis cikket írt marxista felkészültségének éleselméjűségével:

„Kedves Uram!

Itt az írás. Talán több is, mint amire maga gondolt. Ha bármi okból nem közölhetné, juttassa vissza, ha már megírtam, leközöltetem valahol. Ha közli, a levonatokat küldje le, mert rengeteg sajtóhibát csinálnak a nyomdászok a kéziratom után és ilyen dolgoknál egy szó is félreértést szülhet.

Még van idő, hogy esetleges megjegyzéseit lelevelezhessük.

Tisztelettel
Veres Péter

Mellékesek: Nagyon érdekesnek találtam Dési Frigyesnek a Faragó László Humanizmus és természettudomány című könyvéről szóló beszámolóját. Ti. itt olyasmit fedeznek fel, amit a dialektikus materialisták már régen hirdetnek: a szellem is anyag, a mozgás is tömeg, egy szóval az ellentétek dialektikus egységét. Nagyon helyes, de amint sejtem, ez a dialektika megint vulgáris lesz, mert nem önmagából a dialektikus bölcslethez vizsgálja a világot, hanem idealisztikusnak nevezi azt, ami se nem idealisztikus, se nem materialisztikus, hanem egyedül helyes világ és életszemlélet. Így szükségképpen vulgarizálódik, megmerevedik a tudományos eredmény, holt az ember használatára újra fel kell bontani, és külön-külön is szemlélni funkciójukat és fokról fokra meghatározni az ellentétek mozgását. Mert a valóságban megint külön síkról kell szemlélni a mozgást és külön sírról a tömeget. Én nem vagyok ebben még laikus sem, ellenben a dialektikus szemlélet kényszerít arra, hogy felismerjem a merev mechanizálódó tételket, amelyre az ember örökké hajlamos lesz, hiszen végességéből, halandó voltából fakad ez a szemléleti mód. Tehát elméletileg-fogalmilag a végső igazság az ellentétek egysége, gyakorlatilag-funkcionálisan a végső igazság az ellentétek örökkévalósága. Az ember szemével, a közösség szempontjából azonban a pragmatikus szempont a döntő, mert akarva-akaratlan erre kényszerülünk. Az élet, a megmaradás törvénye ezt parancsolja. Sorrend kérdése az abszolút törvény mit, mikor, mire lehet használni. Ez

nem az »in sich« igazság, hanem az ember igazsága. Alkalomadtán eljuttathatja ezt a pár megjegyzést Faragónak!”

Veres Péter rajta volt, hogy tanulmánya az Apollóban jelenjék meg; a népi táborból Bartók Béla, Illyés Gyula, Kodály Zoltán, Ortutay Gyula is írt a lapba, nem szólva a radikális értelmiség képviselőiről. Erre vonatkozik következő levelének első része. Ezt az alkalmat is megragadta, hogy az Apollo két olyan tanulmányáról tegyen megjegyzéseket, amelyekről föl sem lehetett tétélezni, hogy őt érdekeljék. Az egyik a kora-középkor akkori fiatal kutatójának, Ferdinandy Mihálynak, ma a Puerto-Ricó-i egyetem világtörténet-tanárának „Közép-Európa kezdetei” c. tanulmánya: ebben László Gyula és más mai kutatók nézeteit fejt ki dióhéjban. A másik tanulmány Szekfű Gyula által nekünk közlésre ajánlott és küldött inkább filológiai értekezés, az oly korán elhunyt Csabai István (később Ortutay Gyula által könyvformában kiadott) elmélete: „A Végvári Vitéz és a Magyar Humanista”, a végvári magyar élet kulturális tevékenységének méltatása:

Balmazújváros, 1938. aug. 19.

„Tisztelt Uram!

Jó, rendben van, én gondoltam előre, ti. a téma is kényes, ámbár ezt a témát csak így, több vonatkozásban lehetett megvilágítani. A Kelet Népeinek azonban nem alkalmas ez a cikk, mert a K. N. sokkal exponáltabb, politikusabb tartalmú lap, hogysem ezt lehozhatná. Az

Apollo így diszkusszió alakjában – vagyis nem vállalt, csak leközlött formájában –, ebben az Illyés-Szvatkó összefüggésben még lehozhatta volna, de önállóan a K. N. már nem. Küldje vissza, majd alkalomadtán felhasználom. Ennek pedig majd a levonaton átirom a bekezdését, vagyis az Illyés-vonatkozást kihúzom. A masaryki mondást Szép Szó-ék mondták, ha jól emlékszem, Fejtő, de ez nem is fontos, ez közhely s a szépszoói értelme nem éppen az, ami a mašaryki. A humanizmusra vonatkozó megjegyzését nem tudom kiolvasni, de ez a fogalom már úgys közismert. Egyébként ezen nem veszünk össze.

Hogyan csináltam ilyen hamar? Begyemben volt már régen, és még több is van. Ez egyszerően alkalom volt. Egyébként ennek még sok ága van, majd valamikor könyvbe foglalom. – Mátrai könyvét nem olvastam. – Ferdinandy cikke régi meggyőződésemet, hogy hunok-avarok-szlávok-magyarok ez egyirányú keveredési vonal – Eurázsia – nagyon szépen igazolja ezt. Csabai cikke szép, de kicsit romantikusan fogja fel a középkori humanizmust. Néhány hőstől és nagy írótól eltekintve, siralmas író-diák-kultúra volt. A szellemi kultúra *nem mesterség és nem is hivatás*, hanem a mindenkori és mindenholi közösség öntudata legértelmesebb tagjain keresztül megfogalmazva. De erről többet kellene beszélni.

Üdvözlettel
Veres Péter''

A 30–40-es évek fordulóján az Erdélyi Helikonba külföldi és magyar folyóiratszemlét írtam. Egy alkalommal Veres Péter egyik jelentősebb megnyilatkozását

méltatva, jóhiszeműen és jó értelemben „a virtuális magyar Sztálin”-nak neveztem. Erre a szélsőjobboldali Magyar Élet, hogy Veres Péternek kedvében járjon, kirohant ellenem. Őmaga éppen akkoriban a könyvnapon főnnjárt Budapesten, autogram-osztogatás közben az As-toriával szembeni sarkon időt szakított, hogy az ügyet tisztázzuk. Baráti belátásának és megértésének jeléül az addigi udvariaskodó hangnemet elhagyva áttért a tegez-ödésre. Amikor hamarosan egy osztrák kiadónak, a Wiener Verlagnak egy kis prózai magyar antológiát ál-lítottam össze magyar életképekből, Móricz, Illyés, Mó-ra, Krúdy és Cs. Szabó írásai mellé Veres Pétertől is szerettem volna közölni valamit. Következő két levele-zőlapja erre vonatkozik:

Balmazújváros, 1942. VI. ?

„Kedves Gál Pista!

Szívesen adok írást, de nem írtad meg, hogy szépirodal-mi vagy tanulmány-jellegű írást akarsz-e. Új írást nem vállalhatok, mert sok a dolgom, és nem is biztos, hogy jobb lenne, mint ha meglevő írásaimból választanánk. Írd meg hát, elbeszélést akarsz-e vagy valami könyvrész-letet. Esetleg saját tetszésed szerint is választhatsz. A Falusi Krónikából irodalmilag is nívós részletet hozha-tol, amely önmagában is megáll. Egyszóval nincs semmi akadály.

Annyit kérek, hogy írd meg, mit választottál. De írd akkor is, ha okvetlen tőlem kéred, hogy én válasszam ki.

Üdvözlettel
Veres Péter”

„Kedves Gál Pista!

Azért válaszolok későn, mert aratunk. Most eső volt, és a postámat intézem.

Tehát, ha már énram bíztad a választást, legyen így: a Falusi Krónikából alkalmasnak tartom a Pásztor-élet, pásztorsors fejezet első szakaszát, vagyis a 20. oldaltól kezdve a 28. oldalon a csillagig. Ugyancsak alkalmas, mert kerek egész, a 38. oldal csillagtól a 47. oldalon a fejezet végig. Kerek és nem hosszú rész az a Félcsipc-jüek és lovaskódusok című fejezet is a 140 old-tól a 154-ig. Én a 38–47 oldalak közötti részt tartom a legszebbnek. Irodalmibb, de azért könnyen fordítható. A többi rész konkrétebb, de szürkébb, bár idegen nyelvre az ilyet könnyebb fordítani. Az Alföld parasztságából pedig vagy a 24–28 old. közötti vagy az 58–62 esetleg 58–66 oldalak közötti részt ajánlom. – Ez elég bő választék: csináld kedved szerint.

Üdvözlettel
Veres Péter”

Az Ungarischer Mikrokosmos c. kis antológia 10 000 példányban előjegyzésben elkelt Bécsben a háborús viszonyok ellenére, vagy talán éppen ezért. Sajnos, Veres Péter mégsem került a kötetbe.

A háború után sokáig csak fogadásokon, előadásokon, összejöveteleken találkozhattunk. Amikor a 60-as évek elején, az angol–magyar kultúregyezmény megkötése előtti években, az én munkakörömbe tartozott a magyar írók, művészek, tudósok ajánlása és kijelölése

angliai tanulmányútra, Borsos Miklós, Déry Tibor, Illyés Gyula, Németh László és más szellemi kiválóságok mellett Veres Pétert is az elsők között ajánltam. Ukrajnai útinaplóját olvasva fölmerült előttem egy olyan angliai útibeszámoló lehetősége, amilyen az egyébként bő termésű műfajban magyar nyelven még nem fordult elő. Veres Péter mint gyakorló mezei munkás, aki alulról látta a magyar mezőgazdaság minden bűját-baját, az angol földeken, gazdaságokban, háziállatok között kóborolva nyilván olyan értékes megfigyeléseket tehetett volna, amelyek elsősorban a magyar gazdasági életnek válhattak volna hasznára. Veres Péter el is jött az egyik illusztris angol kulturális vendég előadására és fogadására. John Checham, az akkori angol követ és Veres Péter cszmecseréjét vagy egy óra hosszát én tolmácsoltam. A követ Veres Péter irodalmi működéséről hallva kíváncsi volt az angol irodalom, történelem, gazdaság felőli tudására. Effajta vizsgáztatást és ilyen konkrét tudást magyar részről rendkívül keveset láttam az angol-magyar kulturális kapcsolatok terén kifejtett évtizedes munkám során. Amikor Veres Péter a meghívást megkapta, de bürokratikus körülmények miatt az egyre inkább eltolódott, a következő üzenetet küldte nekem:

Budapest, 1961. II. 15.

„Kedves István!

Azt hiszem, ezt az ügyet, mármint a kiutazás gondolatát azzal zárhatjuk le, hogy csak ápr. és nov. között vállalkozhatom rá, mert télidőben elronthatja a dolgomat a reumatizmus és más nyavalyák. (Most pl. betegeske-

dem: vagy 30 éve minden télvégén elolvadok a hóval együtt.)

Ami a másik dolgot illeti: nézd, énnekem nincsenek illúzióim: nem sokat számítunk mi se így, se úgy az angol elit előtt (a szélesebb közvélemény meg alig tud rólunk: fontosabb Kongó vagy Kenya-Tanganyika, és ezt meg is értem), és éppen ezért nem elég erős bennem a „dicsvágy”, hogy összeszedjem angol dolgaimat. Mi persze, értve ti is, az angol követség illetékes emberei fontosnak érezhetitek, hogy tegyetek valamit és dolgozzatok – erre a becsület is kötelez –, de én tudom, hogy itt csoda nem történhet. A világbíró nagy nemzetek elit-értelmisége mindig kozmopolita (így volt már Rómában is), az egész emberiségben gondolkodik, és képtelen megérteni a saját élethez ragaszkodó kis nemzeteket. Még ha olykor-olykor napi politikai szükségből foglalkozik is velük, akkor is ott van: szegény bolondok meg fognak halni, de képtelenek megérteni. A jövőendő fontos nemzetei a kínaiak, hinduk, malájok, arabok, négerék, indiánok (latin-amerikaiak) lesznek. Ebben a világban mi, kelet-európaiak, de most már az igazi „európai”-nak számító skandinávok se számítanak, pedig ők már egyszer betörték az Ibsenjükkel és Hansunjukkal az európai irodalomba. Azóta semmi. Népi szellemiségük nincs, kiégett, Európának és a világnak nem tudnak mondani semmi újat. A mi népiségünk ugyan még nem égett ki, de mi meg politikailag érdemtelenek vagyunk. Mégis, ha fordításról szó lehetne, csak a legjobb novellákkal érdemes.

Üdvözl
Veres Péter”

Veres Péter levele öregkori bölcsességének, történet-filozófiájának kivételesen szép és tömör megfogalmazása. Európa és a fehér ember jövője iránt nem túl optimista, de a fehér imperializmus múltjára vonatkozóan sem az. Mindenesetre érdekes, kikben látja „a jövő fontos nemzeti”-t.

ERDEI FERENC VÁROSELMÉLETE KÜLFÖLDIEKNEK

Már 1930 őszén találkoztam Erdei Ferenc első írásával. Ez Makó szociográfiája volt; tudtommal sosem jelent meg. Fábián Dánielnek, a Bartha Miklós Társaság elnökének és az Új Magyar Föld szerkesztőinek küldte meg az akkor még ismeretlen szerző. Erdei, Fábián Dániel és József Attila közösen írt *Ki a faluba!* című röpiratán fölbuzdulva írta meg szülővárosa első társadalomrajzát. A kézirat azonban válságos időben jutott a címzettéhez. A Bartha Miklós Társaságból épp akkor vált ki a baloldal, az Új Magyar Föld pedig nem győzte tovább a harmadik számnál. Terjedelme egyébként is túl nagy lett volna folyóiratnak; később a Szegedi Fiatalok Művészeti Kollégiuma hirdette könyvsorozatában, de mire nyomdába került volna, ez is meghiúsult. Erdei első tanulmányát így is Fábián Dániel helyezte el a Huszadik Század utódában, a Századunkban. Amikor az országos vihart keltett falukutató-mozgalom megindult, és Erdei Futóhomok című könyve is megjelent (amelyben *Apollo* című folyóiratomat Kecskemét egyik büszkeségének írja le), megragadtam az alkalmat, hogy Erdeitől is kérjek cikket a prágai kétheti Új Szellem szociográfiai számába.

A háború folyamán, amikor alkalmam volt az idegen nyelvű könyv- és folyóirat-kiadás orgánumaiba a magyar baloldal propagandaanyagát elhelyezni, igyekeztem

Erdeit minél többször szóhoz juttatni. Az akkor egyébként kiváló szerkesztésben megjelenő, de mégiscsak egy szűkebb kör osztályérdekeit képviselő angol és francia propaganda-folyóirat, a Hungarian Quarterly és a Nouvelle Revue de Hongrie hasonló szerzőktől nem közölt tanulmányokat. Más módot kellett keresni. Surányi-Unger Tivadar, Erdei szegedi professzora akkoriban, Teleki Pál idején a Miniszterelnökség oldalán világgazdasági kutatócsoportot igazgatott. Volt elég összeköttetése, hogy anyagi fedezetet szerezzen Erdei Ferenc magyar városelméletének idegen nyelven való kidolgozására. A pécsi Dunántúl Nyomda adta ki a Minerva folyóirat betűivel Erdei Ferenc négyíves könyvét, a Die ungarische Stadtot. Saját magam a sokat vitatott magyar mezőváros fogalmának meghatározására kértem föl, ez az Ungarn hasábjain jelent meg, és persze különlenyomatban is. Harmadik műve Erdeinek, amelyhez közöm volt, egy Nagykőrösről szóló városkép. Eredetileg Kecskemétről szerettem volna tanulmányt szerezni tőle Magyar városképek című gyűjteményes kötetembe. Ezt az akkor Zilahi-Sebess Jenő és Vásárhelyi Z. Emil szerkesztésében és kiadásában megjelent Europa című nemzetközi folyóirat kérte már tőle. (Úgy tudom, ez a száma már nem jelent meg.) Nagykőröst maga Erdei választotta, aztán az alföldi magyar város példájaként írva le azt a helyet, ahová akkoriban tanítványa és későbbi felesége, Majláth Jolán családjához le-lejárogatott, s így Makó után talán legjobban ismert. Ez az Ungarische Städtebilder 43–44 telén jelent meg, de eléggé idejében ahhoz, hogy a német sajtó felbőszülten belemarjon. Erdei ösz-

szes német nyelvű publikációjának az igazi magyar városokról ugyanúgy az volt a célja, mint az én Magyar Városképek című gyűjteményes kötetemnek, amely a Magyar Városok Országos Szövetsége égisze alatt a Danubia Könyvkiadó cégével jelent meg az Egyetemi Nyomda pazar kiadásában, részletes várostérképpel és számos fényképfelvétellel. A magyar városok akkori német nyelvű kultuszának és külföldi ismertetésének célja a náci tudomány magyar történetiszemléletének frontális megtámadása volt. A Magyarországot és a magyarságot agrárországnak és földművelő népnek beállító német tudomány és sajtó meghökkenve látta, hogy a magyar városokról szóló kiadványaimból tervszerűen kihagytuk az általuk annyira hangsúlyozott német elemet. Erdei német nyelven hozzáférhetővé vált városelmélete azóta bekerült a nemzetközi tudományba, sőt akkori híradások szerint az agrogorod elméletre is hatással volt. Erdei maga különböző jelentős hivatalos állásai idején sosem gondolt régi és újabb műveinek idegen nyelvű fordításaira, és ha a magyar közelmúltat földolgozó egyes külföldi történétírók mégis hivatkoztak munkáira, azok többnyire szóbeli kivonatolás vagy tolmácsolás révén történtek.

Nagy angol csodálója volt a ma élő, Kelet-Európával foglalkozó történészek egyik legkiválóbbika, Hugh Seton-Watson, ma a londoni egyetemen az orosz történelem professzora; első könyveiben azonban a két világháború közötti Kelet- és Közép-Európa akkori állapotát és – ahogy ő nevezte már 1944-ben – „a kelet-európai forradalom” első éveit írta meg. Seton-Watson, a híres

Scotus Viator fia, édesapjával ellentétben a magyar történclem és a magyar társadalom újabbkori változásainak jóindulatú figyelője, könyveiben Erdei Ferenc magyar társadalomelemzését használta fel bőségesen. 1946-i tartósabb budapesti időzése alkalmával, amikor a Times munkatársaként utazta be az új Kelet-Európát, részt vettem azon a kora délutántól késő éjjelig nyúló beszélgetésen, amelyet Erdei Ferenc és Darvas József folytatott vele tolmácsi segédletemmel. Az angol történészprofesszor – nagy neve révén – az akkori magyar politikai vezetők meghallgatásával alkotta meg képét a magyar demokráciáról. Csak sajnálni lehet, hogy a magyar érdeklődésből további tudományos közlemények nem származtak, de így is hangsúlyozni kell Erdei Ferenc nagy hatását az angol történészek újabb nemzedékére, Seton-Watson könyvei alapján. Hozzám írt levelei:

1.

Nagykőrös, 1942. nov. 15.

„Kedves Barátom,

hogy legutóbb megbeszéltük az Atlantis-cikk ügyét, úgy emlékszem nov. 1-ét szabta határidőül, és én ígértem is a szállítást. Közben azonban feneketlen matériának a bűvárlásába fogtam itt Kőrösön, s szinte az idő múlásáról is elfeledkeztem. Most eszmélek csak rá, hogy már alaposan késedelembe estem. Éppen ezért kérek, hogy légy szíves, válaszolj a köv. kérdésekre:

1. Nem késett-e le egyáltalán a dolog?
2. Mekkora terjedelemről van szó pontosan?
3. Mennyi képanyagra van szükség?

A téma, mint emlékszel: az Alföld fölépülése a török kortól máig, illetve: hogyan alakult ki az Alföld kultúrája 200–250 év alatt. Ha aktuális a dolog, akkor én e hó végére megcsinálom, s a képeket is meg tudom szerezni, mert a kecskeméti múzeumnak az egész Alföldről nagyon szép anyaga van. –

Beszéltünk arról is, hogy az Ungarnnak szállítok egy cikket vagy saját, vagy egyik »tanítványom« műveként. Légy szíves, erre is írd meg aktuális-e még, mekkora terjedelmű lehet és mennyi kép kell hozzá s térkép mehet-e vele. Ennek a témája Nagykőrös. –

Egyébként tartós jóegészséget kívánva köszönt
Erdei Ferenc''

2.

„Szigetszentmiklós, 1943. márc. 8.

Kedves Barátom és Szerkesztőm,
febr. 24-én kelt leveledre válaszolok most, miután Makóról csak nemrég érkeztem meg. S nem is érdemben akarom most a köztünk rajló kérdéseket megválaszolni, hanem tisztelettel megkérlek, hogy egyszer írdjál nekem egy nyugodt és kimerítő levelet, amelyben világosan megmagyaráztassék minden. Nevezetesen izgatottan leveleztünk, táviratoztunk egymással, s valahol mindig megakadt a dolog. Tehát még egyszer kérlek, hogy az alábbi pontokra nyugodtan és kimerítően légy szíves válaszolni:

1. Az Atlantiszba küldtem Neked Nagykőrösről egy cikket még decemberben, szeretném tudni, mi van avval.
2. Ami cikket kértél Makóról tőlem, azért nem tudtam

megírni, mert a levélben kért tájékoztatás elmaradt, és így nem tudhattam, hogy miféle cikk kell. Mi van most ebben az ügyben?

3. Az Ungarn-cikkem, aminek most újabb szedését vagy levonatát elküldted, mikor fog könyvvé válni, tehát Kőrös megírása meddig lehetséges, mert erre elvben hajlandó vagyok, miután evvel foglalkozom. Erre is kérem kimerítő válaszodat.
4. Nagyon kérlek, hogy kívánságaidat és magyarázataidat levélben írd meg, mert nekem most nehezemre esik bemenni, meg nyugodtan tudom a kérdéseket tisztázni, ha írásban tárgyaljuk meg.
Tehát várom válaszodat, és igyekszem ahhoz képest cselekedni.

Barátsággal
Erdei Ferenc''

3.

Szigetszentmiklós, 1943. ápr. 15.

„Kedves István,

márc. 20-i leveledre most válaszolok, azonban azzal a nyomatékkal, hogy küldöm is Nagykőrös városrajzát, illetve történetét. Egyébként pontonként az alábbiakat tudatom:

1. Az Atlantisba írt cikkemről sem hírt, sem honoráriumot nem kaptam, ami módodban áll, azt küldjél.
2. A Makóról kért cikk ügye természetesen lezárult.
3. Az Ungarnban megjelent cikkem különnyomatát várom, még eddig nem kaptam.
4. A Nagykőrösről írott tanulmány íme. Egy kissé hosz-

- szabb lett, mint szándékoltam, azonban jobban tömöríteni már nem lehetett. Utána összeírtam az irodalmat és a képeket is. A térképekből válaszd ki, amit küldjek. A fényképet két hét alatt meg tudom szerezni. Erre vonatkozólag is írd meg, mi kell, s elég-e.
5. Szeged és Debrecen számomra képtelenség, mert benne vagyok egyéb munkában, tehát nincs időm velük foglalkozni. Ellenben most dolgozom Kecskeméten, s erről egy 2 íves, tulajdonképpen csak a képeket magyarázó szöveget írok az Europa-nak. Ha ez érdekel, hajlandó vagyok részletesen megírni Neked a kívánt 50–60 oldalon.
6. Most vasárnap Kecskemétre megyek, s onnan szerdán jövök vissza, tehát szerdán találkozhatunk. Én 10-től ráérek. 10 körül fölhívlak, egyébként ekkortájt 33-56-96 telefonon vagyok érhető, ha én nem kapnálak meg. Mindamellet levélben is válaszolj, s azt is írd meg, hol közlöd a körösi tanulmányomat.

Barátsággal üdvözl
Erdei Ferenc"

4.

„Szigetszentmiklós, 1943. okt. 23.

Kedves István, leveledre ide írom a szükséges adatokat, s rátok bízom, hogy abból milyen listát állítotok össze. 1910-ben születtem Makón, apám hagymakertész. Középiskolába Makón jártam, azután Szegeden jogot végeztem. Négy évig a makói hagymakertészek szövetkezetében dolgoztam, egy évig voltam ügyvédjelölt, s korábban közgazdaságtannal, később szociológiával foglal-

koztam. A makói hagymaszövetkezet egy félévre tanulmányútra küldött nyugatra, s ebből az alkalomból jártam Németországban, Hollandiában, Svájcban és Ausztriában. Irodalmi működésem néhány hagymás szakmunkán kívül a falukutató irodalom körébe csik, s főképpen a parasztsággal és a települési társadalmi formákkal foglalkozik; város-falu-tanya. Most mezőgazda vagyok Szigetszentmiklóson, és mint szociológus folytatom, amit eddig csináltam.

Ez alkalommal bátor vagyok emlékeztetni arra, hogy azért a cikkért, amit annak idején az Atlantiszba küldtem, s ami most az Ungarnban jelent meg, még nem kaptam honoráriumot. Ugyancsak nem kaptam a Kőrösről írott cikkemért sem, s ez utóbbinak a sorsáról sem tudok. Légy szíves, ezekben a dolgokban intézkedjél. Egyébként én holnap bevonulok kéthónapi büntetésem kitöltésére, de Te azért címemre a honoráriumot elküldheted, s a tudósítást is, hogy mi van kőrösi cikkemmel, mert engem majd tájékoztatnak odabenn is. Arról is írájál, légy szíves, hogy az egész városkönyvben benne lesz-e a Kőrösről szóló tanulmányom is, s ez mikor jelenik meg.

Barátsággal köszönt
Erdei Ferenc"

HALÁSZ GÁBOR ÉLETRAJZÁHOZ ÉS PÁLYAKÉPÉHEZ

Az egyetlen esszéíró, akiről Lukács György emlékbeszédet tartott.¹ „Humanista volt a szó általánosabb modern értelmében – írja róla Keresztury Dezső –, de szűkebb, klasszikus értelmében is... Elveit a valóság egyre alaposabban feltárt adatain próbálta ki... Az a tudományos realizmus, amelyhez eljutott, ma is példaadó lehet... Több irányban is tovább jutott. A múlt felé, a jövő felé, amelyről a történelmi erők hatásainak ismeretében megírta, hogy a tömegeké lesz.”² Az ötvenes évek első felében készült vizsgálat, Ungár Yvette tanulmánya³ tele van az akkori korszellemnek megfelelő lelkicsinyléssel és lebecsüléssel, de ez csak epizód a róla szóló irodalomban: „Népszerűtlen, szigorúan puritán, magányos lélek, valamiféle furcsa távolságban az eleven irodalom valódi mozgásától, fő áramlataitól... – írja. – Elzárkózó esztétikumba való, szinte görcsösen szenvedélyes menekülése egyszerre mutatják tragikumát, de tagadhatatlan arisztokratizmusát is... Amit és ahogyan ír, az mindig tiszteletébresztő volt, formásságával, kristályos tisztaságával, de végzetesen elvont a korabeli, élő irodalomban, annak mozgásaihoz utat, kapcsolatot igazán sosem találó... Nagyszerűen dokumentálja a polgári, dekadens esztétika fejlődési törvényét, jelezve, hogy ennek egyik legjobb képviselője nem képes a régi mód-

szerekkel élni.” Lengyel Balázs elmélyedő tanulmánya⁴ után Deme Zoltán sok életrajzi adatot gyűjtött össze disszertációjában.⁵ Tolnai Gábor és Batári Gyula⁶ pedig a könyvtárost méltatta. Válogatott írásainak gondozója, Véber Károly is úgy véli, hogy: „Életrajza betemetett utat mutat, amely fölött csak a gondolatok, művek magasra függesztett lámpásai világítanak. Felderítése, leltározása mégis kegyelet és tanulság, mindenekelőtt pedig kötelesség. Mert a művek mellett egyre inkább csak a barátok emlékezetében él alkotójuk, az ember.”⁷

Keresztury is figyelmeztet a rá vonatkozó források példátlan hiányosságára: „Aki pályaképének megírására vállalkozik majd, nagyrészt csak munkáira támaszkodhatik. Kéziratai, jegyzetei, okmányai, levelezése, személyes holmija szinte nyom nélkül elpusztult; csak könyvtárát sikerült megmenteni, s az Eötvös Kollégium emlékszbájában elhelyezni.”⁸ Még a Széchényi Könyvtár Kézirat- és irattára is alig őriz rávonatkozó emlékeket. . . Akik munkatársai, jó ismerősei voltak, részben vele pusztultak, részben azóta tűntek el a múlt időben. Kevesen élünk már csak, akik tanúi, részesei lehettünk életének és munkájának.”⁹

Néhány szempontot és adatot szeretnék említeni vele kapcsolatban.

Protestáns diákkor. Középiskolai tanulmányairól az első nyomokat a budapesti református főgimnázium értesítőiben találjuk. A Lónyai utcai iskola híres tanárai között a magyarországi angol szakértők kimagasló alakjai fordultak elő: Ballagi Mór, Baráth Ferenc, Gönczy Pál,

Gyulai Pál, Molnár Aladár, Thaly Kálmán és Tolnai Lajos. Híres diákjai között olyan nevek, mint Ballagi Aladár, Beöthy Zsolt, Gárdonyi Géza, Hegedüs Lóránt, Kozma Andor, Pekár Gyula, Prém József és Vargha Gyula. Nem egyikük a reakció vezető alakja, de van közöttük konzervatív liberális is.

Halász Gábor 1916 és 1920 között járt ide. Az iskola igazgatója Ravasz Árpád, igazgató-tanácsának tagjai: Ballagi Aladár, Petri Elek, Szász Károly, Szilassy Aladár és Szilády Áron. Az V. osztályban mindenből jeles, még görögből és tornából is. A VI. osztályban szintén minden tantárgyból jeles, egészen tandíjmentes, „a tanári kar dicsérettel tünteti ki”. A VII–VIII-ban a három jelesből Halász az egyik, ösztöndíjat is kapott. Tankönyveinek jobb nevű szerzői Beöthy Zsolt, Csengery János, Gyomlay Gyula, Mika Sándor és Riedl Frigyes. Érettségi biztosa Szász Károly képviselőházi elnök volt. 1920 tavaszán Pintér Jenő, az új tankerületi főigazgató tett látogatást az iskolában.¹⁰ Adyról az érettségiig még csak nem is hallott.

Szellemi fejlődésének – ellenzékiiségének éppúgy, mint konzervativizmusának – gyökerei ebbe az iskolába nyúlnak vissza. Egy fontos elvi cikkében a következőket írja: „Sűrűn hallottuk mi is diák korunkban, miben különbözünk, ritkán, hogy milyenek vagyunk. Jóleső dac élt bennünk (protestálni – gerinces érzés), négyszáz esztendő sérelmeit panaszoló, és a reformátorok céljaiból, gondolataiból, munkásságából alig ismertünk meg valamit. Az iskolai vallásoktatás egyháztörténet címen politikai eseményekkel ismertetett meg bőven, részletesen, a

protestáns élet szemléletét, belső fejlődését csaknem teljesen figyelmen kívül hagyta. A legfontosabb hitelvi tételeket alighogy érintette, de beidegzésükre nem gondolt, apológiájukra nem tanított, ugyanakkor vértelen erkölcsi szabályok, a formalisztikus etika örökségének ismételtetésére esztendőket fordított. Így nőttek nemzedékek, akiknek lelkében elsorvadt a protestáns gondolat és hitetlenné váltak, mert nem volt miben hinniök. A gyermekkor templomemléke, a négy fal zsoltáros hangulata, bibliai idézetek, lázadó önérzet, a keresztyénség szóban felsőségesen őrzött »ty« betű maradt meg bennünk vallásnak a diákévek végén.”¹¹

Pesti bölcsész, párizsi ösztöndíjas. A pesti egyetem bölcsészeti karán a húszas évek elején történő újjászervezéssel bekerült új professzori gárda enciklopédista hajlamait növelte. Filozófiát, történelmet, magyar és francia irodalmat hallgatott. Az első világháború után nagy számban jelentkeztek kiváló képességű fiatal tehetségek a karon. A háborús szolgálat miatt elmaradt idősebb évjáratok, valamint a két forradalom ifjúsági mozgalmában szerepet játszó fiatal értelmiségiek közül sokan a szellemi élet, az irodalom, a tudomány és a publicisztika berkeibe menekültek. Ezekben az években, amikor Halász is a Múzeum körútra járt, a két világháború között szerepelni kezdő s jelentős számban 45 után szóhoz jutott tudósok végezték egyetemi tanulmányaikat. A 20–30-as évek szellemi életének, a folyóiratok, könyvkiadók, egyetemek, napilapok, könyvtárak, múzeumok tisztviselőinek és későbbi vezetőinek új nemzedéke ez.¹²

Francia szakdolgozata és disszertációja Fontenelle esztétikája volt.¹³ Ez a Malebranche köréhez tartozó francia filozófus és esztéta a benne lappangó klasszicista ízlést szabadította föl. A felvilágosodás iránti akkori érdeklődéséről ő maga így vall: „Haza a tizenhetedikbe és a tizennyolcadikba (századba) tértem. Itt mindenki érdekelt, kicsinyek és nagyok, nem tudtam betelni velük. Köztük voltam otthon, franciáknál, angoloknál és a felfedezés külön örömeivel az egykori magyaroknál. Mint egy baráti társaságban, legkisebb célzásukat értettem és élveztem, minden kapcsolat fontos volt, emberekben és művekben egyaránt. Más élmények nagyszerűek voltak, megrázók, súlyosak; ők egyedül a meghittek számomra. Voltaire nevéhez fűzzem ezt a szenvedélyt, amely annyi ismerős arc között oszlott meg? Bizonyára ő az összefoglaló, bár egy percre sem éreztem magam volterianusnak. Szerettem, de nem hittem neki. A világosság vonzott, nem a felvilágosodás.”¹⁴

Párizsi ösztöndíjas évében¹⁵ – ez a Sorbonne akkori tanári gárdájától is függött – a klasszicizmus és a romantika nagy ellentétének történeti, irodalomtörténeti, esztétikai földolgozásán munkálkodott. Szerb Antal a romantika kutatását és dicsőítését hozta haza, Halász Gábor éppen az ellenkezőjét.

Az „*óbudai remete*”. Szerb Antal nevezte el így¹⁶ párizsi ösztöndíjas kollégáját és későbbi barátját. Halász Gábor édesanyja nevelte föl rendkívül szegényes körülmények között.¹⁷ A harmincas évek elején, amikor megismertem, a Selmeci utca 25. alatt lakott. Ez a ház egy

Dickens-regénybe vagy francia rémtörténetbe illett volna. Falépcsőn kellett fölkapaszkodni a nyitott, földött terrasszal ellátott szoba-konyhás lakásba. Az ajtóval átel-lenben egyablakos, egyszerű berendezésű helyiség, ablak felőli falán magas polcok válogatott kis könyvtárral. Köztük a grund felé kis íróasztal, itt rótta hajszálvékony betűit régimódi hegyes tollal. Volt még nálánál is szegényesebb körülmények között élő író-lakója az óbudai utcának, ez Mészáros Zoltán volt (akit a Rajk-pörben elítéltek), fiatal kommunista költő,¹⁸ s akit ő pártfogolt be az OSzK-ba. Innen járt be a pedánsan öltözködő fiatal ember az ország első könyvtárába.

Rendszerint az OSzK nagyolvasójának bejáratától jobbra nyíló könyvtári részlegben az első ablakmélyedésben, az ott elhelyezett asztalánál fogadta barátait és akkor még csekélyszámú tisztelőit. Azokban az években még könyvtári munkát kellett végeznie. Ült ő a nagyolvasó igazolványokat cserélő asztalánál is, csinált címfelvételt, adott bibliográfiai tanácsokat, kalauzolta a könyvtárba jövő iskolásokat, mígnem a harmincas évek végére a földszint mostani címleíró részlegében kapott nyugodtabb munkát az akkori lovardára néző szobában, hogy végül utolsó éveit az egyetlen hozzá méltó helyen, a Kézirattárban töltse, egymás után földözve föl a Kézirattár eddig ismeretlen kincseit, fontos Csokonai-, Kazinczy-, Vörösmarty- és más kéziratokat vagy vásárolva meg jelentékeny hagyatékokat, mint a Justh-iratokat.

A két háború között a könyvtári tisztviselőknek rendkívül kedvező munkaidejük volt. Fél kilenctől fél ket-tőig kellett bent lenniök, a délutánt saját kedvtelésükre

vagy munkájukra fordíthatták. Ő is hazasietett, hogy bekapja az ebédet, és nekiüljön a munkának. Óbudai magányának köszönhető, hogy egyidejűleg több témán tudott dolgozni. A húszas-harmincas évek fordulóján még be-bejárt a Napkelet és a Magyar Szemle munkatársainak találkozóiira, a harmincas évek első felétől azonban csak a Hétfői Társaság összejöveteleire, vagy a Nyugat-találkozókra jött be a városba hetenként egyszer. A könyvtárból többször átjárt az egyetemre, hogy a történetész professzorokkal megbeszélje az újabb külföldi és magyar kiadványokat vagy kéziratokat adjon át a Századoknak. Túlnyomórészt a Franklin Társulat könyvkereskedésében¹⁹ vásárolt könyvet folyószámlára, de eljárt Laufferhez is, az angol könyvkiadók hazai főbizománysához. Baumgarten-díja is – egy londoni utazáson kívül – könyvtára gyarapítására ment el. Sovány állami fizetéséhez magántanítványokat is vállalt. Ezek persze nem filléres nyelvorákra jártak hozzá, hanem vagy a tudományos kutató módszer elsajátítására, vagy egyetemi vizsgákra való előkészítésre; sőt doktori disszertációk előkészületeiben is részt vett, kezenyomát rajta is hagyta egyiken-másikon.²⁰

Amikor Fitz József lett az OSzK főigazgatója, új főnöke továbbra is tartotta Péccsel a kapcsolatot. Pécs-környéki és mecseki nyaralásokra kis társaságokat szervezett. Akkoriban nyílt meg az új gyógyfürdő, Sikonda, de ezenkívül Óbánya, Püspökszentlászló és Zobák is célpontja volt nyári bolyongásaiknak. Az országjárás vidám társas lehetősége volt a filléres gyors intézménye. Egy-

egy ilyen vasárnapi társas kirándulás nem egy vidéki várost kedveltetett meg a pesti értelmiségikkel. Így szeretete meg Halász Gábor is Egert.

Eszményei, kedvencei. A felvilágosodás iránti érdeklődése részben a pesti egyetemen francia tanára, Eckhardt Sándor ösztönzésének, részben pedig párizsi professzorainak köszönhető. Diderot, Marivaux és Voltaire a francia eszményei, érdeklődésének párizsi félresiklása Maurras, Barrès és Bourget fiatalkori, de rövid életű túlbecsülése. Maradandó volt viszont vonzalma Prousthoz, Valéryhez és Giraudoux-hoz. Az angol irodalom régi külföldencei közül Lyly, S. Butler (a Hudibras-é) és Donne izgatta. Tartós példaképe volt Lytton Strachey és Aldous Huxley. T. S. Eliot az igazi nagyságok ígézetével hatott rá. John Cowper Powys a Glastonbury Romance bonyolult szerkezetével nyűgözte le. Shakespeare volt utolsó éveinek nagy fölfedezése. Thomas Mann mindvégig izgatta. Shelleyhez Babits vezette el. Figyelemre méltó, hogyan tapintott rá kitűnően Graham Greenre, Hemingway és Steinbeck első műveire. A német klasszikusok közül Goethe, az osztrák Grillparzer, az oroszok közül Turgenyev és Tolsztoj kötötte le. Visszatérő olvasmánya volt Huizinga és Ortega.²¹

A Hétféi Társaság. A húszas évek folyamán a pesti bölcsészeten, majd párizsi ösztöndíjas évük alatt egy kis baráti társaság szerveződött,²² amely a harmincas években az esszéíró nemzedék név alatt vált ismertté. Halász Gábor, Hevesi András, Ignótus Pál, Kerecsényi Dezső,

Cs. Szabó László és Szerb Antal voltak alapítói. Hétfő esténtként a Spolarich-vendéglőben (a mai Kárpátiában) találkoztak rendszeresen, néha azonban budai zöldvendéglőkbe is eljártak, a harmincas évek közepétől pedig az akkor még egyedül nős Kerecsényi Dezső lakásán jöttek össze.²³ Heti találkáikon a nyugati szellemi mozgalmak legfrissebb híreinek kicserélésével, a kortárs magyar irodalmi élet és egymás újonnan megjelent írásai szórszálhasogatásig menő kritikájával telt el az idő. Francia- és angol-rajongásukon kívül közös vonásuk volt a felvilágosodás tisztelete. Valamennyien megírták az idők során saját felvilágosodás kori eszményükről tanulmányukat. Halász Gábor persze a legtöbbet, írt ő Swiftről, Gibbonról, Voltaire-ről. Hevesi András Voltaire nagy olvasója volt, Ignótus Pál Diderot-ért lelkesedett, Cs. Szabó László Montesquieu-t dicsőítette. A Nyugat-nemzedék nagyjait szigorú szemmel vizsgálgatták. Legtöbbször Bábicsot becsülték, de őt is bíráló szemmel méregették. Egyetértettek József Attila kritikájával. Saját nemzedékükből József Attilát becsülték legtöbbször. Jól emlékszik erre Komlós Aladár, aki mint a Társaság külső tagja gyakran részt vett a találkozásokon: „Különösen nagyra becsülte (mármint József Attilát) az úgynevezett Hétfői Társaság . . . Emlékezetem szerint ez a társaság Szabó Lőrincet és József Attilát becsülte legtöbbször a fiatalok között, amazt keserű intellektusáért, emezt elbűvölő eredetiségéért . . . De a Hétfői Társaság lelkesedése sem volt egészen politika-mentes. Egy Kalevalával és szürrealizmussal komplikált, hogy úgy mondjam, urbánus népiesség példáját szerették benne.”²⁴

A nemzedék költői közül még Sárközi György jelent meg az összejöveteleken, az idősebbek közül Turóczi-Trostler József és a Pécsről fölránduló Fábíán István. A képzőművészetek iránti közös érdeklődésük biztosított helyet Genthon Istvánnak és Péter Andrásnak. Az élő festők közül Bernáth Aurélt becsülték legtöbbre, a szobrászok közül Vilt Tibort. Márai az urbánusok között szokatlan termékenységgel és világljárásával kapott köztük tiszteletbeli helyet. Sok közös tervük közül a legérdekesebb volt az 1937 nyarára tervezett közös angliai utazásuk. Ez egy, a magyar irodalomban példátlan méretű közös angliai tanulmányút lett volna.²⁵ Márai, Sárközi és Szabó Lőrinc is csatlakozott a hétfőiek nagy tervéhez. Végül nem sikerült összeegyeztetni a szabadságokat, és így Márai, Cs. Szabó és Halász Gábor tette meg az utat, de egyedül. (Útjuk eredménye a Napnyugati őrjárat és a Doveri átkelés.) Amikor 1931-ben a Nyugat második nemzedékéről megjelent Németh László cikksorozata, ennek végére Erdélyi József, Illyés Gyula, Szabó Lőrinc, Pap Károly és Tamási Áron után, nagy meglepetésre, a Nyugatban addig egyáltalán nem szereplő Halász Gábor pályaképét vázolta föl a nemzedék nagy kritikusa. Halász számára ezzel megnyílt élete második korszaka, munkatársi viszonya a Nyugattal.

Kölcsönhatások Németh Lászlóval. Németh László nagy tanulmánya megnyitotta előtte az utat Babitshoz és a Nyugathoz. Halász ugyan előzően többször írt már Babitsról a Napkeletbe és a Magyar Szemlébe, ismerettség-re azonban nem került sor. A Nyugatban való dicséréte

végleges leszámolásra készítette a Napkelettel és a Magyar Szemlével, ezután műveinek túlnyomó része a Nyugatban jelent meg. A Válasz 1. számában írt ugyan, de aztán inkább az új nemzedék folyóirataiba adott tanulmányokat, az Apollóba, a Magyarságtudományba és az Argonautákba. A történelmi és könyvtári szaklapokba (Századok, Magyar Könyvszemle) továbbra is rendszeresen dolgozott. Rádióelőadásait többnyire a Tükörben közölte. Megjelentek tanulmányai a Hungarian Quarterlyben és a Nouvelle Revue de Hongrie-ban is.

Németh László tanulmánya máig is a legjobb fölmérés Halász jelentőségéről, voltaképpen a hála és köszönet kifejezése azért a magára eszméltetésért és irányításért, amelyet Halász nyújtott a világirodalomban az első években elég tanácstalanul tájékozódó Némethnek. Halász módszeres képzettsége, sokoldalú fölkészültsége, a filozófiában, irodalomtudományban, történetírásban való jártassága, és ami a legfontosabb, az új stílusirányok és eszméáramlatok példátlanul érzékeny fölismerése 1928 és 1933 között döntően befolyásolták Németh érdeklődését, Babits és Szabó Dezső után bizonyára a legmeghatározóbban. A kortárs új nagy nyugati írók kiválasztása (Gide és Proust), a regény és líra új változatainak leírása, sőt a magyar történelem és irodalom egyes nagyjainak (Berzsenyi, Széchenyi) kiemelése is nagy hatással volt rá. De nemcsak a 20–30-as évek fordulóján föltűnt írókra hívta föl érdeklődését, hanem saját eszményképeire, a XVIII. századi nagy filozófusokra és történet-szerekre is. (Tervezett könyvét a XVIII. századról Németh sosem írta meg, de a 60-as években a skót felvilágoso-

dásról több tanulmányt is tervezett.) De a hic et nunc feladatok felé való fordulása Németh példájának köszönhető. A Sznobok és parasztok első csoportját részben Halászról mintázta Németh, és ez az urbánusokra nem is volt hatástalan. Halász mindenestre elsősorban Németh hatására fordult ekkoriban „saját faluja” kutatásához, szülőföldjé, Budapest tudatosításához.

Vázlat Óbudáról c. tanulmánya jelenti hozzájárulását a falukutató mozgalomhoz. Külvárosi szülőföldjét szeretettel és iróniával rajzolta meg. De maga is neki látott a népi irodalom tudományos hangú műveinek elemzéséhez. Nép és közösség (1936) c. tanulmányában Ortutay Gyula és Tomori Viola műveit vizsgálja. Utána is gyakran ír hasonló tanulmányokat. Írók az országban (1943), Az örök város: Budapest (1939), Változatok egy népdalra (a Móricz-nekrológ) (1942) ennek az érdeklődésének vitathatatlan termékei. De az író és a társadalom, a gondolkodó és a politika viszonyának széles távlatú fölmérésére három tablószerűen összeállított portré-sorozatában, a Magyar doktrínérekben (Szalay, Csengerly, Trefort) a Magyar viktoriánusokban (1942) és a Magyar századvégben (1945) vállalkozik.

Alapjában véve magyar történelmi és irodalmi arcképei is ide illenek. Ezek: Mátyás király, Janus Pannonius, Dudith András, Bornemisza Péter, Bessenyei, Kazinczy, Batsányi, Berzsenyi, Széchenyi, Kölcsey, Teleki Sándor, Madách és Justh. (Pulszky Ferencről hosszú éveken át készült tanulmánya sosem jelent meg; vele való foglalkozásának dokumentumai az OSzK Kézirattárában a Pulszky-hagyaték cédulái.)

A Nyugat a mérlegen. Az új nemzedék kritikusa. Szerkesztői ambíciói már kritikai tevékenységében is megmutatkoztak. Németh László kritikai munkásságának szünetelésekor, a 30-as évek közepén ő az egyetlen kritikus, aki rendszeresen ismerteti a fiatal költők és tudósok újabb munkáit. De vitája Babitscsal szintén egy ilyen nemzedéki öntudatosodás rögzítése.

Tervszerű kritikusi munkásságára a Fővárosi Népművelési Bizottság szabadegyeteme adott ösztönzést. 1933. január 3-tól minden kedd este másfél órás előadást tartott tíz héten át. A legújabb magyar líra címmel. Először a Nyugat-nemzedék még élő nagyjait vette sorra, Babitsot, Kosztolányit, Füstöt, Kassákot és Gellértet. Szabó Lőrinc, József Attila, Illyés Gyula, Sárközi, Fenyő László, Marconnay és mások kerültek sorra. Ezek az előadások a következő évek folyamán egy-egy ünnepi alkalomra vagy a szerzők új kötetének megjelenésekor írói arcképek formájában jelentek meg. Kritikai működése kezdetén, valószínűleg Horváth János stílromantika-elméletének hatása alatt, az ő klasszikus ízlésének meg nem felelő nagy nyugatosokba kötött bele. Ady, Füst, Hatvany, Móricz, Szomory és Révész Béla nem az ő kánonjának megfelelő írók. (Emlékezetes, mennyire fölizgatta Szomoryt az akkor még ismeretlen fiatal kritikus nagyszabású támadása.)

A 30-as nemzedék költőinek méltatását az elbeszélők, majd az esszéírók bemutatása követte. Gelléri Andor Endrében földije, sőt utcájabeli író került bemutatásra, de Hunyady Sándor, Illyés, Pap Károly, Tamási, Zilahy is izgatta. Természetes, hogy baráti társaságának alko-

tásait is figyelemmel kísérte (Hevesi, Kerecsényi, Cs. Szabó, Szerb). A fiatal költők és tudósok közül Benedek András, Devecseri Gábor, Harsányi István, Jankovich Ferenc, Joó Tibor, Kardos Tibor, Képes Géza, Kolozsvári Grandpierre Emil, Makkai László, Mátrai László, Ortutay Gyula, Radnóti, Sőtér, Szentkuthy, Tolnai Gábor, Vas István, Waldapfel Imre és Weöres könyveit is nemegyszer elemezte. De az egész nemzedékre is többször visszatért. (Az ébredő város, Egy folyóirat margójára, Tiltakozó nemzedék.)

Folyóirat-terve: az Európa. Halász Gábor szerkesztői-szervezői törekvései széles körű kritikai-kiadói, fordítói-összegyűjtői és antológia-gondozói tevékenységében is megmutatkoztak. Babits Az Európai Irodalom Olvasókönyvét vele együtt akarta kiadni; közös szerkesztői munkájuk évekig tartott.²⁶ Remekműve: Az angol irodalom kincsesháza. A Franklin Kétnyelvű Klasszikusok sorozata és az általa előkészített Shakespeare Összes, valamint a mintaszerű Justh–Madách kritikai kiadás után a Kazinczy-levelezés új kritikai kiadása várt rá.

Tolnai Gábor írja, hogy 1944 őszén, utolsó találkozásukkor ezt mondta neki: „Esszé-folyóiratot szeretnék indítani, mint a szabadságharc bukása után tette Csengety, majd Gyulai Pál. Most még az akkorinál is nagyobb zürzavarban kell eligazodni és eligazítást adni, mint a Budapesti Szemle nagy korszakában. Ahogy a Budapesti Szemle kellett 49 után, úgy kell most egy új folyóirat. Ennek szerkesztője akarok lenni.”²⁷

Első ilyen terve 1930 körül vetődött föl. Ez az Euró-

pa lett volna, évnegyedes esszé folyóirat, eredetileg a Hétfői Társaság orgánuma. Régi magyar szokás szerint akkoriban az irodalmi folyóiratok túlnyomórészt szépirodalmat, tehát novellát, verset, regényt közöltek. Az Európa Halász kedvenc külföldi folyóiratának, T. S. Eliot Criterionjének mintájára készült volna. A magyar folyóiratok és évkönyvek közül A Szellem, a Symposium, a Szintézis és a Minerva lebegett szeme előtt, az évkönyv és a quarterly műfaja.

A világválságban tájékozódó új nemzedék műfaja a tanulmány lett. Babits maga a 20-as évek végén már tervezett egy külön kritikai folyóiratot. Közvetlenül Osvát halála előtt Németh László többekkel készült kiadni az új nemzedék folyóiratát. Látna Németh kivonulását a Nyugatból, és tudomást szerezve az esszéírók tervéről, Babits attól félt, hogy a Nyugat általa erősen följavított kritikai és esszérovata gyöngülne vele. Ezért egyre több teret biztosított az esszéíróknak. A Válasz, az Apollo, a Magyarságtudomány, a Szép Szó megindulása még további lehetőséget adott az esszé érvényesülésének. A Hétfői Társaság tagjai megoszlottak a folyóiratok között. Az Európa elsősorban a Hétfői Társaság orgánuma lett volna, és így hangadó tanulmányait maga Halász Gábor, Hevesi András, Ignótus Pál, Kerecsényi Dezső, Cs. Szabó László és Szerb Antal írták volna.

Pro domo. Halász Gáborral utoljára 1944 november elején találkoztam. Egy kora esti légiriadó ugyanannak a Thökölyi úti háznak a pincéjébe terelt bennünket. Napi foglalatosságáról viharkabátban, egyedül baktatott kény-

szerü tartózkodási helyére, a Hungária körüti iskola fa-barakkjába. Tele volt bizakodással, hogy a szovjet csapatok már Soroksár alatt vannak, Budapest felszabadítása nem késhet már soká. Mint köztudomású, nem volt hajlandó elszakadni Sárközitől és Szerb Antaltól. Mint a világirodalom vagy a modern magyar irodalom professzora, mint folyóirat-szerkesztő, mint könyvkiadó-vállalat vezetője vagy mint az Országos Széchényi Könyvtár igazgatója bizonyára nagy szerephez jutott volna 45 után. Az alapos forrásismerettel, a portré és tablómódszertani újíttatásával, a metaforitisz korában a lényegre törő szűkszavúságával példaképnek és tanítómesternek tartom ma is. 1931 óta állandó érintkezésben, mondhatnám barátságban álltam vele. Hozzám írt alábbi levelei apró, de értékes adalékok egyéniségéhez.

1.

„Budapest, 1933. nov. 12.

Kedves Pista,

leveledben semmit sem írtál egészségedről, de hogy megszólaltál és már olvasni is akarsz, azt következtetem, már jobban vagy. Remélem, igazam van. A könyvekkel kár volt költségeskedned, ráérték volna. Mikor jössz megint Pestre? Újság itt semmi különös nincs, legalább az én portámon. A felolvasásom megjelent a Nyugatban; azóta bizonyára már láttad. A fiúkkal most a Vadász-kürt kávéházában jövünk össze; Ignotus Palinak átadtam leveledet.

Minden jót kíván és szeretettel köszönt a mielőbbi viszontlátásig

Gábor”

(Felolvasása az Irodalomtudományi Társaságban történt, megjelent: Nyugat, 1933. II. 422–426. A fiúk: a Hétfői Társaság.)

2.

„Budapest, 1935. aug. 23.

Kedves Pista,

az ígéretemről természetesen nem feledkeztem el, csak éppen a beváltása okozza a szokott aggodalmakat. Az a szeptember 1. határidő nagyon is közel van. Mégis erőt veszek magamon és nekilátok a jövő héten az írás-hoz és remélem, sikerül befejeznem . . .

Valóban kevés közösséget érzek a »lényegtudomány« művelőivel, ami előtted bizonyára nem újság. Viszont az Apollo-táborozást sem tartom feltétlenül szükségesnek; a legjobb szervezkedés a jó cikkek. Amelyek remélem meglesznek az »Apollo« következő számában is.

Szeretettel köszönt

(Az Apollo III. kötetébe Horatius-tanulmányát vártam. A »lényegtudomány« művelői: a Kerényi–Németh-féle Sziget Évkönyv munkatársai. [V. ö.: Mátrai László: Magyar újromantika. Apollo III. 452–455.] Az Apollo-táborozás: tervbe vett munkatársi összejevetelek.)

1936. okt. 19.

„Kedves Pista,
 nagyon kérlek, sürgősen juttasd el hozzám a Savoyai egyik kéziratát, mert a Nouv. Revue de Hongrie-ban is el szeretném helyezni és Balogh J. várja.

Szeretettel köszönt
 Halász Gábor”

(Az Apollo V. kötetében jelent meg A humanista hadvezér címmel.)

„Kedves Barátom,
 természetesen semmi kifogásom ellene, hogy a Mária királyné a humanista számban jelenjék meg (aminek mellesleg nem jobb lenne egyszerűen Magyar humanizmus címet adni?). Egyetlen aggodalmam van csupán, hogy az eredetileg rádió számára készült igénytelen kis portré nem fog-e túlságosan kiríni az ide készülő, filológiai pontosságú cikkekből. Ezt persze mint szerkesztő Te tudod legjobban megítélni. Ha van egyéb általánosságokban mozgó arckép, ez is elcsúszik mellettük.

Ami másik kérésedet illeti, úgy látszik, nem jól ismeresz, ha azt hiszed, hogy egy meg nem jelenő kötet számára én elkészítsek valamit. Tekintve, hogy a legutolsó percre szoktam szállítani a cikkeket, még idejében értesültem az emlékkönyv elmaradásáról, és persze nagy megkönnyebbüléssel hozzá sem fogtam a munká-

hoz. Talán egyszer még visszatérek rá; a közel jövőben semmi esetre sem. Majd a *Széchenyi-könyv!!!* után.

Ez persze még, sajnos, a limbusban van, de ugyanott, legalábbis a kiadói limbusban várja a tavaszi feltámadást az esszékötetem is. Egyetlen példányom van saját magamnak, ami egészen érdekes állapot, nem bánám, ha így maradna. A világ rendjéből következtetve azonban tavaszra mégis kikerül a piacra, és ekkor szétmennek az ismertetési példányok is. Milyen címre küldjek majd Neked? Akkor is Bécsben leszel?

Egyébként szeretnék már valami rendcset is adni az Apollónak. Ha más nem lesz, a Széchenyi egy önálló részletét.

Bocsáss meg, hogy gépen írom a leveletem, de most szereztem meg életemben az elsőt, és még a mézeshetek mámorával birtokolom. (Annyiban is hasonlatosan a mézeshetekhez, hogy a technika jobban lefoglal, mint az élvczet.)

Szeretettel köszönt őszinte barátod
Halász Gábor"

Budapest, 1938. január 18.

(Habsburg Máriáról, II. Lajos özvegyéről írt cikke a Tükörben jelent meg. Széchenyi-könyve sosem készült el. A Magyar Történelmi Társulat sorozatában tervezték Iványi-Grünwald Béla Kossuth- és Gogolák Lajos Andrassy-könyve mellé. Kinyomott könyve: Az értelem keresése.)

„Kedves Pista,

figyelmeztető soraid sajnos még otthon értek, és most élénk lelkiismeretfurdalással lopom itt a napot (csütörtöktől pedig Parádon). Mindenesetre augusztus 1-re hozzálátok, és ha csak lehet, befejezem szeptemberre. A könyvtár augusztusban van csukva, de az Apponyi-folyosón lehet dolgozni. Én 15-től újra benn vagyok. Szeretettel köszönt
Gábor”

(Az örök város: Budapest c. tanulmánya megjelent a prágai Új Szellem 1939. nov. 1-i számában.)

Bp. 1943. jan. 11.

„Kedves Barátom,

megbeszélésünkhöz híven itt küldöm a kiválasztott tanulmányok jegyzékét. Egyebekkel még habozok, ezekre a Te szíves döntésedet kérem; bizonyára ismered őket.

Szeretettel köszönt barátod
Gábor”

(A levél belső oldalán)

„1. A modern regény (Értelem keresése, 23. l.)

2. A regény felszámolása: Powys. (Nyugat, 1934. 21. sz. 4. l.)

3. A realizmus titka: Steinbeck. (1940. 8. sz. 5. l.)

4. A líra halála (Ért. ker. 15. l.)

5. Újabb angol líra (1939. 1. 2. sz. 17. l.)

6. A fiatal Széchenyi (Ért. ker. 72. l.)

7. Magyar viktoriánusok (Magyar Csillag, 1941. 22. l.)

Tolsztoj-Hardy (1941. 2. sz. 5. l.)
Magyar humanisták (1934. 23. sz. 11. l.)
A humanista hadvezér (Apollo, 1. évf. 5. l.)
A végzet költője: Grillparzer (1941. 4. sz. 4. l.)
Vázlat a szecesszióról (1939. 10. sz. 5. l.)
Irodalomtörténet és kritika (1933. 21. sz. 4. l.)
Portré és tabló (1942. 12. sz. 3. l.)

Ezekből ami még mehet az adott terjedelemben.”

(A külügyminisztérium kulturális osztályának kiadásában francia nyelvű tanulmánykötet-sorozatot készítettem elő. Halász válogatott tanulmánykötete ide volt bervezve. Megjelent: Cs. Szabó László: L'Europe Latine és Kardos Tibor: La Hongrie Latine.)

7.

„Budapest, 1943. jan. 16.

Kedves Barátom,

múltkori optimista kijelentésemről gyorsan kiderült, hogy elszietett volt. A hivatalból való igazolást felsőbb helyen nem hagyták jóvá. Nagyon kérek tehát, hogy előbbi kérésem értelmében próbálj meg valamit tenni, ha nem kerül különösebb nehézségbe. Az az érzésem, hogy csakhamar szükség lesz rá.

Fáradozásodat előre is köszöni és szeretettel üdvözlő barátod

Gábor”

(Előbb említett válogatott tanulmányainak hivatalosan pártfogolt kiadásáról kért igazolást, hogy a munkaszolgálat alól fölmentsék.)

(1943–1944?)

„Kedves Barátom,
 egyelőre legjobbnak láttam az eredeti tartalomjegyzéket
 elküldeni, így világosabban kitűnik a gondolatmenet. Az
 anyagból azután tetszés szerint lehet húzni.

Sokszor üdvözl baráto

Dr. Halász Gábor (névjegy)

(Utolsó műve, az Egy század élete tartalomjegyzékét
 küldte meg. 1944-ben hivatali szobámból más iratokkal
 együtt elvitték a rendőrségi házkutatáskor. Tolnai Gá-
 bor ennek a kéziratnak a sorsáról ezt írja: „Egy század
 élete [A XIX. század eszméi] Halász Gábor utolsó be-
 fejezett műve. A nyomdakész állapotban volt kézirat vá-
 logatást tartalmazott a XIX. századi magyar politikai
 irodalomból, bevezető tanulmánnyal, jegyzet-apparátus-
 sal és a válogatásban szereplő szövegek szerzőinek tö-
 mören megfogalmazott arcképtanulmányaival. A kézira-
 tot a német megszállás után Halász Gábor jóbarátainál,
 Rédey Tivadaréknál helyezte biztonságba. Rédeyék la-
 kását azonban [a Rózsadombon, a Buday László utcá-
 ban laktak] az ostrom alatt gyújtóbombatalálat érte, és
 a kézirat megsemmisült.” [I. m. 386.] A tőlem elvitt
 tartalomjegyzék egyszer talán még előkerül a Horthy-
 rendőrség iratai közül.)

A csekély számú visszaemlékezés rabelais-i figuraként örökítette meg az irodalmi köztudatban. Bármily érzéketlen is Illés Endre kedvtelve írt esszéje, az Egy dühöngő fiatal a harmincas években (Gellérthegyi éjszakák. Budapest, 1965.), életének csak négy-öt évére jellemző. Cs. Szabó László baráti nekrológja (Két part. Bp., 1946.) óta csak Sós Endre Jelenkor-beli cikke (1967) próbálta alakját megidézni. A Hevesi András mostohaapjáról, a Nemzeti Színház nagy igazgatójáról írt monográfia pedig téves és hamis értesüléseket rögzít: „András sokat tanul Hevesitől. Tehetséges író volna, ha le tudná győzni a kiúttalanság félelméből eredő szertelenségeit, ha összpontosítani tudná magát az alkotómunkára. Értékes vonásokat mutat, csakhogy aránylag ritkán van ereje az íráshoz. Nevelőapa és fiú között abból adódik később az ellentét – mely sohasem mérgesedik el, mégis közénk furakodik –, hogy Hevesi rosszállja a ritka »ihletett« percekre való tétlen várakozást. Az ő meggyőződése szerint a művészi alkotómunka szívós napi gyakorlatot igényel, nem nélkülözheti szorgalmát.”¹

Írói körökben az a hiedelem él, hogy Hevesi András egy Székely nevű nyitrai földbirtokos fia, és csak nagydiák korában került Pestre. Hevesi András maga mond-

ja el egy életrajzi vázlatában, hogy Pesten született, és Pesten élte át gyerek- és diákkorát.

A Szabadság téren született. A történelmi és irodalmi legendák iránt fogékony gyerek öséménye maradt a Bach-korszak országos börtönének emléke, amelynek helyén a Szabadság tér kialakult: „Az Újépület láthatatlan emléke gyakran kísértett, a torkomat fojtogatta, és mikor Jókai regényét, a Kőszívű ember fiait olvastam, amelynek a vége az Újépületben, Haynau dolgozószobájában játszódik, hidegglelős izgalommal találgattam, hogy merre lehetett a fejfájós szörnyeteg szobája. Hátha az én szobám helyén volt.” Az elemit a Szemere utcában végezte, a gimnázium első hat osztályát a Trefort utcai mintában: „Abban a gimnáziumban, ahová jártam, pedagógiai elv volt, hogy a gyerekeket a tanárok szertartásos udvariassággal kezeljék. Már első osztálytól kezdve magáztak . . . Másban is különbözött a minta a többi iskolától. Nem volt feleltetés, a gyerekek az órákon többször szerepeltek, a tanár apróbb kérdéseket intézett az osztályhoz, és az felelt, aki tudott. Ilyen módon bizonyos talpraesettségre, szókészségre és lélekjelenlétre tettünk szert, és rendkívüli mértékben kifejlett bennünk a versengés szelleme. Egy-egy magyar órán úgy »játszottuk le egymást«, mint a színészek. Az ember boldog volt, ha egy sikerült feleletet elhalászhatott valamelyik osztálytársa elől.” A mintát akkor Tanárképzőintézeti Gyakorló Főgimnáziumnak hívták; más iskolával ellentétben az órák itt 46 percesek voltak, így 12-kor vége volt a tanításnak, maradt egy óra csavargásra és Budapest megismerésére.²

Kamaszkorában a Józsefvárosba költöztek át. „Felfedeztem a Józsefvárost meg a Belváros legrégibb részét, azt, amely a Kossuth Lajos utca és a Vámház körút között terül el. Krúdy Gyula kedvenc kerületei ezek, és miközben titokban olvastam a nagy író könyveit, engem is megcsapott a magánynak és a múltnak az a sajátosan kevert és édes hangulata, amely csak az ódon belvárosi utcákban fogja el az embert.” „Nagy szenzáció, döntő csemény volt számomra a Nagykörút . . . Abban az időben már olvastam Balzacot és Dosztojevszkijt, és a Nagykörút jelentette számomra a világváros démoni titkait, a nagyváros homályát. Olyan nagynak, olyan kimeríthetetlenül gazdagnak és fantasztikusnak éreztem a háborús pesti Nagykörut, hogy mikor később Párizsba kerültem, Párizs csalódást keltett bennem. Közel sem volt olyan monumentális, mint a körút.” Az ún. körúti sajtó háborús szolgálataival ekkor ismerkedik meg, a napilap varázsa ekkor kapja el. A Szentkirályi utcából a Tisztviselőtelepre költöznek: „Új világtájjal ismerkedtem meg, új iskolába kerültem, külvárosi és környéki gyerekek közé, és megcsapott valami a külvárosok rikító színeiből és borús zabolátlan szenvedélyeiből.”

Hevesi Sándor a X. kerületi Szabóky utcában vásárolt vagy bérelt nagy, kertes villát. Hevesi Andrást a modern magyar színháztörténet legnagyobb alakjának otthonában egyedülálló színháztörténeti könyvtár vette körül. Nevelőapja révén szabad bejárása volt a Nemzeti-be, aki természetesen színházi és irodalmi kritikust, esztétikust akart nevelni belőle. Rengeteg időt töltött a színházban, nemcsak a premierek délelőtti, de úgy-

szólván minden estéjét a húszas-harmincas évek fordulóján. A színházat belülről látta, írásaiban a színműszerkesztés precizitása és gondos elosztása mindig kinyomozható. Ahogy a Párizsi esőben írja, a színházat alapjában véve nem szerette. Mint kritikus a mindenkori társadalom vetületét vizsgálta benne. Reggeltől éjfélig a színház forgott körülötte, nemcsak a Nemzeti gépezete, de a kor sok nagy színésze is túlzott emberi közelségben, családi kapcsolatai, anyjához–apjához fűződő baráti összeköttetései miatt. A nagy színészekről és színésznőkről így tömérdek emberi adalékot tudott, ezeket ragyogó színészportréiban gondosan proporcionálva föl is használta. Édesanyja valódi századeleji grand dame volt, ragyogó háziasszony, aki a budapesti nagypolgári hagyomány őrzését nagy angol barátaik, a modern angol színház nagyjainak otthoni berendezkedésén finomította.

Hevesi Andrásnak a Trefort utcai mintagimnáziumban, ahová 16 éves koráig járt, osztálytársa volt Ignotus Pál és báró Brandenstein Béla. Egy alkalommal diákköri, önképzőköri emlékeiket idézték vissza Ignotus Pállal. Élénken emlékezetemben van, micsoda gúnyt űztek a Horthy-korszak sokat futtatott filozófusából, Brandensteinből, aki Pintér Jenőéivel vetekedő terjedelmű műveket írt, és az ő emlékezetük szerint már ötödikes gimnazista korában is évente legalább öt drámát produkált.

A pesti bölcsészeti karon magyar és francia szakos hallgató lett. Itteni tanárai közül csak Gombocz Zoltánról emlékezett meg írásban. Gombocz halálakor ő írta a Nyugat nekrológját. Gombocz nagy és sokoldalú tu-

dásával, latinos gondolkodásával, franciás fogalmazásával és játékos előadóművészetével nyugozta le. Stíluseszménye szintén Gombocz tanításaira vezethető vissza; táplálta ezt szeretete Kazinczy, Kármán, Arany és Babits iránt.

A Hunok Párizsban kezdő jelenete a magyar kormány által rendezett centenáriumi Petőfi-ünnepélyre utal. Illyésék kommunista csoportja tüntetésével szétrobbantja Pekárék ünnepélyét, és Hevesi Andrásék, ahogy Illyés egy évtized múlva Babitséknál ezt rekonstruálta, mint a magyar állam ösztöndíjasai, óvatosan eltűnnek az ünnepélyről. A Párizsi eső három fejezete visszatér a lázas munkára, amikor Hevesi András A magyar vonatkozású francia színdarabok bibliográfiája c. doktori disszertációján dolgozott – az addig ismert 38 ilyen dráma helyett 70-et sikerült neki találnia. Ez a mintaszerű dolgozat tartalmi kivonataival és jegyzeteivel a Magyar Könyvszemlében és különlenyomatban is megjelent. Hazatértekor egy időre az Orsz. Széchényi Könyvtár tisztviselője. Első itthoni írása a Budapesti Szemle centenáriumi Petőfi-számában megjelent tanulmánya. Gombocz és Párizs hatására ekkorra már eléggé mereven kialakulhatott esztétikai gondolat- és ízlésrendszere. Legalábbis erre mutat Szabó Dezső gyilkosnak szánt portréja a Segítségben:

„Kun Kelcmen, Klein Sándornak, a hatalmas lapszerkesztőnek a fia, aki esztétának, kritikusnak és színházi rendezőnek készült, és ezért illendőnek találta kiszagolni a maga részét a Csóka udvar levegőjéből... Aki eddig udvarias figyelemmel, a fiatal író pózában

mestere előtt, hallgatta az öregurat: most sajátos változáson ment át. Nagy, sötét szemei gyanakvással és gonoszsággal teltek fel, száján gúnyos mosolygás rángott végig, amely már a harapás mozdulata volt. Tisztelő hangon, de a lefojtott indulat forráságával mondta: – Az esztétikai termés terén egészen új törvények érvényesülnek. Helyesebben: végre érvényesülnek a törvények az eddigi anarchia helyett. A zseni: a kapitalista ideológiának ez a fantasztikus és romantikus fogalma eltűnik. Akarat, tudás, gondolat termi a művészetet is, mint a gyárat, vámszerződést, a szérumot. Az irodalom és művészet czentúl inkább kollektív termés: közös programú szolidaritások megvalósulása lesz. Mi már csak nevezünk azokon a beteg és homályos lumeneken, melyeket zseninek, őserőnek s más effélének neveznek. Az esztétikai termés éppen úgy nem misztikum, mint a kereskedelem vagy a géptan. Mi magyarok, kulturális fejlődésünk híján, még a romantikus zenebona késői visszhangjait énekelgetjük, s azt hisszük, eredeti nótát fújunk. Mi volt Ady? Egy érszentmihályi Baudelaire. Mi Móricz Zsigmond? Egy zsírosparaszt Strindberg.”³

Szabó Dezső egyetlen találkozásból és összezőrdülésből észrevette a fiatal író szögesen ellentétes gondolkodását, felfogását, és azt karikírozva, de lényegére tapintva ábrázolta. A párizsi ösztöndíjas esztendő hozta össze azokkal a hasonló korú író barátaival, akik 1930-ban az ún. Hétfői Társaságba tömörültek. Halász Gábor, Ignó Pál, Kerecsényi Dezső, Cs. Szabó László és Szerb Antal voltak Hevesin kívül törzstagjai. Az irodalmi életben több orgánus felé tapogatódzott, megjelent

Szabó Lőrinc rövid életű folyóiratának, a Pandorának oldalain, és szeretett írni Zolnai Béla szegedi Széphalom c. folyóiratába. A Nyugathoz csak Babits hatalomátvétele után csatlakozott. Tüntetően dolgozott az ellenzéki folyóiratoknak. A Tollnak, a Századunknak, a Társadalmunknak, és később a Szép Szónak és az Apollónak, viszont sose írt a Magyar Szemlébe és a Napkeletbe.

Amikor 1927-ben kritikusí tevékenységét elkezdte, rögtön magára hívta a figyelmet. A Széphalomba írt első tanulmánya, „A Gare de l’Esten” frontális támadás Ady majmolói, tartalom nélküli utánzói és imitátorai ellen. Ugyanilyen tüntető vallomás a Pesti Naplóba írt cikke: Az irodalom dicsérete, a literátor jövője – amelyben a Babits-típusú írókat magasztalja. Spengler és követői ellen száll síkra Henri de Massis könyvét ismertetve A Nyugat védelme c. tanulmányában. A Bartha Miklós Társaság ideológiáját bírálja Forradalmi reakció c. elemzésében a Századunkban. A Hankiss–Juhász-féle Panorama de la littérature hongroise c. francia nyelvű magyar irodalomtörténetet elemzi az Erdélyi Helikonban, az Egy irodalmi botrány epilógusa c. kritikájában. A Társadalmunk Budapesti családja c. cikksorozatában a magyar Parnasszus elaggott rozmárait, Berzeviczy Albertet és Pekár Gyulát támadja kegyetlenül. Ugyanakkor kíméletlenül rátapint a magyar export-dráma és a körüti vígjáték gyöngéire is. Munkássága két-három év alatt olyan tekintélyt szerzett neki, hogy amikor Kuncz Aladár a Nyugat utáni nemzedék legjelentősebb fiatal íróit mutatja be az Erdélyi Helikonban, tőle is önvalómat kér. Budapestről rajta kívül Ignótus Pál, Illyés

Gyula és József Attila, a Felvidékről Darkó István és Győry Dezső, Erdélyből Balázs Ferenc, Dsida Jenő, Jancsó Béla és Ormos Iván, a Vajdaságból pedig Csuka Zoltán és Fekete Lajos nyilatkozik. Hevesi vallomása a Hétfői Társaság programjának tekinthető: „Az a generáció, melyhez tartozom, s amely a háború és a forradalmak alatt járt iskolába, abban a kellemes helyzetben van, hogy nagyobb közhely-készlettel, tekintélyesebb költségűjteménnyel rendelkezik, mint bármely más előtte való nemzedék. A viharos események, az állandósult történelmi pillanatok, a kollektív eksztázisok túl okosakká neveltek bennünket, és hozzászoktattak, hogy külalakjuk szerint osztályozzuk az emóciókat, és stilárisan elemezzük a mámorokat. Megtanítottak arra, hogy az irodalmi élet éppoly szigorú törvényeknek van alávetve, mint a gazdasági élet; hogy az író minden inkább mint független . . . Magatartásunk az irodalom kérdéseivel szemben elsősorban kritikai . . . Egy magyar író él ma, aki kibékít a közelmúlttal és visszavezet a régmúltba, akit vállalunk még akkor is, ha ő nem vállal minket: Babits Mihály.”

A harmincas évek elején korlátlan lehetőségű cikkírója volt a Budapesti Hírlapnak és a 8 Órai Újságnak. Ez a két lap akkor a József körút 5. szám alatti sajtóházban székel, ósdi, kopott környezetben. A BH-ban kerestem föl 1931 tavaszán. Illés Endre megjeleníti a szerkesztőség feszült légkörét, és megírja a filozopter Hevesi elleni drasztikus akciókat. Diószeghy Miklóson kívül ott dolgozott még a nyelvtanárként is ismert Losonczy Zoltán és a zenekritikus Ottlik Pálma. A BH-t, Rá-

kosi Jenő rossz emlékezetű lapját hiába próbálták életre kelteni. Ottlik György kísérlete is kudarcot vallott. A szerkesztőséget ugyan fölfrissítette Bertalan Istvánnal, Illés Endrével, ankétokat rendezett, s ezekbe bevonta Németh Lászlót és másokat is, de csak nem kellett a lap. Más volt az eset a 8 Óráival, amely címével ellentétben délben jelent meg. Itt minden távirati stílusú, rövid volt, még az irodalmi és színházi kritika is. Hevesi Andrásnak ez volt a rovata („Irodalmi, színházi hétköznapok”). Ezekben a rövid irodalmi és színházi kritikákban prózai szonettek remekeit produkálta. A BH-ba írt terjedős oldalnyi cikkei valóságos esszék ezekhez az apró prózai költeményekhez képest.

Édesanyja tragikus váratlansággal bekövetkezett halála után nevelőapja föladta tisztviselőtelepi villáját, és a Rákóczi útra, a Rókus közelébe költözött két nővéréhez. Hevesi András a testvérek boldog családi közösségét idegenségével állandóan zavarta. Egy időre Párizsba ment, ahonnan Voltaire összes műveivel tért haza. Előbb-utóbb be kellett látnia, hogy függetlensége és nyugodt munkája biztosítására saját lábára kell állnia. A Rózsadombi-penzióban bérelt lakást. Ez a felemás helyzet, hogy szállodai szobában lakott, a földszinten pedig kényelmes kiszolgálására ott volt a Rózsadomb-étterem, könnyű mozgási lehetőséget biztosított számára. Kora reggeltől 11 tájig a 8 Órai szerkesztőségében dolgozott a BH-ével ellentétben kétszemélyes, napsütötte szobában. Itt kedélye is megváltozott. A később a nácik elől Dániába költözött Telcs Péter volt szolgálatkész szobatársa. Mikor 1935-ben Gömbösék szétrobbantották a

kormánypártot, a 8 Órai lett Bethlen István híveinek hivatalos orgánuma. A német- és nácibarát Gömbös-kormány ellenzékeként Bethlenék a 8 Órai hasábjain a polgári radikális, sőt szocdem politikával párhuzamos nemzeti, függetlenségi hangnemet használtak. A nemzeti szocializmus képzavaraival és szóbombáival elegy zűrzavaros, új újságírói és parlamenti stílus alkalmas célpontja volt a francia–angol politikai stíluson nevelkedett tárgyasabb és realistább szókincset használó ellenzéki sajtónak. Hevesi András teljes gőzzel belevetette magát az új stílus naponkénti támadásába. A 8 Órai, nem utolsósorban Hevesi András kapcsolatai révén, még irodalomtörténeti szerephez is jutott. Ő kérte el és helyezte el Bethlen András és Nagy Samu lapjába József Attila Levégőt c. hatalmas költeményét, a fasiszta rendőrállam maró gúnnyal megírt ábrázolását és kritikáját. A Honvéd u. 10. alatt levő szerkesztőségben munkáját befejezve rendesen a házban levő sarki kocsmában ünnepelte önmagát, teljesítményével megelégedve, dagadó mellel, ahogy azt már párizsi diákkorában is tette. Ezután fölváltva bejárta a Belváros könyvkereskedéseit, a Grillt, a Lauffert, a Cserépfalvit, a Bokor és Vajnát, a Pilvax-közben a kis francia könyvkereskedést. Benézett a Széchényi Könyvtárba, hogy Halász Gáborral és Rédey Ti-vadarékkal megbeszélje a cikkeihez nyújtandó adatszerrű segítséget. Fizetése és a fordításokért kapott honoráriumai révén bőségesen volt pénze; míg filológus barátai iskolában és könyvtárban robotoltak, ő futó ismerőseivel rendszerint valamelyik belvárosi étteremben ebé-
delt. Ismert gourmet volt, ahogy Bóka László is megír-

ta, de regényében ő maga is eldicsekedett ezzel, még az elő- és utóételeket is gondosan kiválasztotta, szerette vendégeit válogatott ételekkel és a hozzájuk gondosan választott italokkal meglepni. Nemzedékéből valószínűleg csak neki állt módjában mecénást játszani, és ezt nemcsak kisebb tehetségű újságíró kollégái használták ki. Irodalmi és színpadi kritikusai tevékenységétől teljesen elvonta a napi politika kritikája, a harcias politikai újságíró korlátlan lehetősége a megváltozott helyzetben. Mégis ekkoriban fordította a francia és angol irodalom és tudomány számos modern klasszikusát. Ekkoriban dolgozik két regényén, ezek közül a Párizsi eső a francia értelemmel való szövetkezésének fejlődéstörténete, az Irén pedig a szenvedélyes szerelem képében az irracionális politikai mozgalmak képviselőjével való leszámolás. Köztudomású volt, hogy a népi mozgalom egyik vidéki szárnyának ifjú szociológusnője játszotta a Franklin igazgatójának, Péter Andrásnak álarcosbálján kalotaszegi ruhába öltözve a kísértő szerepét.

1933-ban gyakori pesti együttléteink után két napra vendégem volt szülővárosomban. Budapest, Bécs és Párizs után az addig csak regényirodalomból ismert magyar kisvárossal ismerkedett. Móricz Zsigmond ábrázolása ellenében ekkor ismerte föl Krúdy élet- és emberábrázolásának sajátos érvényét. Bonyhádon, Vörösmarty és Illyés városában, két nagy magyar költő fiatalkori tartózkodásának színhelyén, egy nemzetiségi kisváros életébe nyert bepillantást. Forró vasárnap délelőtt kirándultunk Börzsönybe, Vörösmarty házitanítószkodásának színhelyére, a hajdani Perczel-kúriához. A tornácos,

oszlopos, napos kúriaépülettel szemben az udvar sarkában cselédházak folytatása volt Vörösmarty hajdani szobája; akkor éppen gabonát tároltak benne.

Hevesi – nyilván párizsi professzorainak hatására – írásaiban mindig erősen érvényesítette a szociológiai szempontot. Szocialista természetesen nem volt, de tevékenysége túlnyomó részét ellenzéki lapoknál fejtette ki, s vitán felül az antifasiszta publicisták közé tartozik. Külön tanulmányt érdemelne fordítói tevékenysége is. A közelgő változásokat éles szemmel figyelte, ezért is tudott idejében eltávozni második hazájába, amelynek háború utáni jövőjéről 1937-ben ezt a vágyálmot táplálta magában: „Csak annyit mondhatok, hogy az 1920-as évek aranyos jókedvének, rokokó szeretetreméltóságának, finom játékosságának alighanem befellegzett. Ma a Gráciák gyermekei helyett vaskos, mogorva lángelmét vár a világ, aki magába sűríti korunk minden zilált vágyát és borús szenvedélyét. Ha ez a lángelme francia lesz, akkor a művein mégis át fog ragyogni az, amit mindennél jobban szeretünk: az értelem mérséklete és a szellem derűje.”

ADALÉKOK SZERB ANTAL ÉLETÉHEZ ÉS MUNKÁSSÁGÁHOZ

A Hétfői Társaságban. 1930–31 fordulóján ismerkedtem meg vele, Hevesi András és a Hétfői Társaság révén.¹ Akkor már nagy tekintélye volt a Symposionban, a Minervában és a Széphalomban megjelent nagy tanulmányai és „Az angol irodalom kis tükre” révén. A 20-as évek elején a Nyugatban közölt versei és novellái után a neokatolikus-misztikus, de alapjában radikális fiatal írócsoporthoz számították. Rajta kívül Juhász Vilmos, Kecskeméti György, Nagyfalusi Jenő, Sárközi György, Szedő Dénes, Szedő László és Várkonyi Nándor voltak ennek tagjai. A Magyar Szemlébe és a Napkeletbe világirodalmi arcképeket és nemzeti jellemrajzokat írt. A Hétfői Társaságnak, a fiatal esszéírók 1930 körüli csoportjának ő volt akkor legtöbb publikációval rendelkező tagja. Törzstagjai a legkülönbözőbb szellemi frontokról érkező fiatal tehetségek, akik az angol essay-t és a francia essai-t honosították meg Péterfy és Babits tanulmányai nyomán. A Hétfői Társaság onnan kapta nevét, hogy tagjai minden hétfő este találkoztak, kicserélték irodalmi és tudományos híreiket, és megbeszélték a magyar irodalom eseményeit, nem utolsósorban időközben megjelent saját műveiket. A törzsgárda időről időre az urbánusnak elkeresztelt írókat, Sárközi Györgyöt, Szabó Lőrincet, sőt Márai Sándort és Komlós Aladárt

is meg-meghívta, a művészek közül Pátzay Pál és Vilt Tibor tartoztak gyakori látogatói közé. Később a nemzedék két műtörténésze Genthon István és Péter András is föl-föltüncdezett. Ez a baráti társaság párizsi ösztöndíjas vagy kutatóévei alatt barátkozott össze a húszas évek közepén, és 1930 körül kezdett a magyar irodalomban nemcsak szóhoz jutni, hanem komoly jelentőségre is szert tenni.

Németh László az évek során számtalanszor visszatért ennek a csoportnak jellemzésére, ábrázolására, gúnyolására vagy méltatására. Vezérüknek a magyar irodalomban mindenesetre Babitsot tartották, aki részben már megtagadta őket, hogy aztán később visszafogadja némelyiküket tanítványai közé; másoknak iránta érzett csodálatáról pedig csak ezekben az években értesült. A polgári radikalizmus képviselőitől az ellenforradalmi irodalmi körökig mindenütt megfordultak, ha nem is együttesen, de legalább egyenként. Nem volt a modern magyar irodalomnak még egy ilyen befolyásos kritikuscsoportja, amely közös hitvallást, azonos programot, együttes fellépést vagy őket képviselő folyóiratot adott volna ki, szervezett volna meg. A 30-as évek elején szemmel láthatóan egyre nagyobb teret vívtak ki a vezető folyóiratokban az esszéírók. Közülük is Szerb Antalnak jutott vezetőszerep.

Egy lappangó Szerb Antal-kézirat? Amikor megtudta, hogy angol szakos vagyok, meghívott lakására. Ez 1931 kora őszi napjaiban történt, egy valódi angliai esős alkonyatra emlékeztető napon. A Múzeum utca Kálvin

tér felőli első házában lakott, a III. emeleten. Régimódian tágas szobája volt, sötét tónusú bútorokkal. A Nemzeti Múzeumra néztek az ablakok, talán a British Museum mindennapi képe lebeghetett előtte, azért költözött ide. Az előszobában az akkori angol úridivat összes kellei láthatók voltak (esernyő, kalucsni stb.). Valódi angol teát ittunk, Szerb Antal maga készítette, természetesen cukor nélkül és tejjel. Londoni éveiről mesélt, kutatásairól, a közép- és reneszánsz kori angol irodalom magyarságképéről. Mielőtt külföldre ment, már izgatta ez a téma, A magyarság mitikus arca címmel cikket is írt erről a Napkeletben. Erről szól alábbi jelentése az Ösztöndíjtanácsnak:

„Dr. Szerb Antal székesfővárosi kereskedelmi iskolai tanár, a British Museum könyvtárában végezte irodalomtörténeti kutatásait, amelyekkel anyagot gyűjtött »Magyarország a régi angol irodalomban« címen megírandó munkájához. Össze is gyűjtött vagy 150 magyar vonatkozású művet a 15. század végétől a 18. századig. A kéziratban elkészült munka azokra a mozzanatokra van tekintettel, amelyek az angol népnek Magyarországról alkotott képzetét (nem tudását) befolyásolták.”²

A témát örökre elejtette, kivéve egyetlen alkalmat, amikor 1940 karácsonyán a Magyar Nemzetben Pivány Jenő angol hungarica-gyűjteményéről írtam, örömmel tért rá vissza A világ kakasviadala c. cikkében, ennek bevezetőjében megemlítve engem.

„Igen nagy érdeklődéssel olvastam a Magyar Nemzet karácsonyi számában Gál István cikket Pivány Jenő magyar vonatkozású angol könyvgyűjteményéről. A cikk

több volt, mint egy gyűjtemény ismertetése: igyekezett alapvonásaiban bemutatni az angol irodalom magyar vonatkozásainak történetét. Csakugyan igaza van Gál Istvánnak, a külföldön a magyarságról kialakított kép is a szellemi honvédelem körébe tartozik. Ezért nem lehet egészen érdektelen ennek a képnek a története sem. Mit tudnak a régi angolok Magyarországról? Mit tudott a magyarokról Shakespeare kora? Erre a kérdésre feleletet ad a régi angol földrajzi könyvek Magyarországról szóló fejezete. A 17. század első felében egész sereg földleíró könyv jelent meg Angliában – cz az az időpont, amikor az angol nép nemcsak ösztönszerűen, hódítás- és kalandvágytól hajtva fordul a megnyíló messzeségek felé, hanem tudatosan is, a megismerés által is saját szférájába akarja vonni a távlatokat. E 17. századi angol földrajzkönyveknek Magyarországról szóló fejezetei nagyjából egyeznek egymással. A sok együgyű legenda mellett a régi angolok nem maradtak érzéketlenek Magyarország tragédiája iránt sem. A török háborúk eseményei, az erdélyi fejedelmek harca a vallásszabadságért, állandóan foglalkoztatja az angol közvéleményt. – A földrajzkönyveken kívül sokat olvashatunk Magyarországról azokban a gyűjteményes művekben, Theátrumokban, Tükrökben, amelyeket a 18. század annyira szerettek. – A felsorolást még sokáig lehetne folytatni, különösen ha bekapcsolnók azt a fantasztikus Magyarországot is, amely a kor igényeiben és színdarabjaiban szerepel. Aki ismeri az akkori angol irodalom csekély terjedelmét, azt meglepi, mekkora szerepet játszott benne ez a kicsi és távoli és sorssújtotta föld, Magyarország.

Az önálló, függetlenségéért, létéért mártírosan szenvedő Magyarország közel állt a régi Anglia szívéhez – a más nemzet árnyékában csendesen élő 18. századi Hungáriáról megfeledkeztek.”³

Huxley és a Bloomsbury Group tolmácsa. Az Ösztöndíj-tanácsnak írt jelentéséhez Szerb még a következőket fűzi: „Olvastam az angol irodalom régi és modern jeleseit.” Ezeknek a londoni esti olvasmányoknak az eredménye a Hétköznapiak és csodák, voltaképpen a modern angol irodalom legintellektuálisabb csoportjának, a Bloomsbury Groupnak együttes magyar bemutatása. Hogy történelmi távlatból milyen fontosnak tartják Szerb Antal korai magyar nyelvű kalauzolását a korabeli angol irodalomban, arról a magyar származású Nobel-díjas londoni professzor, Dennis Gabor (Gábor Dénes) a Huxley Emlékkönyvbe írt vallomása adja a legjobb értelmezést. A következőket írja Huxley közép-európai hatásáról és Szerb Antal szerepéről vele kapcsolatban:

„Aldous Huxley élethosszig tartó hatása rám a húszas évek közepén kezdődött Budapest és Berlin közötti számos utazásaim egyikén. Rövid esszéi és korai regényei elektromos sokként hatottak rám és közép-európai intellektuel kollégáimra, különösen hazámban, Magyarországon. Ne felejtsük el, az utolsó nagy angol siker Közép-Európában Huxley előtt John Galsworthy volt, akinek patríciusi jellemei pénzt csinálnak, házakat építenek, jótékonyági egyesületeket szerveznek, és kevés időt fordítanak melankolikus szerelmi afférjaikra. De úgy tűnt, hogy sohasem beszélgetnek szellemi dolgokról, so-

hascm élveznek muzsikát. Most hát végre itt volt egy entellektuel, akárcsak mi magunk, csakhogy még bonyolultabb, és egy olyan angol társadalom, amelynek létezését sosem tételeztük föl Galsworthy, Wells, Shaw, sőt még D. H. Lawrence olvasása nyomán, amelyben ugyanazokat a dolgokat tárgyalták meg, mint mi a kávéházakban; egy vérbeli intellektuális társadalom, amelyben az ördögi könyvkiadó vagy műkereskedő volt az egyetlen üzletember. Nem csoda, hogy azonnal szívünkbe fogadtuk; fiatal természettudós kollégáimnak még más okuk is volt, hogy szeressék. Itt volt végre egy író, aki a természettudományról is tudott írni anélkül, hogy fölingereelt volna bennünket. Hatalmasan megragadott bennünket, minekünk viszont a kortárs világra semmi hatásunk nem volt. Az a fajta közép-európai, aki Aldous Huxleyt tudta olvasni és élvezni 1933 előtt, emigrációra vagy gázkamrára volt ítélve. A kimagasló fiatal magyar regényíró és irodalomtörténész, barátom, Szerb Antal, egyike az elsőknek, aki Huxley egyedülálló szerepét a kortárs irodalomban fölfedezte és hírét elterjesztette, megsemmisítő táborban halt meg. De voltak mások, akik aztán hatottak a világra, bár nem úgy, ahogy Huxley kívánta volna. A briliáns magyar négyes, Szilárd, Wigner, Neumann és Teller, akiknek nagy részük volt az atom- és hidrogénbombában, mind nagy olvasói voltak Huxleynek, ezek követték is eszméit a Brave New Worldig, de nem az Ends and Means-ig.”⁴

*Az erdélyi irodalomtörténeti pályázat.*⁵ Első találkozásunk egyik témája nyári erdélyi látogatásom volt. Az Erdélyi Helikon magyar irodalomtörténeti pályázatára akkor futottak be a pályaművek. A fő lektor, Molter Károly hegyoldali nyaralójába egyik augusztusi este akkor toppantam be, amikor a paksaméták kibontásával foglalkozott. Vacsora utáni szórakozásként kezembe adta a kéziratokat, hátha fölismerem a jeligék mögött a szerzőket. Egy kézirat stílusával, modernségével és alaposágával messze kivált a többi közül. Nem volt nehéz ráismernem Szerb Antal már publikált műveinek nagyobb gonddal és magasabb igénnyel megírt tökéletes másaira. Szerb Antal nevét akkor Erdélyben még senki sem hallotta, azok a folyóiratok, melyekbe ő írt, csekély számú tudósnek íródtak, és szellemtörténeti jellegük miatt még a diákoknak sem ajánlták őket az egyetemen. Szerbnek kereken megmondtam, hogy Marosvásárhelyt fölismertem a pályázatra beküldött remekművét. Kezdetben szerénykedve, pirulva fogadta gratulációm, de aztán a többi pályamű színvonala iránt kezdett érdeklődni. Vitathatatlan fölényben volt a többivel szemben, így a megbízás elnyerése biztos volt. Molteren kívül még Makkai Sándor és végső fokon Babits Mihály tartozott a bizottságba, mint döntőbíró. Mindenesetre a kéziratok beérkezése és a megbízás megadása között eltelt tanévben Szerb Antalnak kevés ideje volt komolyan felkészülni a mű megírására. Nem kapott tanulmányi szabadságot és napi robotmunkáját kellett végeznie a Vas utcai felsőkereskedelmiben. A déli órákban az Országos Széchényi Könyvtárból vittem neki a legfontosabb anya-

got. Ennek rostálásában Halász Gábor volt az ő irányítója és az én segítségem. Halász révén kapta meg így mindazokat a könyveket és különlenyomatokat vagy folyóiratszámokat, melyekre szüksége volt műve megírásához. Akkoriban Németh László kis szobáját béreltem, alapvizsgámra készültem, mellékkeresetre időm nem volt, így Szerb Antal havi támogatása bibliográfiai és könyvtári segédmunkám fejében a legjobbkor segített ki. Alábbi leveleiben sürgette legalább írásbeli közreműködésemet a függelék utolsó fejezetéhez a szomszéd országok magyar irodalmáról.

„Budapest, 1933. szept. 21.

Kedves Pista,

igazán nem azért adtam neked a tálentumokat, hogy ilyen hamar visszaküldd. Most, ha legközelebb hozzám fordulsz, azt fogom neked mondani, amit Bródy Sándor mondott a fiatal újságírónak: Maga csirkefogó, magának nem adok, maga múltkor is visszaadta.

Minden frázis nélkül nagyon búsulok, hogy még nem jöhetsz vissza. Önző okokból is, művem bibliográfiája nagyon meg fogja érezni távollétedet. Az irodalomtudományi társaságban is szükség volna rád. Tegnap tartottuk az első ülésünket, egyelőre csak egy vendéglőben, mert még nem vagyunk jóváhagyva. Halász Gábor adott elő igen gyönyörűen és utána egy eléggé nívós vita volt.

Én nyáron voltam Erdélyben és Debrecenben. Nem tehetek róla, nekem az erdélyiek határtalanul tetszettek, és rég nem éreztem olyan jól magam, mint közöttük. So-

kat emlegettünk Téged, Kovács Lászlóval, Kóssal meg mindenkivel.

Nagy művem úgyszólván kész van. Már csak Erdély hiányzik belőle. De így is azt hiszem, elkésett, és nagyon ideges vagyok. A következményektől is nagyon félek. Azt hiszem, súlyos testi sértések fognak érni.

Nagyon szeretném, ha egy kicsit részletesebben megírnád, mi van veled, és nem segíthetek-e neked valamin. És mikor szándékozol visszajönni?

Szeretettel ölel
Szerb Antal.”

Budapest, 1933. október 1.

„Édes Pistám,

egy nagy szívességre szeretnék megkérni. Ha itt volnál, bizonyára bőséges bibliográfiát tudnál nekem szolgáltatni a Felvidék irodalmi viszonyaira vonatkozólag, és én magam utána járhatnék a dolgoknak. De minthogy sajnos nem vagy itt, és az időből és főképp a türelemből és munkaenergiából rettenetes módon kifogytam, arra szeretnék megkérni, írd meg te könyvem számára a Felvidékről szóló bekezdést, ha betegséged meg nem akadályoz. Mindössze egy bekezdésről lenne szó, de legfeljebb annyiról, mint ez a levélpapír-oldal. Írd meg, mi csoda folyóiratok működnek, melyik napilap foglalkozik irodalmi kérdésekkel, és kik a felvidéki magyar irodalom legfontosabb nevei. Ill. írd, amit gondolsz, hogy egy vázlatos és esztétikai ítéleteket mellőző »kitekintésben« szükséges. Ha nem írhatod meg, vagy nincs kedved hoz-

zá, kérlek, írd azonnal, hogy más irányba tájékozódhas-
sam. A dolog eléggé sürgős.

Ne haragudj, hogy betegségemben is zaklatlak, de
olyan nélkülözhetetlen vagy.

Szeretettel ölel,

Szerb Antal.

Gazember, nem feleltél a múltkori levelemre.”

*Beszéde a zsarnokölés jogáról és a magyar szabadságról
1934. márc. 15-én.* A Magyar irodalomtörténetben való
közreműködésem alkalmat adott arra, hogy Szerb isko-
lájának, az egyik akkori vezető fővárosi kereskedelmi
iskolának életébe bepillantást nyerjek. A Lajta Béla ál-
tal 1909 és 1913 között a skót Mackintosh-házaspár stí-
lusában épített impozánsul modern iskola az akkori, ipa-
rosítást igénylő feudális körök és a mindenképpen kül-
kereskedelmet sürgető kapitalista vezetők dédelgetett in-
tézmenye volt. A tanulmányi felügyelőségben Szendy
Károly, Éber Antal, Bánóczi László és Dengl János ne-
ve szerepel, a tanulmányi ösztöndíjakat adományozók
között József, Frigyes és Albrecht főherceg, Bethlen Ist-
ván, Eszterházy Móric, az Almássy, Jósika, Wenckheim
és Zichy grófok, valamint Dréher Jenő és Stühmer Fri-
gyes, az irredenta sajtó irányítójával, Légrádi Ottóval
együtt. Ugyanakkor azonban John Flournoy Montgomery
amerikai követ is megjelenik az iskolában, hogy kioassa
az USA és Magyarország gazdasági, történelmi és mű-
velődési kapcsolatairól szóló pályázat díjait (Szerb An-
tal vele is le van fényképezve), de ami még szokatlan-
nabb: 1935-ben bevezetik az orosz nyelv tanítását és pá-

lyázatot tűznek ki Oroszország mai viszonyainak befolyása gazdasági életére címmel. Szerb Antal itt jelentékeny kollégák társaságában tanít, Kováts Albert, Németh Sándor, Raith Tivadar, Vécsey Jenő és Vincze Géza (Ady rokona) a vezető tanárok. Szerb Antal „bölcseztudor” 1932–1942-ig szerepel az Intézet értesítőjében, de voltaképpen 16 évig tanított. Ő volt az önképzőkör elnöke, az ő korában ilyen pályázatokat tűzött ki: Erdély és a vallásszabadság, Gerhart Hauptmann, A XIX. századi angol irodalom egyik nagyjának jellemzése. Ő maga háromszor szerepel az iskola ünnepélyein, 1933. november 5-én az Arany János emlékünnepevényen, ahol valószínűleg Arany János és Európa című esszéjét olvassa föl, 1934. március 15-én és 1936. október 6-án az aradi vértanúk emlékünnepevényén ő az ünnepi szónok. Március Idusán tartott beszéde a korabeli antifasiszta magyar megnyilatkozások között is kivételes helyet foglal el. A zsarnokölés jogát proklamáló példátlanul bátor és vakmerő ünnepi beszédének első fele az antik és az angol irodalom nagyjainak nézeteit visszhangozza, második fele pedig kortárs gondolkodóinak történetfilozófiájából meríti nomenklaturáját.⁶ A mindeddig iskolai értesítőben lappangó beszéd szövege a következő:

„Március tizenötödike, a magyar szabadság-eszme legfőbb ünnepi dátuma csodálatosképpen egybeesik a szabadságnak egy ősbib és egyetemesebb dátumával. Március tizenötödike, március idusa volt az a nap, amikor a szabad római köztársaság rajongó hívei, Brutus, Cassius és társaik a Fórumon törzsurásokkal kivégezték Caesart, a zsarnokot. Ezt a napot ünnepli kétezer éve

legendaépítő történelem, költészet és tragédia. Nem tudom, véletlen volt-e, hogy a magyar szabadság szimbolikus napja egybeesett a világszabadság ünnepével, de úgy képzem, ez nem lehetett pusztán véletlen. Ezzel is hangsúlyozni akarjuk, hogy a magyar szabadság ügyében az egész emberiség ügyéről van szó, hogy a magyar nép, amikor a szabadság harcosául szenteli fel magát, a legnagyobb és legszebb európai hagyomány útjára lép, a fehér ember ősi titkos vallásának szertartását celebrálja, bemutatja áldozatát a Szabadság-istennő előtt.

Mint minden, ami nagyszerű, építő eszme az emberiség életében, a szabadság kultusza is a klasszikus ókorból ered. A szabadság a görögöknél a zsarnok gyűlöletét jelentette és a felszabadító tett a zsarnokgyilkosságot. A nagy tragédiaíró, Euripidész, a zsarnokgyilkost a mítikus hősökhöz hasonlítja, akik dúló szörnyetegektől szabadították meg az országot és az isteneknek tetsző áldozatot mutattak be. Harmodiosz és Arisztogeiton, mikor megölték Athén zsarnokát, mirtuszlombok közé fonták be szablyájukat, és a nép félistenként imádta őket. A középkor, mikor keresztényi irányban továbbépítette az antik eszmevilágot, nem vetette el a zsarnokgyilkosság erényét. Aquinói Szent Tamás Summájában a zsarnokgyilkosságot megengedhetőnek mondja. Az olasz reneszánsz kis városállamaiban, hol hatalmas emberek mindegyre korlátlan hatalom kiépítésére törekedtek, egymást érték a zsarnokgyilkosságok, és az összeesküvők még a külső formák betartásában is igyekeztek minél hívebbek maradni a klasszikus ókorból rájuk hagyományozott mintákhoz, ezzel is hangsúlyozva, hogy itt nem-

csak egyszerű cselekedetről van szó, hanem egy ősi szeretés teljesítéséről, mert a zsarnok megölése szent és Istennek tetsző dolog.

Később, a 17. és 18. század folyamán a szabadság kultusza, ez a legmélyebb európai hagyomány kiszélesedett az emberi jogok tanává és a zsarnokgyilkosság egyéni aktusát elhomályosította hírnévben a nagy nemzeti zsarnokgyilkosság, az angol és azután a francia forradalom. A mi márciusi ifjaink, amikor a mozgalmat megszervezték, már a forradalmi történet láncába kapcsolódtak be; előttük álltak az angol és főképp a francia mintaképek és ők híven követték utasításait. Tisztában voltak vele, hogy »Európa színpadán« szerepelnek és hogy méltókká kell válniok a nagy közös európai hagyományokhoz.”

Petőfiről és 48-ról többek között a következőket írja: „A magyarság történelmi hivatását abban látja, hogy a szabadság ügyét diadalra vigye . . . Petőfi számára a szabadságeszme például jelentette az általa zsarnoknak tekintett királytól való elszakadást, jelentette a polgári szabadságot, mely törvényelőtti egyenlőségben, sajtó- és szólásszabadságban nyilvánul meg, és jelentette az elnyomottak, a jobbágyok felszabadítását . . . Nálunk a szabadság megtagadása magyar voltunknak a megtagadása volna. A mi történelmünk nagy pillanatai sokkal szorosabban egybeforrtak a szabadság glóriájával, sem hogy megtagadhatnánk a szabadságot. Vele együtt történelmünket kellene lábbal tiporni. . . . Mi a szabadság? . . . Kérdezzék meg az alkotó művészeket, akiknek látnok intuíciója messze előre száll a gyalogló kor előtt,

kérdezzék meg a jövődő szálláscsinálót: mind azt mondják, hogy a szabadságnak valami új értelme van születőben, valami, ami szélesebb és emberibb értelem lesz minden eddiginél.”

Spengler és Márai. Szerb Antal segítőkészsége nem ismert határt; amikor 1934-ben csaknem egy évig betegkedtem, azzal unszolt a kórházból való kijövetelre, hogy már tartogat tanítványt:

Budapest, 1934. márc. 10.

„Kedves Pista,
kérek írd meg, mikor szabadulsz már ki. Egy tanítványról volna szó, németre kellene okítani – ha hamar kijössz, fenn tudom neked tartani.

Szeretettel ölel
Szerb Antal”

Budapest, V. 11.

„Kedves Pistám,
operációról semmit se tudtam; nemsokára ki fogok jönni hozzád. Addig is: regényem még nem jelent meg, ellenben az irodalomtörténet valószínűleg könyvnapra jön és gyönyörű lesz. Majd hozok belőle.

Gyógyulást kíván és sokszor ölel
Szerb Antal.”

A Révai-cégnél történt, ahol az élelmes fiatal igazgató, Lantos Kálmán a jó öreg radikális Braun Róbert mellett a kortárs nyugati külföldi irodalmak lektoraként

Szerb Antalt alkalmazta. A Magyar irodalomtörténet első erdélyi kiadásának pesti szedését és nyomását a Révai végezte. Szerb lektori jelentéseiből viszont nemcsak egy új könyv ötlete támadt, hanem a jelentések részbeni felhasználásával maga a könyv anyaga is hamar elkészült. Bámulatosan rövid idő alatt, talán három hónap alatt fejezte be a modern regény első magyar összefoglalását, a Hétköznapiak és csodákat. Persze ennek a korrektora is én voltam. Szerb Antal a pályadíj elnyerése után hivatalos vendég volt Kolozsvárott és Marosvásárhelyen. Az erdélyi történelmi levegő és környezet mérhetetlen hatást gyakorolt rá. Részvétele az Erdélyi Heliikonban, majd barátsága az erdélyi írókkal új korszakát jelentette életének. Nemzedéke vitájában a Válaszhoz csatlakozott, nem csekély részben Tamási, Illyés és Németh László iránti nagybecsülése következtében. Bármilyen jó barátja is volt Ignótus Pál, és bármennyire a legnagyobb költőnek tartotta Babits után József Attilát, a Szép Szóba mégsem írt egyszer sem. Bóka adys stílusa és önérzetese föllépése nem tetszett neki, patetikusnak, bombasztikusnak tartotta: Budapesti Kalauzában célzást is tett az Apollo I. számában megjelent tanulmányára a budapesti szociográfiáról. A II. kötetben megjelent, Bartóknak és Kodálynak ajánlott óda azonban levette lábáról, idézte is mindjárt a Magyarságtudományban megjelent Horatius-ismertetésében. A Századvég transzponálva azt a találkozást örökíti meg, amelyről Bóka is részletesen írt Hevesi Andrássra emlékezve. Itt én hoztam össze a Hétfői Társaság esszéíróit az Apollo alapítóinak egy részével (Bóka, Keszi, Mészáros). Amikor 1937

februárjában, a Prágában induló kétheti Új Szellem c. folyóirat budapesti szerkesztője lettem, a Nyugat utáni generáció írói közül először övele csináltam interjút.

A főszerkesztő, Szvatkó Pál pesti és párizsi diák korában jó ismerőse volt Szerbnek, akinek magyar irodalomtörténete és modern regényelmélete nagy hatással volt a csehszlovákiai magyarságra is.

Budapest, 1936. dec. 12.

„Kedves Pista,
a legkomolyabb szándékom mielőbb kézirattal kopogtatni be az Apollo szerkesztőjéhez; de pillanatnyilag semmi sincs készen, és nem is hiszem, hogy a közeljövőben elkészülne valami. De ígéretemről semmi esetre sem fedkeztem meg. Szvatkó Palival okvetlenül szeretnék találkozni. Legjobb volna együtt ebédelni hétfőn vagy szerdán – ha ez nem megy, kedden este fél kilenctől kezdve a Centrálban megtaláltok. Várom erre vonatkozólag szíves értesítéset; hétfőn tizenegyig az iskolában vagyok, kedden pedig tizenegytől kezdve – délután pedig öttől kezdve a lakásomra lehet telefonálni, ugyanoda lehet kedd reggel is.

Szeretettel üvözől
Szerb Antal.”

A Prágai Magyar Hírlap 1936-os karácsonyi számába angol és francia lapok mintájára körinterjút csináltam magyar írókkal. Halász Gábor, Hevesi András, Ignó Pál, Illyés Gyula, Káldor György, Kodolányi, Márai, Ortutay, Cs. Szabó, Szabó Zoltán és Szerb Antal

nyilatkozott az év jelentős könyvújdonságairól, illetve saját kedvenc olvasmányairól. Szerb Antal ezt mondta: „Talán nem is szabadna elmondanom, de egy kézirat gyakorolta rám újabban a legnagyobb hatást. Márai Sándor új regénye, amelyet kéziratban olvastam. A címét nem árulhatom el, csak annyit, hogy ez a regény is a költő családjáról szól. A mű atmoszférája felejthetetlen és lenyűgöző. – Ebben az évben újra elolvastam Spenglert, és teljesen hatása alá kerültem. Hihetetlenül igazolódik minden, amit mondott, s a kultúrákat ma csaknem az ő szemén át nézem.”

937. febr. 19.

„Kedves Pistám,
nem tudom megírni a cikket – se időm, se ihletem. Majd egyszer máskor.

Szvatkó Palit melegen üdvözlöm, ölel
Szerb Antal.”

937. II. 28.

„Kedves Pistám,
szeretnék veled beszélni: 1., mert valószínűleg a Felvidékre megyek, 2., hogy írhatok-e Kerényiről egyúttal az Új Szellem számára is? Lehetséges, hogy csütörtökön d. e. mondjuk, 11 felé befáradj az Ostende-kávéházba? (Rákóczi út, az Urániával szemben.)

Szeretettel üdvözlöl híved
Szerb Antal.”

„Kedves Pistám,

te vagy a legnagyobb szerkesztő Osvát halála óta, és kel-
lőképp csodálom diplomáciai tapintatodat is, hogy Ke-
rényi könyvéről akarsz cikket írni velem. Vérzik a szí-
vem, hogy ennyi nagyszerűség dacára sem állhatok habo-
zás nélkül rendelkezésedre; de jól tudod, hogy nem ér-
tek a klasszikus filológiához, és a legkevesbbé sem ér-
zem magam hivatva, hogy Kerényi művéről bírálatot
mondjak. Mindenesetre meg kell előbb várnom a köny-
vet, azután majd beszélünk róla.

Természetesen boldogan adok tetszés szerinti számú
interjút Szvatkó Pali lapja számára, mihelyt meggyó-
gyulsz – amit tegyél meg minél előbb. Cikket is boldo-
gan adok Palinak, csak nem tudom, mit. Te talán tud-
nál tanácsot adni, hogy megjelent írásaim közül mit hasz-
nálhatna.

Kérlek, hidd el, nem rajtam múlik, hogy oly nehezen
tudom szerkesztő barátaim megtisztelő sürgetését kielé-
gíteni, hanem a körülményeken, amelyek arra kénysze-
rítenek, hogy hosszabb és pénzkereső munkákkal foglal-
kozzam. Igaz, hogy nem is nagyon szeretek cikket írni,
és a tanulmányok korszaka úgy látszik, már elmúlt a szá-
momra.

Édes Pistám, gyógyulj meg minél hamarább és jelent-
kezz.

Szeretettel ölel
Szerb Antal.”

„Kedves Pista,

csatolva küldöm a válaszokat. Kicsit humorizálón sikerültek. Kérlek, írd meg, hogy betegesen irtózom a nagyképűségtől, annyira, hogy az már direkt nagyképűség, azért válaszolok ilyen viccesen, de titokban nagyon komoly ember vagyok, vagy valami hasonlót.

Üdvözl és gyógyulást kíván,
Szerb Antal.”

Interjú a prágai Új Szellemnek.

– Irodalomtörténetedet – kezdem beszélgetésünket – a csehszlovákiai magyar értelmiség jól ismeri. Azóta keveset hallottak rólad. Mit csináltál az eltelt három év alatt, és min dolgozol most?

– Hogy mit csináltam? Megéltem. Mainapság mindenki mellszobrot érdemel, aki meg tud élni. Sokat fordítottam, legutóbb Rose Macaulay egy regényét. Megírtam a Hétköznapiak és csodákat, és most fejeztem be egy regényt, a címét még nem tudom.

– Új regényed nyilván a Hétköznapiak és csodákban ábrázolt elveidet fogja illusztrálni. Beszélj valamit azokról az új európai írókról, akiket nálunk nem ismernek.

– Inkább a saját regényemről beszélek. A legrokonoszevebb vonása az, hogy nagyrészt Olaszországban játszódik. Ezenkívül főképp a nosztalgiáról van szó benne. A nosztalgiáról általában, arról a nosztalgiáról, ami túlmegy a honvágyon, az ember vágyán az ifjúsága után, arról a nosztalgiáról, ami minden vágy alján a teljesül-

hetetlenséget jelenti. Ebből is látható, hogy romantikus a regény. Esti olvasásra készült.

– Azt fogják Rád, néha barátaid is, hogy frivol vagy, felelőtlen mint író. Szerinted mi az író feladata, hivatása?

– Mondd meg mindenkinek, akit illet, hogy én nem vagyok frivol. Én neo-frivol vagyok. Az nem ugyanaz. Az író feladata szerintem főképp az, hogy írjon. De csinálhat mást is.

– És mi a véleményed a bal- és jobboldal viszályáról? Te éppen legutóbbi könyved alkalmával voltál kénytelen tapasztalni, milyen védtelen, szabad préda az író, ha nem csatlakozik egyik oldalhoz sem.

– Igen, sajnós. Ha az ember szívvel-lélekkel az egyik oldalhoz tud húzni, az jó és olcsó. Azt hiszem, a világnézethez külön tehetség kell. Vannak emberek, akik máig kész világnézettel születnek, sőt a legtöbb ember, azt hiszem. De vannak, akik egész életükben nem tudnak ilyesmire szert tenni. Hidd el, ez nemcsak az ember hibája. A világnézeteké is.

– Irodalomtörténetedben írod a Nyugat mozgalmáról, hogy nagy alakjai is tulajdonképpen el voltak maradva egy korszakkal a kortárs európai vezető szellemek mödora, ízlése és problematikája mögött. Hogyan látod a mai magyar szellemi életet ebből a szempontból?

– Kérlek, a Nyugat áttörésekor Ignó és társai kétségkívül meg voltak győződve arról, hogy a kor és Európa legmodernebb cszméit képviselik. Mi is ezt hisszük magunkról. Azt majd csak a fiatalabbak fogják tudni megállapítani, hogy igazunk volt-e vagy sem. Néha az

az érzésem, hogy egy olyan író, mint például Márai, ma sokkal európaibb, mint az európai írók, annyira európai, amennyire egy francia vagy német nem is lehet, csak egy margóra került nemzet írója. Erről különben Dosztojevskij is ír a Sihederben, az oroszok európaiságával kapcsolatban. Kár, hogy ti már nem olvastok Dosztojevskijt. Az irodalomtudomány szempontjából mindenestre előbbre vagyunk ma, mint mestereink, a németek, mert mi ott tartunk, ahol ők tíz évvel ezelőtt, ők viszont azóta retrogradáltak nem tudom, hány évtizedet.

– A csehszlovákiai magyar irodalom szerepét miben látod? A cseh irodalmat ismered?

– Csak azt tudom mondani, ami nyilvánvaló: Erdélyben láttam, milyen beláthatatlan fontosságú kisebbségi helyzetben van az irodalom – mindjárt az egyházi szervezet után jön építő és fenntartó fontosságban. A szlovenszkói irodalomnak is azt a szerepet kell majd betöltenie a saját hazájában, amit az erdélyi teljesít. Úgy látom, a szlovenszkói irodalom szelleme józanabb, romantikátlanabb, kiábrándultabb, mint az erdélyi. Ebben az eredendő táj- és népkülönbségen kívül talán a cseh kultúrszomszédság is szerepet játszik, úgy-e?

– Látod értelmét a mi közép-európai kultúrközeledésünknek?

– Én elhittem nektek, hogy van valami közös szellemiség a kelet-közép-európai népekben, és hogy ezen az alapon egyszer megtalálhatnák egymást. Azt hiszem, a legjobb munkára vállalkoztatok, amikor ennek az egymásratalálásnak az útját akarjátok előkészíteni.⁷

Kerényi Károly rehabilitása. Szerb régi barátjával, Kerényi Károllyal, az Utas és holdvilág c. regényc miatt feszült viszonyba került. Meg volt lepve, mikor a régi barátságot visszaállítandó fölkértem, hogy ő írjon az Apollónak Kerényi Bécsben megjelent első gyűjteményes tanulmánykötetéről, az Apollonról.

Budapest, 1937. V. 11.

„Kedves Pistám,
köszönöm gratulációdát; ebben a korban már jólesik az ilyesmi.

Az erdélyi kérdésről nem írhatok, két egyheti ott-tartózkodás (és azalatt is mással foglalkoztam) nem jogosít fel. Ellenben a hatalmas Kerényi-esszé már készül (a fejében). Mikor jelenik meg a legközelebbi Apollo?

Remélem, a kórházat épen és egészségesen fogod elhagyni, és mielőbb látlak.

Szeretettel ölel
Szerb Antal.”

„Kedves Pistám,
itt küldöm két példányban az ígért Kerényiről szóló cikket, egyet az Apollónak, egyet az Új Szellemnek. Nyugtázd, kérlek, a vételét.

Mikor jelensz meg? Hogy vagy?

Ölel
Szerb Antal.”

„Kerényi Károly fellépésével – írja Szerb –, vele kapcsolatban határozottan van értelme ennek a nagyképű kifejezésnek – kétségkívül új szín jelent meg szellemi életünk spektrumában: a Megszállott Tudós, akinek a tudomány nemcsak kutató és szintetizáló munka – bár természetesen igen nagy mértékben az is –, hanem mámor és vízió, mint a művészet az alkotó művész számára . . . Kerényi bi-, sőt több-lingvis író, tudománya, az ókortudomány, nemzetközisége által, és szellemi attitűdjé, nemzetfölöttsége által, kiemeli őt a magyar határokból, ő ma szellemi életünk legeurópaibb és Európa-szerte leginkább elismert alakjainak egyike . . . To burn always in hard, gem-like fire, mindig kemény, drágakö-szerű lángban égni – ezt a követelést állította fel a Kerényivel ókorszemléletében is rokon Walter Pater. Kerényi megvalósítja ezt a követelést, mindig és fáradhatatlanul fehér izzásban van, a szellemi megszállottság hideg eksztázisa árad, magával ragadó erővel, írásaiból. Ez a csodálatos benne, és a jövőendő vallástörténésze számára vallástörténeti eredményeinél is tanulságosabb lesz ő maga, mint vallástörténeti jelenség.”⁸

Babits és az angol irodalom. Később még egy nagyobb tanulmányt írt nekünk, A világvárosi embert, ez lett volna a XI. kötet vezércikke, de az akkori sajtótörvény következtében megszűnt lapban már nem jelenhetett meg; tanulmánykötete harmadik kiadásában látott először napvilágot. Babits halála után a Babits Emlékkönyv-be természetesen ő írta meg Babits viszonyát az angol irodalomhoz. Bár a rövid munkát hirtelen kellett össze-

csapnia, minden lényeges benne van ebben az esszéjében. Saját magam Babits és az angol irodalom c. disszertáciomban aztán részletesen is kidolgoztam a témát, összegyűjtve Babits családtagjaitól, barátaitól, tanítványaitól, nem utolsósorban Szerb Antaltól magától olyan adatokat is, amelyek teljesebbé tették a képet.

RADNÓTI MIKLÓSSAL KÖNYVKIADÓK HÁZATÁJÁN

„A mű, amit a költő haláláig alkot, halálával hirtelen egész lesz, s a kompozíció, melyet életében szinte testével takar, a test sírba hulltával látható lesz, az életmű fényleni és nőni kezd. Minden töredék, minden papírlapon talált sor adalék lesz, adalék az életműhöz, a nagy egészhez, mely lezárt, szigorúan befejezett és összetartozó immár”¹ – írja a költő József Attila töredékeiről, és ez őrá is érvényes.

A Radnóti-kutatás eddig nem foglalkozott irodalmi tevékenységének egy olyan területével, amely föltétlenül vizsgálódásra érdemes, egyrészt sokoldalú személyi összeköttetései miatt, másrészt sokféle irodalmi, illetve kiadói munkássága következtében. Nem kevesebb, mint egy tucat könyvkiadóval állt összeköttetésben kb. egy évtizedig. Itt mint lektor, korrektor, lexikon-munkatárs és kiadvány-szerkesztő – és természetesen mint műfordító – dolgozott. Írásai részben megjelentek, néha szignálatlanul, részben pedig a kiadók levéltárában kell hogy lappangjanak. Minthogy csaknem minden vele összeköttetésben állt vállalat munkatársai közül még többen élnek, gondolni kellene meghallgatásukra, tanácsaikra és útbaigazításaikra.

Tolnai Gábor írja: „1934-ben és 1935-ben szorítóan nehezedik rá a magány; ezek az esztendő, amikor a bal-

Korunk „szűkkörű, szektás szemlélet”-ének tulajdonítja, mert „1933 után értetlen, igaztalan, szektás szemléletű kritikák jelennek meg róla, amelyek bántják, elkeserítik”.²

Ezekben az években Radnóti egy kis baloldali vállallattal kerül szoros kapcsolatba és itt szabad teret biztosítanak számára. Ez a Kosmos. Ez a cég a Balaton utca 2. szám alatt Singer Dénes ügyvéd lakásán működött, az ő fia, Dénes Béla volt alapítója és igazgatója és egyúttal a cég által kiadott Független Szemle szerkesztője. Baloldali, szabadkőműves, szociáldemokrata és kommunista körökkel tartott kapcsolatot. Folyóiratának címét is tudatosan Czakó Ambró lapjától vette át. A Hajós utca 25. szám alatt levő Radó István nyomda nyomtatta kiadványait, itt készült később az Apollo és a Gondolat is. Baloldali írók fordításait hozta ki rövid idő alatt. Coudenhove-Kalergi, Dos Passos, Erich Ebermayer, Ilja Ehrenburg, Michael Gold és Franz Werfel könyvei egymás után jelentek meg. Gaál Gábor is fordított neki egyik álneven (Bolyai Zoltán). Magyar szerzők közül Nagy Lajos Három magyar városát, Pap Károly sokat vitatott könyvét, a Zsidó sebek és bűnöket, Hajnal Anna első verseskönyvét, Lukács László egy könyvét és az 1910 körül született költőnemzedék első közös antológiáját, a Korunkat adta ki. Kevésbé sikeres írók könyveivel is próbálkozott, de ez már olyan ráfizetést jelentett, amit a kis cég nem tudott elviselni; 1935 nyarán csődöt jelentett.

A Független Szemlének figyelemre méltó munkatársi

névsora alakult ki. A kommunista meggyőződésű írók közül Forgács Antal, Gelléri Andor Endre, Goda Gábor, M. Hegyi Ilona, Hollós Korvin Lajos, Kemény Gábor, Körmendi Zoltán, Lukács László, Murányi-Kovács Endre, Nádass József, Remenyik Zsigmond, Sándor Kálmán, Sós Aladár, Totis Béla és Zelk Zoltán voltak munkatársai. De ismert szociáldemokraták: Bíró Gábor, Faludy György, Hárs László, Hort Dezső, Justus György, Justus Pál, Keszthelyi Zoltán is dolgoztak neki. Bajomi Lázár Endre, Bartók János, Enczi Endre, Erdős Jenő, Gergely Márta, Görög Imre, Habán Mihály, Hajnal Anna, Hajnal Gábor, Halmos Béla, Karczag Imre, Németh Andor, Szabados András, Szirtes Andor, Thurzó Gábor, Valér Erik, Vas István, Vass László és Weöres Sándor tartoztak a névsort. A szerkesztőségbe Hamvas Béla, Jancsó Elemér és Murányi-Kovács Endre társult be. Dénes Béla a Független Szemléből, amely havi, illetve kéthavonta megjelenő folyóiratként indult, kombattáns hetilap-típusú orgánusot akart csinálni, tényezőket Budapest szellemi életében, az irodalmi élet vitáiba beleszólást kérve, a színházi és művészeti programot kritizálva. Radnóti Miklósnak minden számban jött írása, ezek közül nem egy rendkívül jelentős, mint például az akkor vakmerőségnek számító, Lukács Györgyöt idéző tanulmánya; ebben a szocialista irodalomtól tökéletes formát követel; vagy utalhatunk az Illyés Gyula oroszországi útinaplójáról szóló elragadtatott ismertetésére is. Közleményei révén ő a lap valódi főmunkatársa. Igyekezett a Szegedi Fiatalokat is bevonni. Ezt a folyóiratot sokra tartotta, meg is őrizte könyvtárában.³

A Koszmoszsal való együttműködés másik jelentős dokumentuma a nemzedéki antológia. A Korunk – 12 fiatal költő c. versantológia Forgács Antal, Habán Mihály, Hajnal Anna, Jékely Zoltán, Kis Ferenc, Radnóti Miklós, Rónai Mihály András, Sértő Kálmán, Toldalaghy Pál, Vas István, Weöres Sándor és Zelk Zoltán verseit tartalmazza Fejtő Ferenc bevezető és elemző tanulmányával. A címlap hátán a kötet szerkesztői Dénes Béla és Radnóti Miklós. A kötet az 1935-ös könyvnapra jelent meg; a Független Szemle könyvnapi és egyúttal utolsó száma szemelvényeket hozott az antológiából. A kötet nemzedéki jelentősége vitán fölüli. Mintaképe és ösztönzője az 1900 körül született költőnemzedéket bemutató Forrás c. antológia lehetett, ebben Bányai Kornél, Féja Géza, Erdélyi József, Fodor József, Sárközi György, Simon Andor és Szabó Lőrinc lépett föl együttesen. Az akkor már jó nevet szerzett, vagy föltűnést keltett, a nemzedékhez tartozó költők közül hiányzik Bóka László, Devcseri Gábor, Jankovich Ferenc, Képes Géza, Rónay György, Somlyó György és Takáts Gyula. A kötet így is haladás a Vajda János Társaság első nemzedéki kísérletéhez képest.

Én az Apollo révén kerültem Dénes Bélával kapcsolatba. A fürge Erdős Jenő, aki Gulyás Pálnál Debrecenben látta a Válasz indulása körüli levelezésemet vele és Németh Lászlóval, a Tiszántúli Figyelő c. lapot akarta Apollóvá átalakíttatni. Fölhívta Dénes figyelmét az Apollo gárdájára. Dénes Béla hajlandó volt a Radó nyomdában levő folyószámlája terhére engedélyezni az Apollo I. és II. kötetének szedését és nyomását, de meg-

követelte a nyomdaköltség kiegyenlítését a kinyomtatás után. Az Apollo I. számának megjelenése után Bókát és engem összehozott Radnótiékkal abban a reményben, hogy megvalósítható a Szegedi Fiatalokkal való közös fellépés. Főként Baróti Dezsővel és Tolnai Gáborral leveleztünk erről hosszasan, de mégse történt semmi. Ortutay akkor indította a Magyarságtudományt, és ez lett a Szegedi Fiatalok hivatalos orgánuma. Ortutay maga és Reitzer Béla írt az Apollóba és a Szegedi Fiatalok folyóirataival, a Magyarságtudománnyal, a Színpaddal és a Független Színpaddal együttműködtünk. Radnótit akkor már régebből ismertem. 1931 nyarán erdélyi körútra menet Szeged felé kerültem, ahol Buday Györggyel és társaival ismerkedtem meg; Radnóti nyáron persze nem élt Szegeden, de ősszel Pesten fölkeresett, és azóta gyakran találkoztunk. Ettől kezdve minden munkáját baráti dedikációval elküldte nekem.

A második könyvkiadó, ahol Radnótival együtt dolgoztunk, éspedig tartósan és intenzíven, a Révai volt. Vadász utca 16. szám alatti cégüket a fiatal, dinamikus kiadó, Lantos Kálmán akkor szervezte újjá. 1935 őszén Lantos Kálmán elhatározta a könyvpiacra régóta nélkülözött egykötetes lexikon kiadását. Apja, Lantos Ádolf hagyományát követte, aki a húszas évek közepén vállalatával, a Génisszal kiadta a nagy sikert aratott Világlexikont. Ennek szerkesztői Braun Róbert és Pikler Blanka, Szabó Ervin hajdani munkatársai, az átszervezett Révainál is fő lektorok voltak. Schöpflin Aladár börtönből nemrég szabadult fia, Schöpflin Gyula és Eötvös Kollégiumi barátja, a szlavista Koroknay István lett a

két ügyvezető lektor és titkár. Schöpflinnck jó barátja volt Radnóti. A Révai Kis Lexikon négy-öt havi megfeszített munkával készült el. A Vadász utca 16. sz. alatt, a második emeleten létesített szerkesztőségben reggeltől estig körmöltünk; bár teljesítménybért, sordíjat kaptunk, diákkori szerény viszonyainkhoz képest horribilis összegeket kereshettünk. Radnóti munkája javát szokása szerint otthon végezte. Varju Elemér, a Magyar Nemzeti Múzeum volt főigazgatója lett a lexikon főszerkesztője; olvasó szerkesztője az enciklopédista Braun Róbert, a Huszadik Század munkatársa, Jászi Oszkár barátja, az egyik első falukutató.⁴ A lexikonba sok efemer értékű címszó is került, a közelet összes szereplői benne voltak, de ennek ellenére – egyes munkatársainak radikális beállítottsága következtében – mégis voltak benne merész kezdeményezések. Egy ilyen egykötetes lexikon a megtestesült objektivitás kell hogy legyen stílusában is. Mégis a címszavak kiválasztásában, értékítéletekben és jelzők kiemelésével itt-ott föl-fölcsillan az egyéni állásfoglalás és az érzelmi beavatkozás. Radnóti címszavait stíluskritika, egyéb prózai művei segítségével és emlékezetből igyekszem megközelíteni; lehet, hogy a Révai-cég irattárából a kéziratok vagy legalább a tördelt korrektúrák még előkerülhetnek. A világirodalmi címszavak között a franciákon látszik meg legjobban keze nyoma (pl. Francia irodalom, Szimbolizmus, Verlaine), és természetesen a klasszikus és modern magyar írókon. A magyar klasszikusok között Zrínyi, Gyöngyösi, Kazinczy, Dayka, Csokonai, Virág, Berzsenyi, Vörösmarty valóságos kis Radnóti-versek; a modern magyarok közül Ba-

bits, Juhász, Kaffka, Kassák, József Attila, Sík Sándor utalnak rá. A korabeli sajtó figyelmét elkerülte, hogy az 1918–19-es emigránsok szép névsora szerepel a lexikonban. Sikerkült az emigráció egész sereg kiválóságának külföldi, nemegyszer moszkvai létezését regisztrálnunk, és így tudatosítanunk; ilyenek: Antal Sándor, Balázs Béla, Barta Sándor, Bölöni György, Fényes László, Gaál Gábor, Gábor Andor, Kahána Mózes, Lányi Sarolta, Lukács György, Madzsar József, Mannheim Károly, Mészáros László, Pogány József, Polányi Mihály, Pór Bertalan, Rónai Zoltán, Szántó Béla.

Átellenben levő lakásából gyakran megjelent Köhalmi Béla, Szabó Ervin barátja, a kitűnő bibliográfus, aki éppen az Új Könyvek Könyve megvalósításán dolgozott; a Szegedi Fiatalok bőséges reprezentációja a kötetben innen ered; Radnóti is ide írta egyik legszebb vallomását. Itt dolgozott Fenyves Sándor, a kitűnő fiatal grafikus, a modern magyar könyvcímlap egyik mestere. Schöpflin Gyula szobájában nemegyszer kis kaszinó alakult, a Gondolat nem egy közleménye ide vezethető vissza. A költő valószínűleg olykor lektori és korrektori munkákat is kapott, mint jómagam; ma ellenőrző szerkesztésnek nevezik, akkoriban ez a kiadóknál eléggé ismeretlen volt.

Akkoriban jelent meg az Apollo c. folyóirat III. kötet. Még nem dőlt el egészen, esszé-folyóirat legyen-e, vagy verseket és fordításokat is közöljünk? Az első három számban mindenesetre megjelentek még közép-európai vonatkozású műfordítások. Ebben a III. kötetben éppen akkor az erdélyi szász irodalom doyenjének, Adolf

Meschendorférnek Erdélyi elégia c. verse Dsida Jenő fordításában. Radnóti, bár akkor még nem ismerte a német eredetit, nem volt megelégedve a szöveggel, de megsejtette így is eredeti, neki annyira megfelelő, hozzá annyira közelálló tájélményét. Egyik nap a maga új fordítását hozta be nekem a Révaihoz. Ez jelent meg aztán az Orpheus nyomában hasábjain. Itt is lemérhető fordítói lelkiismeretessége, a szöveghez való hű ragaszkodása és választékos nyelvi leleménye:

*Másképen zeng a kút itt, másként fut az idő,
a csodálkozó fiú korán borzongva nő.
Apáknak csontja porlik a kriptafal mögött,
egyre csak hullnak az órák, hulló kövek fölött.
Kapun a cimert látod-é? Elfonnyadt rég a kéz.
Népek jöttek és mentek, nevük a semmibe vész.
De holtak felett arat az istenadta nép,
s míg szőlőhegyre tart, közben sirokra lép.
Más a március íze, a széna szaga más,
másképen zeng a szív szava s a hűségvallomás.
Vörös hold, számos éjen egyetlen bű barát,
megsápasztja az ifjak naptüzte homlokát,
belengi, mint a nagy balál barangoló szaga,
mint zöldes alkonyatban a tölgyfa bölcs szava.
Érces ragyogással futnak az évek elő,
szeptember érkezik már. A fűrtöt érlelő.*

Ez után a vers után más erdélyi szász verseket is fordított. Meschendorfertől az Őszi vers, Erwin Neustädtertől a Búcsúzás és az erdélyi szász irodalom akkori ve-

zérétől, a Klingsor szerkesztőjétől, Heinrich Zillich-től az Emlék készült el rövid egymásutánban, az Apollo Dsida-fordításának ihletésére.

A Franklin Társulatnál hosszú évek során sokféle tevékenységet fejtett ki. Írásai jelentek meg a Tükörben, ő szerkesztette – disszertációja alapján – Kaffka Margit kiadatlan verseit, Halász Gábor nagyrabecsülése révén a Kétnyelvű Klasszikusok részére fordította Lafontaine verses meséit, és az ő révén kapott megbízást Shakespeare Vízkeresztjének fordítására a Halász gondozásában készülő új Összes Shakespeare részére. (Ez végül is Országh László és Ruttkay Kálmán gondozásában jelent meg Zádor Anna igazgatása idején 1948–49-ben.) Az ügyvezető igazgató Péter András-on és a fő lektor Schöpflin Aladáron kívül Komor András volt itt Radnóti legjobb barátja. A Franklin Társulathoz hosszú éveken át több szál fűzte. Zádor Anna így emlékszik erre vissza: „Amikor 1935 végén a Franklinhoz kerültem, Radnóti már ahhoz a bizonyos baráti körhöz tartozott, amelyet elsősorban Péter András, aki 1932–34 között vette át egyfajta irodalmi igazgató ügykörét a Franklinnál, alakított ki. Nem hinném, hogy Radnótit Schöpflin ajánlotta volna be, noha ő minden fiatal tehetséget figyelemmel kísért és pártolt. Őt vagy Péter András ismerte meg Ortutay, vagy Bálint Györgyék révén, vagy egyenest Ortutay hozta oda, mint aki valóban a Franklin belső köréhez tartozott volna. A Franklin lektorai közül valóban Komor András volt legjobb barátja, a két házaspár összejárt, helyesebben Komorék – akik nehezebben mozdultak el hazulról az asszony lábbaja miatt – számos fia-

tal barátjukat látták maguknál. De természetesen jóban volt Péter Andrással is, nem beszélve Schöpflinről és a többiekéről. Péter Bálinték egy szorosan összetartozó kör volt, Schöpflin már koránál fogva is a tisztelt főnök. Radnóti gyakran feljárt a Franklinhoz, nagyon sokszor csak beszélgetésre, klubszerűen. Erejét, idejét nagyon féltette, hogy minél inkább költészetére koncentrálhasson. A két-nyelvű klasszikusok, valamint a teljes magyar Shakespeare kifejezetten Péter András nehezen megvalósított ötletei voltak. Biztos lektorált olykor, de semmi konkrétumra nem emlékszem, és arra sem, hogy értett-e angolul. Franciából is fordítottunk, lehet, hogy ezek ajánlásában, noha ez általában Komor reszortja volt, ő is tevékeny részt vett.”⁵

Péter András, illetve a Franklin részére készült az a tervezete, amelyben a Magyar Könyvtár, az Olcsó Könyvtár és a Tevan Könyvtár mintájára világirodalmi és magyar klasszikusokat tömegesen, olcsón, ponyván szeretett volna kiadatni. A kiadó próbálkozott is két sorozattal, az egyik Olcsó Könyvtár-Új folyam címmel az értelmiségnek jelent meg, de túl konzervatív külsővel; ennél sikerebb volt egy falusi vásárookra készült sorozat, voltaképpen a paperback első magyar formája.

A háború folyamán dédelgetett terve volt egy nagy világirodalmi antológia előkészítése. „Utoljára akkor láttam igazán boldognak – írja róla Cs. Szabó László –, amikor eltökéltük, hogy összeszedünk pár száz verset háromezer esztendő lírájából. A kiadó – maga is literátor, műtörténész – bor mellett kiosztotta a szerepeket; magára az anyagi megvalósítást, a költőre kész fordítá-

sok gyűjtését s a fordításokat, rám az új lefordítandó anyag válogatását.”⁶

Az Athenaeum munkatársi gárdájába Radnóti Az európai kultúra története című sorozat barokk kötete révén került be. A. Gleichen-Russwurm Reitzer Béla által fordított művébe 11 versfordítást készített Radnóti Ariostótól a barokk költőkön és népdalokon át Rilkéig.

Cserépfalvi fémjelezte 1938-ban Meredek út c. kötetét. Ekkor kapott megbízást a József Attila sógorának, Makai Ödönnek a visszaemlékezéséhez csatolt József Attila-töredékek sajtó alá rendezésére; ez alkalmat adott neki a nagy költő teljes életműve kiadásának sürgetésére. Cserépfalvi adott megbízást Henry de Montherlant Lányok c. regénye első kötetének fordítására. Radnóti egyik legnagyobb stílusmutatványának (279 oldal!) cd-dig még nem akadt clemzője és méltatója, pedig Illés Endre Gyergyai Albert magyar Proustja és Hevesi András magyar Huxleyja mellett emlegeti.

1940 tavaszán az Officina Könyvkiadó megbízásából Kossuth és a magyar szabadságharc világirodalmi visszhangját összegyűjtő antológia szerkesztéséhez fogtam. Radnóti Miklóshoz fordultam először segítségért. Három verset küldtem el neki kiválogatásra, a három legjelentősebb angol és amerikai költeményt Kossuthról: Matthew Arnold: A magyar nemzethez 1849, James Russel Lowell: Kossuth és John Greenleaf Whittier: Kossuth című versét. A háromból azonnal magánál tartotta Whittier ódáját, amelyet hamarosan le is fordított. Egy másíknak a lefordítását is tervezte. Erről szól hozzá-m írt levele:

„Kedves Barátom,
köszönöm megemlékezésedet, nagyon jólesett, s köszönöm a mellékelt fordításra szánt verseket is. Remélem, kettőt sikerül majd lefordítanom a hátróból. Mikorra kell Neked? A rádióban elmondtad már az előadást? T. i. nem kaptam semmit még tőlük. Az Apollinaire-kötetet már nyomják, remélem, hamarosan küldhetek majd, azt hiszem, irodalmi meglepetés lesz. (Ha lehet még ilyen meglepetés is!) Az angol szövegekre természetesen vigyázok. Szeretnénk, ha a hónap végén valóban jelentkeznél (12-12-08, Dr. Gyarmati), telefonálj, feleségemet d. e. 1/29-1-ig mindennap megtalálod, szombat-vasárnapot kivéve. 1 órakor én is ott vagyok a telefontónál. Feleséged kezét csókolom, szeretettel üdvözöllek és várlak mindkettőtöket:
1940. június 13.

Radnóti Miklós

Küldj egy példányt a lapból Kaczér Vilmosnak, és írd egy levlapot hozzá, s kérd az egész sorozatot. Most Füst Milán jelent meg, de a Gelléri-kötet is nagyon szép volt. Biztos örömmel küldi majd Neked. Köszöntlek,

M.”

Radnóti Miklós fordítása, melynek saját kezű aláírásával ellátott egyetlen példánya birtokomban van, így hangzik:

John Greenleaf Whittier
KOSSUTH

*Jelkép ő, látom én! kit Európa
Hűvös hite s Ázsia láza űz,
S micsoda villogás! nap tűz a hóra
Indulat s értelem egyszerre küzd!*

*Ki mond istenhozottat néki itt,
Anélkül, hogy pirulna? mert akit
Köszönt, egyszerre verte volna le
Az osztrák jármot és a jobbágy nép
Bilincseit s szabad hazát akart
A rab helyett, erős, szabad hazát!
Egy tiszta kézben villogott a kard
S igaz ügyért! Nem éri semmi vád! –
S feléd majd a szabadság lelkesült
Szavát ki kiáltja, te nagy menekült?
Kiálthat-é, ki visszaélt e szóval
S rabszolgaságba hajtja újra itt
Országunk marcona Kossuthjait?*

*Oly férfi hangja szállhat csak feléd,
ki futta már az induló jelét.
S kiszállt hadával fényes ég alá,
Hogy tüzzön a szabadság napja rá, –
De most csak véredek rekedtes hangja száll,
Üvölt a farkas és ráront egy rabra már!*

*Ó bárcsak annak lelke szállna rám,
Ki messze nyugszik ősi fák alatt
S kinek nem is lehet utódja már!
Szabadság hőse ó! ha hallatnád szavad,
Kossuthot üdvözölnéd, akit most megtagadtak,
Akit az óvilági bűn adott az új Nyugatnak!*

Radnóti fordítása a bonyolult, célzásokkal és korszerű utalásokkal zsúfolt szöveggel nagyszerűen megbirkózik, nyelvi leleménye valósággal remekel.

Mért éppen Whittiert választotta Radnóti a három költő közül? Hiszen James Russel Lowell és Matthew Arnold is klasszikusok. Erre talán Whittier életrajza és egyénisége adja meg a legjobb választ.

John Greenleaf Whittier (1807–1892) a világirodalom történetében „a quaker költő” néven ismeretes. Amerikának ma is egyik legolvasottabb és legidőszerűbb költője. A magyar irodalmi köztudatban Whittier névéhez általában csak a quaker-költő jelzőt fűzik. Két, Radnóti korában közkézen forgó irodalmi lexikonunk megközelítően kedvező képet ad róla. A Benedek-féle Irodalmi Lexikon ezt írja róla: „Békés természet volt, de szenvedélyes is tudott lenni, s bár hírneve nem háborús líráján vagy a rabszolgaság eltörlése érdekében írt versein, hanem himnuszain, angliai legendáin s falusi idilljein alapul, az egyéni szabadság szeretete inspirálta leggyönyörűbb verseit, az elnyomás és üldözés minden formáját ostorozza.” A Világirodalmi Lexikon pedig ezt írja róla: „Ha sok költeménye közül a legjobbakat kiválasztjuk, azok Whittiert kétségtelenül Amerika első

költői közé emelik.” Legszebb és legtalálóbb jellemzését Szerb Antal adta: „Az eszme átütő ereje nagy politikai költővé tett egy egyébként közészerű tehetséget, John Greenleaf Whittiert.”

James Russel Lowell Kossuthhoz írt ódáját Vas István fordította le, Matthew Arnold szonettjét pedig Szabó Lőrinc.

Radnóti választása a három vers közül – világnézetét, hajlamait és ízlését ismerve – teljesen érthető. Ő, akit annyira foglalkoztatott a maga korának minden szabadságmozgalma, a harmincas évek elejének minden kollektív társas megmozdulása, később pedig a nagy szabadsághősök vagy a gondolatszabadság nagy alakjainak egyéni tragédiája, szerencsés kézzel választotta ki magának ezt az amerikai verset, amelyben nem az emberiség általános szabadságélméinek hőisére, hanem saját nemzetének egy sokat szenvedett és meghurcolt nagyságára talált világirodalmi arcképet.

Ebben az időben aktívan részt vett az ellenállási mozgalmakban, a Magyar Munkaközösség és a Történelmi Emlékbizottság mozgalmaiban. A Kossuth a világirodalomban c. antológia is a Marx és Engels által is nagyra tartott Kossuth világviszhangjának dokumentálására készült. Radnóti, aki a kínaiak, a négcрек, az abesszi-nek, a spanyolok ügyéért szót emelt, s később annyi demokratikus érzelmű barátjának vagy ismerősének üldözését és szenvedését énekelte meg, ebben a versfordításában nagyon is otthon érezhette magát. Szerencsés kézzel választotta ki ezt a verset, mint egyetlen amerikai fordítását. Összes angol versfordításai között Byron

Hellas-zárókórusa mellett ez a legátszellemlibb, legszárnyalóbb fordítása. Blake-, Emily Brontë-, Robert Browning-, Byron-, Johnson-, Keats-, Landor-, Shakespeare-, Shelley- és Wordsworth-fordításai mellé méltón társul ez az angolból készült fordítása; külön jelentőséget ad neki, hogy a világirodalom hungaricáinak klaszszikus magyar fordításai között is előkelő helyet foglal el.

(A Független Magyarország 1941. okt. 27-i számában beszámol Kossuth-antológiámról. „Hódolat Kossuthnak. Megjelentek magyar fordításban a külföldi költők Kossuth Lajoshoz írt versei” címmel közli Gál György interjúját velem. Ez a cikk Radnóti is említi, mint a kötet egyik fordítóját. Nov. 17-én a lap két fordítást is közölt, s Bajcsy-Zsilinszky Endre sürgetésére az addig elkészült fordításokat is közölni akarták. Ezt azonban a cenzúra megakadályozta. Mihályfi Ernő szívességéből birtokomban van a Független Magyarország akkori hasábkorrektúrája, amelyen látható az ügyészség pecsétje: „Nem engedélyezem! Nem sokszorosítható! ... sk. ügyész.”)

Radnóti nagy lelkesedéssel vett részt Cs. Szabó László a háború után megjelent olasz antológiájának (Márvány és babér, Versek Itáliáról, 1947.) fordítói munkálataiban. Du Bellay-, Goethe-, Landor-, Meyer- és Wordsworth-fordításai ide készültek.

Az Almanach, egy lábon-járó könyvkiadó vállalat, A Toll megszűnése után a szerkesztő-kiadó Kaczér Illés szerény vállalkozása két könyvét adta ki Radnótinak 1940-ben: a Válogatott verseket és Ikek hava c. önéletrajzi töredékét. Ezekről a könyveiről a kolozsvári Füg-

getlen Újság 1940. jún. 8-i számába a következő ismertetést írtam, amit azért idézek itt, mert Radnóti prózája iránti korai nagyrabecsülés bizonyítéka:

„A fiatal költő kissé túl szigorú volt önmagához, mikor ezt az antológiát összeállította. Ahogy Szabó Lőrinc új versgyűjteményében a legkönnyelműbben hagyja ki egész sereg fontos és jellemző versét, úgy hagyott ki Radnóti is egész légió jó verset. Így az Újmódi Pásztorok éneke és a Lábadozó szél c. könyveiből, melyekről pedig annak idején Ignotus a Magyar Hírlapban írt, mindössze négy-négy verset vesz be ebbe a kötetbe. Érdekes megfigyelní, milyen ércesek éppen ezek a fiatalkori versei Radnótinak. A sokat emlegetett és szavalt Montenegrói elégia pl. minden magyar antológiában helyet fog találni. A Járkálj csak halálraitélt és a Mercedek út c. könyvek a kor zordságát és a férfiélet súlyosbodását tökéletesen kifejezik. A Himnusz a Nílushoz, az Elégia Juhász Gyula halálára és a Himnusz a békéről mutatják, mennyi probléma milyen változatos formában talál hangot Radnóti sokhúru hangszerén. A mai magyar irodalom általános helyzetére mutatnak a legutolsó versek klasszikus metrumban írt strófái. Ezekből mutatóban közöljük Nyugtalan órán c. versét.

A másik kötet próza: Ikrek hava. Radnótit a Kaffka Margitról írt könyve és a Nyugatban megjelenő kritikái alapján gondos prózaírónak tartottuk eddig is. De hogy a szenvedések és a szenvedélyek kifejezésére ilyen alkalmas ez az iskolázott próza, nem mertük sejteni. Az Ikrek hava a mostoha-, ill. nevelő-anya és a mostoha-testvér problémájának megrendítő feldolgozása. A mo-

dern francia próza legmélyebb írásai, legszebb credmé-
nyei tártak itt Radnóti elé módszertani mintát. De ez
gyenge kifejezés arra, amit a költő itt cselekedett. A leg-
véresebb gyermekkori élmények és a legmegdöbbentőbb
emberi ráismerések olyan írójukat találták meg a költő
Radnótiban, akihez foghatót e téren csak nagyon keve-
set, talán egyet sem.”

A Hungária karácsonyi könyvajándék-sorozata részé-
re készült 1942-ben a verses Naptár. A vezérigazgató
Bródy László neje, Bródy-Maróti Dórának sorozatá-
ban évről évre a legváltozatosabb nyomdai műremek
láttak napvilágot; a Halál Himnusza, Karinthy, Márai,
Ortutay, Fitz József könyvei közül kimagaslik Radnóti
kötete. Ortutay és a Szegedi Fiatalok Haiman-Kner
Györgyhöz fűződő kapcsolata sugallhatta ezt a kiad-
ványt, de talán a Franklin Társulattól a Hungária
Könyvkiadóhoz lektornak szerződött Rába Leó is közre-
játszhatott benne.

A Vajda János Társaság Flora Mundi-sorozatában
megjelent bibliofil szépségű Apollinaire-kötet a főtítkár,
Plätz Rudolf hozzájárulásán kívül a két fordító (Radnóti
és Vas István) költségén látott napvilágot.

A szegedi Szukits könyvesbolt elfelejtett kiadványa a
Képes Gézával, Szemlér Ferencsel és Vas Istvánnal
együtt fordított Szerelmes Verseik c. antológia. Képes
Gézát Radnóti általam ismerte meg.

A Pharos c. bibliofil-kiadót Szécsy János és Szabó
Ferenc Antal alapította és tartotta fenn. Itt jelentek
meg Radnóti gyönyörű műfordításai az Orpheus nyomá-
ban c. kötetben. De akár csak Montherlant-fordítása, a

Pharos sorozatába készült Karunga a holtak ura c. 262 oldalas néger mesegyűjteménye szintén nem találta meg még méltatóját. Ezt a kevés, de nagyon becses kiadványokat produkáló kiadót a Szegedi Fiatalok látták el fordítógárdával. A cég lektora, Szécsy János az ellenál-lási mozgalom és a háború utáni szellemi megújulás egyik legérdekesebb alakja, aki azután Közép-Ameriká-ban fiatalon pusztult el. Szécsy János 1944. október 15-én délben Tolnai Gáborral állított be hozzám, hogy Athenaeum-beli nyomdász barátaim révén indítsunk egy Szabad Magyarország c. sajtóorgánumot.

A harmincas években fiatal költők kiadókra nem szá-míthattak, s hogy ne „A szerző kiadása” éktelenkedjék a címlapon, valamely folyóirat, társaság, munkaközös-ség vagy egyszerűen csak egy nyomda nevét szerepeltet-ték. Radnóti műveinek kiadástörténetével érdemes lenne a jövőben többet foglalkozni. A Kortárs és a Fiatal Ma-gyarország c. folyóiratok szerepelnek az 1930-as Pogány köszöntő és az 1931-es Újmódi pásztorok éneke c. köny-vein, a Szegedi Fiatalok az 1930-as Lábadozó szélén és az 1935-ös Újholdon, a Nyugat emblémája azonban az 1936-os Járkálj csak halálraitélten szintén nem jelent többet, mint a Gyarmati nyomda cégjelzése az 1934-es Ének a négerről c. könyvén.

Radnóti Miklósnak a magyar könyvkiadókka-lal való összeköttetései nemcsak politikai és társadalmi kapcso-latai miatt érdekesek, hanem eddig életművébe be nem vont prózai és műfordítói munkái miatt is.

BÓKA LÁSZLÓ MINT JÓZSEF ATTILA MUNKATÁRSA

József Attila szerkesztői tevékenysége a róla szóló kiterjedt irodalom egyik legmostohább fejezete. Eltekintve attól, hogy több kérészéletű folyóirat (Új Magyar Föld, Valóság, Szabadon) szerkesztésében is érdekelve volt, a Szép Szónál kifejtett irányító és nevelő munkássága sincs még kellően megvizsgálva. Németh Andor életrajzában a pesti kávéházi nyelvjárás „Szerkesztő Ur!” – gúnynevéen túl nem is jut;¹ Imre Katalin ide vonatkozó anyaggyűjtése túl sovány, hézagos és ellentmondó.² Pedig még élnek az akkor fiatal munkatársak, és kivallathatók lennének. Itt most József Attila egyetlen munkatársának és későbbi apostolának hozzá való viszonyát, dolgozótársi szerepét és rá tett hatását tesszük vizsgálat tárgyává: Bóka Lászlóét.

Bókának a Szép Szóban megjelent írásai egész későbbi pályája irányát megszabták; kritikusi pályája itt kezdődött és bontakozott ki, és irodalomtörténeti felfogásának és módszerének csírai is itt mutatkoztak meg először rendszeres alakban.

József Attilához fűződő ismeretségével Bóka csak két kisebb visszaemlékezésben foglalkozik,³ de igen sokszor fel-felvillant egy-egy olyan személyes emléket, amely önmagában is értékes adalék. „Okos szív – így jellemezte halála után egyik barátja. – Találóan – írja József At-

tiláról. – Ma sem és mi sem mondhatunk mást.” Másutt így emlékszik vissza rá: „Érzékeny volt s gyengédségre vágyó; olykor-olykor, ha érdesnek látszott, ha éles szavakkal metszette is ketté a viták gubancát, ha elzárkózott, ha hallgatásba burkolózott – mindig védekezett.” „Jelen voltam nemegyszer – állítja –, mikor József Attila felolvasta legújabb művét.” „Emlékezetünkben megőrzött szavai bizonyítják – gondol vissza hálával –, hogy ítélete milyen biztos volt.” „Kosztolányi versjátékait nem győzte dicsérni, irigyelni.” Nagy Lajost ajánlta kezdő prózaíróknak Bóka jelenlétében, szerkesztőtársairól, az enciklopédista Gáspár Zoltánról mint saját könyvtáráról emlékezett meg, elismeréssel szólt Dsida Jenőről. Egy másik személyes emléke: „Mikor doktori értekezésem hőséről beszéltem neki, s arról, hogy Csáth Géza milyen kristályos tisztasággal rajzolta meg önmaga körképét, gúnyolódó, figurázó hangon – ahogy velem akkoriban sokszor beszélt – azt mondta, hogy idézhetném az ő régi versét is: Én így próbálok csalás nélkül szétnézni könnyedén.”⁴

Ismeretségük gyermekkorukra nyúlt vissza. 1918 nyarán egy gyermeknyaraltatási akció révén együtt voltak az Adrián; egyszer Hatvanyéktól jövet József Attila célzást tett erre. Egyetemi éve alatt Mészáros Zoltán és Rajk László révén tartott vele kapcsolatot. Az Apollo megjelenésakor azonnal fölfigyelt rá. Bóka verseinek Babits és Halász Gábor mellett József Attila volt egyik első méltánylója és kedvelője. Különösen szerette az Apollo II. és III. kötetében megjelent, erősen politikai jellegű verseit. (Az Apollo-évek politikai versei után a Jégvilág

üvegközi költészete és a háború utáni propaganda-versek visszacsúszása után Bóka költészete csak életének utolsó éveiben újult fel, vagy inkább teljessé válik be ifjúkori lírájának ígérete; Kosztolányi, József Attila és Szabó Lőrinc kései, élet-halál-kérdésekre választ kereső verseinek mintájára.) Tetszett József Attilának az Apollo I. kötetében megjelent és a Válaszból visszavont Népség-katonaság Budapesten c. budapesti szociográfiát követelő írása is. Még inkább azonban az Apollo harmadik számában megjelent siratója Gombocz Zoltánról, az egyik legszebb magyar nekrológ; József Attila megmaradt a magyar nyelvtudomány örök diákjának, és ha Horger Antalt nem is kedvelte, Gombocznak nagy tisztelője volt, ahogy erre Képes Géza is emlékezik. Ady iránti csodálatuk, az igazi Ady megismerésének szükségessége, Ady Összes Művei sürgős kiadásának követelése Bóka részéről József Attila őszinte helyeslésével találkozott. Elég-tétellel olvasta Bóka eulógiáját Kosztolányihoz. Az Apollo révén megtalált néhány közös alapelvükön kívül József Attila figyelmét Bókának több, neki kedvére való írói tulajdonsága hívta fel; így a racionális, precíz kifejezések szeretete, a latin stíluseszmény követelése, a magyar nyelv különlegességeinek, archaikus vagy táji kincseinek érvényesítése, az irodalmi alkotás szociológiai és nyelvi jelenségeként való vizsgálata.

Németh Andortól származik az az anekdota, amelyet Imre Katalin is átvett, hogy József Attila a Japánban darvadozott éppen, amikor Ignóus Pál bejött, és a vállára csapott azzal, hogy: „Alapítsunk folyóiratot”. A Szép Szó alapításának hosszabb előzményei voltak. 1935

kora őszén Hatvany Lajos Bókával együtt meghívott Bécsikapu téri palotájába. Rajtunk kívül jelen volt a két Ignotus és József Attila. Hatvany előadta tervét, hogy hajlandó az Apollót finanszírozni, ha kombattáns havi folyóirattá alakul át. József Attila a radikális költő és az Ignotus-féle polgári radikális publicisták, valamint az Apollo történész- és filozófus-gárdája közös frontban és lapban egyesülhetnének az irodalom és tudomány fellegvárai ellen. Hatvany csak pár számra vállalt volna kötelezettséget, és ha a lapnak legalább olyan sikere lenne, mint a kezdő Nyugatnak volt, akkor vállalná továbbra is. A jelenlevők közül mindenkinek megvolt az alapja, hogy lapalapító legyen. Ignotus Pálban is apja vére buzgott, antifasiszta írásaival bátorságban még őt is fölülmúlta. A Pandorában, a Literaturában, a Cobdenben, A Tollban olyan fórumot kapott, amely közismertté tette, de addig mégsem volt saját folyóirata. Hatvany az Apollo elvont és végeredményben filológiai irányzatát nem tartotta annyira, hogy egy nyílt támadást nem vállaló folyóiratért anyagilag sokat kockáztasson. A fiatal tudós-nemzedéknek az Apollo köré csoportosuló egzisztenciáját pedig nem lehetett kockára tenni kétes sikerű támadásokkal; részükről elég bátorság volt mellettem kiállni, hiszen alig egy éve az egyetemi radikális mozgalmakban szerepeltem. Végül is Hatvany Lajos Kelet-Ázsia-szakértő unokaöccse, a család konzervatívabb szárnyához tartozó Hatvany Bertalan vállalta a Szép Szó mérsékelt finanszírozását. A folyóiratnak nem sikerült az esszéíró-nemzedéket maga köré csoportosíta-

nia, pedig Ignótus Pál a Hétfői Társaság dédelgetett folyóiratcímét, az Európát is lanszírozta.

A magam részéről a Szép Szóval rokonszenveztem, azt támogattam, és 1937-ben csehszlovákiai körútjuk előtt a kétheti prágai Új Szellemnek egy külön Szép Szó-számot állítottam össze, benne József Attila az én kérésre írt utolsó prózai írásával, A mai költő feladatairól cíművel.⁵ Bóka később másfél évig szinte a lap legtermékenyebb munkatársa, de mindenesetre hangadónak látszó kritikusa lett. Amilyen rövid idő alatt vált ismertté költői arcéle az Apollóban közölt verseiből, úgy szerzett a Szép Szónál való tevékenysége kritikusi tekintélyt és nevet neki. Itt közölt kritikáiban és tanulmányaiban Az Erőben, az Athenaeumban⁶ és az Apollóban megjelent tárgyköreit folytatta; folytathatta, mert József Attila ízlésével és választásával sokban megegyezett fölfogása és ítélete. Ezekben a kritikáiban az egyetemen előadott Válogatott tanulmányai hatalmas kötetében külön vaskos kötetként beékelte modern magyar irodalomtörténetének nem egy ötlete és jellemzése csírájában benne van.

A Szép Szóról ezt írja benne Bóka: „Alapítója s zászlaja József Attila, Ady méltó utódja, nem csupán költői tehetségben, hanem abban is, hogy mint Ady a feudális Magyarország ellen s a radikális polgári demokrácia forradalmáért harcolt, úgy küzd József Attila a fasizmus ellen s a szocialista forradalomért.”⁷ József Attila Összes Művei második kötetének közlései nyomán könnyű összeállítani azokat az irányító tanulmányokat,⁸ amelyek Bóka Szép Szó-beli közleményeivel párhuzamosak, nyil-

vánvaló bizonyítékeként annak, hogy József Attila mint szerkesztő bizonyos témákat, bizonyos szerzőket és bizonyos problémákat Bókának osztott ki, Bókára bízott vagy Bókával íratott meg. Szem- és fültanúja voltam a magyar stilisztika kíváncsiságáról folyó beszélgetésüknek vagy vitájuknak. Bóka játékos rögtönzéseként a titokzatos Kölcsey-vers szövegelemzését produkálta. József Attila üstökön ragadta az alkalmat, Bókával rögtön leíratta szóbeli esszéjét, s lelkesedve nyitotta meg a Miért szép című rovatot, melynek közléséhez saját Ütem és fogalom című töredékét fűzte. Ugyanilyen szerkesztői beavatkozás és sugalmazás hozta létre Bókának A mai magyar nyelvről c. tanulmányát. Amikor Gombocz meghalt, szétfoszlottak Bóka reményei, hogy nyelvészeti magántanár lehet. A Magyar Szemle hiába hirdette éveken át a Kincsestár sorozata részére Édes anyanyelvünk című könyvét, csak nem írta meg, sőt, semmilyen nyelvészeti cikket nem közölt. (A Gombocz Emlékkönyvből a legszébb Gombocz-nekrológot, az övét, kihagyták.) Bóka Szép Szó-beli verselemző nyelvészeti tanulmányain kívül esszéi és kritikái három csoportba oszthatók: 1. Adyról és az akkor elhanyagoltabb nagy nyugatosokról szólók; 2. a népi írókról valók; 3. az erdélyi írókat ismertető.

Minden írásának a nyelvi szempont érvényesítése adja meg eredetiségét.

Ady nyelvről esszéit rögtönöz a Fėja Géza-féle prózai antológia megjelenésekor. „Számomra a legnagyobb örömet Ady prózanyelvének tanulmányozása okozta. Ez a nyelv ugyanazt a fejlődést mutatja, amit Ady verseinek stilisztikáján észlelhetünk. Az első Ady-kötetek szín-

dús, buja nyelvének szárnyalása és helyenkénti keresettségei éppen oly távol állnak az utolsó kötetek nyelvének majdnem száraz, hideg izzású, be-nem-helyettesíthető szavaitól, mint egy 1902-es cikk friss lendülete az 1912-es Goga-cikkek mély harangzúgásától. Minden moduláción végigízlelhetjük a fiatal Ady diskánt hangjának fejlődését a férfi Ady néha lázasan rekedtes, mély baritonjának zengéséig. Fiatalkori cikkeinek hangja elmarad verseinek énekszava mögött, gyérülő, férfikori cikkei néhol már majdnem versek, tömörségükben vagy lírai szagatottságukban. Persze ebben az örömben is fáj valami. Ahogy az Arany prózáját lemosolygókkal szemben is lenének ellenvetéseim, hivatkozással szép angol példákra, úgy fáj, hogy Ady próza-nyelve is valamely babona áldozata lett, rossznak tartják, s nem tanulnak tőle... A lemosolygott, kicsúfolt magyar urbanitásnak, mely mellett Ady nem egy helyütt tesz hitet, Ady nyelve egyik legszebb kivirágzása. Ez a nyelv nem tagadja meg a város nyelvét, nem idegenkedik attól sem, hogy a városi nyelv természetesen felfrissüljön egyedüli lehetséges kútfejétől, a magyar vidék nyelvétől. Ám a kettőt egybe-kapcsolja azzal a nyelvvel, mely a magyar urbanitás nyelvének természetes örökhagyója, megalapozója; a magyar irodalmi nyelvvel. A friss életet a hagyománnyal. Nem tagadja a ma valóságát, s nem feledi a tegnapiét sem.”

Eredeti Szomory és Tersánszky más-más stílusának szép jellemzése. Szomoryról ezt írja: „Tiszaháti nádasokban a latinitás is idegenszerű volt valamikor. A magyar lélektől idegen jövevény: ugyan miért ünnepelték

hát a Thomas Mann regényének parafrázisával népszerűsödött író? Frivol néha? Heine is az volt. Nem védem Szomoryt, csak az irodalmon kívüli vádakat utasítom vissza. Szomory ma még mindig probléma – dicséretére legyen mondva –, a magyar irodalmi nyelv problémája. Eleven író... Nyelve nem Arany Jánosé... Ennek a nyelvnek értékét nem egy klasszikus stílus-ideálhoz való hasonlítás fogja lemérni, hanem az, hogy mennyire fejezi ki mondanivalóját. Ma még csak olvasom, csak érdekel, csak tetszik, s Aranyhoz holtig hű, tiszaháti fülem izgalmat figyelem.” Tersánszkyról: „Stílusában a kötetlen előbeszéd dinamikáját kell követni. Tersánszkyt le szokták nézni azok, akik a nyelvi hagyomány őrzését kapták osztályrészül, pedig talán ő mélyebbre nyúl értékekért: így kell írnia, mert műveinek megfoghatalan tárgya, az életosztón nem ismer hagyományt, örökké friss kútforrásból buzog.” A népi írókat is nyelvük alapján ítéli meg. Kodolányi első középkori regényéről ezt írja: „Hiába tudom, hogy regényének hősei csakugyan XIII. századi szavakat használnak. Vojtina fülével nem hallom a kor szavát a régi szavakból. Archaizálni nagyon nehéz: Jókai teljesen hamis anyaggal jobban megérteti a szavak százas ízét néha, mint Kodolányi tárgyi igazsága, arról nem is szólva, hogy milyen bosszúságot okozhat néha olvasóinak érthetetlenségével, mikor nekem, ki nyelvészfele vagyok, magamnak is Tájszótár, Nyelvtörténeti szótár után kell nyúlnom.” Tamási Áron Jégtörő Mátyását, a Babits által külön tanulmányban a pikareszk regény újjászületéseként méltatott művet, József Attila Tamási elleni kritikájánál is szigorúbban ítéli meg; jogcíme, hogy

ő írta az egyik első budapesti tanulmányt róla. Tamási első könyvei „mind megannyi új szint jelentettek a félrefogott urbanizálódásban s cigányos népiességbe beleszíntelenedő irodalmunkban. Móricz Zsigmond óta nemigen volt ilyen korszakos élménye a magyar próza olvasójának”. Kós Károly Budai Nagy Antalával kapcsolatban a modern magyar dráma sorsát tekinti át: „Ha hirtelenében vázolnom kellene századunk drámai termésében a jelentős állomásokat, külön névsort adnék: Gárdonyival kezdeném, Herczeg Ferenczel és Molnárral folytatnám – ők voltak a kezdet. Utánuk Lengyel Menyhértet, Bródy Sándort, Szomoryt, Csáth Gézát, Móricz Zsigmondot, Balázs Bélát említeném, ők voltak a kísérlet. Az egyetlen formakeresés – máig is Karinthy Frigyes Holnap reggele –, Karinthy, akármilyen furcsán hangzik is, a modern magyar dráma klasszikusa. A háború óta, Bibó Lajos Jussát leszámolva, nem történt semmi, egészen napjainkig, amikor is Tamási Áron és Kós Károly új útra terelték a magyar drámaírást. Tamási drámafragmentumai pirandellói műtétet hajtottak végre a színpadon.” Bárd Oszkár Teleki László-drámájával kapcsolatban a kamaradarabok kérdését veti föl: „Nálunk a színpad hagyományát a színpad technikusai alapozták meg. Bus Fekete sikeresebb szerző, mint Szép Ernő vagy Móricz Zsigmond. A színpad látványos és hangos dobogó, amit csak igazán nagy drámák tudnak elhódítani ideig-óráig az üvöltő látványosságoktól. Ha volna egy kamaraszínházunk, s ha nevelődött volna közönség is hozzá . . .”⁹

József Attila halála után Bóka megszűnik a Szép Szó

munkatársa lenni. Kritikusí tevékenységét 1945-ig Az Ország Útjában, a Magyar Nemzetben és a Magyar Csillagban folytatja, 45 után pedig az Új Magyarországbán újítja föl, hogy 1950 után akadémiai és egyetemi tevékenységével tetőzze be.

1945 utáni első, nagyobb lélegzetű megnyilatkozása József Attila-monográfiája. Az élettrajzi keretet tudatosan mellőzi, rögtön a verselemzésbe fog, az egész kötet mintha nem is lenne más, mint a legszebb József Attila versek Miért szép-szerű elemzése: ez a rovat, ennek az emléke adhatta az ösztönzést az egész kötet módszeréhez. József Attila ettől fogva, mint az 1850-es évek két nagy kritikai szellemének, Gyulai Pálnak és Zilahy Károlynak Petőfi, az eszményt és mértékegységet jelentette neki. Nagyszámú magasztalásából, összehasonlításaiból, utalásaiból József Attila iránti egyre növvő és egyre pontosabban megfogalmazott nagybecsülése és csodálata bontakozik ki. „József Attila dantei, goethei teljességgel szemlélte a világot”; „József Attila az egyetlen szocialista költő az úttörő Kassák Lajos óta”; a szocialista-realista líra legnagyobbjai: Majakovszkij és József Attila; „Ahogy Bartók Béla a XX. század legnagyobb zenei lángelméje . . . úgy leli meg a költészetnek a hagyományból megújhodó, új útját . . . mindenekelőtt és mindenkinél különbül József Attila”; „Ady, Babits, József Attila legnagyobb verseinek művészi hatásához hozzá tartozik az az igazán magasszintű megértést célzó gondolkodási folyamat, mely nélkül nem lehet behatolni a lángelmék alkotásaiba!” Nagy kortársait nem mulasztja el idézni, ha előtte József Attiláról beszéltek. Károlyi

Mihályt azzal idézi, hogy azt mondta neki: „József Attila olyan lehet Önöknek, mint nekünk Ady.” Jelen volt, amikor a nagybeteg Babits vallomásszerűen kelt védelmére: „Nagy költő volt!” „Csak Kosztolányit hallottam – írja – olyan feltétlen elismeréssel beszélni József Attiláról a Nyugat nemzedékéből, mint ahogy Szabó Lőrinc dicsérte.” Szabó Dezsőnek jellemző tévedéseként röja fel, hogy nem ismerte föl a költő nagyságát. Még Horváth Jánost is bírálja lekicsinylő kijelentéséért. Az Eötvös Kollégium szerepét vizsgálva megállapítja, hogy Ady, Babits, Móricz, József Attila nem volt a tagja. Mint akadémikus lelkiismeretfurdalást érez, hogy „Petőfi, Vajda, Ady, József Attila kívül rekedtek az Akadémián”. A háború utáni irodalompolitikának főlrója, hogy tévedés volt a költőket Ady és József Attila kizárásával egyenest Petőfihez irányítani. A magyar líra Ady utáni válaszútjáról szólva három lehetőséget ábrázol: Babitsét, Illyését és József Attiláét, de közülük József Attiláét tartja a legnagyobb ígéretűnek.¹⁰

Így volt fáradhatatlan apostola a költőnek katedráján, az Akadémián és kiadványaiban József Attila munkatársa, Bóka László. Irodalmi pályáján diákkori irányítói, Karácsony Sándor és Gombocz Zoltán után József Attila volt rá a legnagyobb és legmaradandóbb hatással.

Bartók Béla és a Kelet-Közép-Európa-kutatás kezdetei

1. Szabolcsi Bence: Ember és természet Bartók világában. Zene-tudományi Tanulmányok X. k. Bp. 1962. 5–12.
2. Demény János: Bartók Béla életrajza. Zene-tudományi Tanulmányok II., III., VII. és X. k. Bp. 1954., 1955., 1959., 1962.
3. Szegő Júlia: Bartók Béla, a népdalkutató. Bukarest, é. n.
4. Újfalussy József: Bartók Béla. Bp. 1965.
5. Molnár Antal: Bartók művészete. Bp. 1948.
6. Bartók Béla Válogatott Írásai. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Szöllősy András. Bp. 1956. 174–177. (Ezentúl: Szöllősy.)
7. Bartók-breviárium (Levelek, írások, dokumentumok). Összeáll.: Újfalussy József. Bp. 1958. 353–354.
8. Szegő Júlia: i. m. 28.
9. Bartók Béla: Levelek, kéziratok, kották. Összegyűjtötte és sajtó alá rendezte Demény János. Bp. 1948. 38–39.
10. Szöllősy i. m. 16. – „Bartók világában a politikai világnézet és az esztétikai meggyőződés nem ellentétet, hanem egységet alkot. Folklorizmusa egy töről fakad antifasiszta humanizmusával” – írja Zoltay Dénes: Bartók és az új zenei filozófia. Muzsika. 1961. ápr. 1–3.
11. Szegő Júlia: i. m. 120., 117., 114.
12. Kodály Zoltán: A folklorista Bartók. Új Zenei Szemle 1950. 33–38.
13. Szöllősy: i. m. 351.
14. Zene-tudományi Tanulmányok X. k. 281–282.
15. Uo. 596.
16. Uo. 509.
17. Szöllősy i. m. 15–17., 58–62., 71–78., 85–95., 96–111., 319–334., 151–173., 357–364. – Bartók kelet-európai népzene-gyűjtésének értékeléséhez: Demény János: Bartók Béla és a nagy-

- világ. Magyar Zene. 1961. II. k. 61–77. – Uő.: Bartók népzenei hagyatéka. Új írás. 1964. 1002–1005. – Lakatos István: A román népzene és a román népzenei gyűjtemények. Apollo. X. k. 1939. 59–71. – Bușia, Ion: Levél Bartók Béláról. Korunk. 1965. 1576–1578. – Szőke Péter: Bartók és a szlovák népzene – népzene tudományunk néhány problémája. Magyar Zene. 1961. 20–53. – Csanda Sándor: Bartók szlovák népköltészeti gyűjteménye. Világirodalmi Figyelő. 1962. 108–114. – Bartók nyilatkozataiból egy csokorra való: A szomszéd népekkel való kapcsolataink történetéből. Összeáll.: Kemény G. Gábor Bp. 1962. 637–659.
18. Molnár Antal: i. m. 9., 11–12., 40. Vö.: Demény János: Bartók's Stellung in der Musikgeschichte des 20. Jahrhunderts. Studia Musicologica. 1963. 403–414.
19. A kiáltvány szövegét a névsorral először közölte Jászi Oszkár: Tárgyalásaim a Román Nemzeti Komitéval. Napkelet (Cluj-Kolozsvár). 1921. 1355–56.
20. Szabolcsi Bence i. m. 10. és 13.
21. Horváth Zoltán: Magyar századforduló. Bp. 1961. 388., 467., 468., 469., 471., 490., 552., 554., 565. – Kassák Lajos: Bartókról. Valóság. 1961. 3. sz. 59–63.
22. Szabó Dezső: A németiség útja. Magyar Élet. 1931. jún. 14–18. Uő.: Magyarország helye Európában: Keleteurópa. 1935. Újra: Az egész látóhatár. Bp. é. n. I. k. 211–231. Bartókkal való kapcsolatáról, az Elmúlt Időkből szövegének Szabó Dezső-i párhuzamáról, Szabolcsi Bence nyomán: Nagy Péter: Szabó Dezső. Bp. 1965. 423–424.
23. Tanú 1933. 130., 127., 128.
24. Diákvilág 1929. okt.–nov. 26–28.
25. Balogh Edgár: A kelet-európai kérdés felvetése. A Sarló Jegyében. Pozsony. 1932. 140–159.
26. II. k. 1935. 94.
27. II. k. 1935. 94–108.
28. II. k. 1935. 109–112.
29. Bóka László Válogatott Tanulmányai. Bp. 1966. 73–78., 81., 78.

30. Cs. Szabó László: Egy nap Thomas Mann-nal Magyarországon. Magyarország 1935. jan. 29. 10.
31. Apollo V. k. 177–179.
32. Balázs János: Kelet-Európa és az összehasonlító történetírás. I. m. 7–30. kül. 15–16.

Kodály- emlékek

1. 101 magyar népdal. Szerk. Bárdos Lajos. 1929. 1945-ig még 6 kiadása.
2. Nyugat. 1932. 75–78.
3. Apollo. IX. 97–102. – Kodály: Visszatekintés. Sajtó alá rendezte Bónis Ferenc. Bp. 1964. II. k. 464–468.
4. A kottapéldákkal együtt: Visszatekintés. I. m. 75–82. – Hungarian Quarterly. 1940. 474–482.
5. Kodály: Folk Music of Hungary. Translated from the Hungarian and rev. in accordance with the German edition by Ronald Tempest and Cynthia Jolly. Budapest, 1960.
6. Visszatekintés. I. m. 319–321.

Babits és Bartók

1. Illyésről: Írók két háború közt. Bp. 1941. 107–117.
2. Soltész Katalin: Babits Mihály költői nyelve. Bp. 1965. 14–17., 23., 42., 73., 81–83., 186.
3. Pók Lajos: Babits Mihály alkotásai és vallomásai tükrében. Bp. 1967. 65.
4. Az 1917-es vita folytatásáról Kodállal Gellért Oszkár: Egy író élete. II. k. Bp. 1962. 322–323.
5. Elfogy a magyarság? Nyugat. 1933. II. 269–270.
6. Keresztury Dezső: Babitsra emlékezve. Nagyvilág. 1971. 916–18.
7. Fogarásról: Keresztül-kasul az életemen. Bp. 1939.
8. A váradi hídverés. Szerk. Kemény G. Gábor. Bp. 1946. 51–52.

9. Szalatnai Rezső: A Nyugat dunai kezdeménye. Alföld 1971. 38–41.
10. Demény János: Ady és Bartók találkozása. Kortárs 1969. 969–972. – Bartók találkozása Adyval. (Bartók könyvtárának Ady-kötetei.) Magyar Zene 1971. március. 11–18. – A magyar progresszió muzikus géniusza. Népművelés 1968. dec. 10–12. és 1969. ápr. 7–10. – Fejezet Bartók művészi kibontakozásának időszakából. Alföld 1970. dec. 57–61. és 1971. jan.
11. Bartók és a Nyugat személyes kapcsolatairól Gellért Oszkár: Egy író élete. II. k. Bp. 1962. 400–403., 431.
12. Denis Dille: Bartók's texts zur Cantata Profana. Documenta Bartókiana 4. k. 1970. 190–193. – Keszi Imre: A Cantata profanáról. Nyugat 1936. II. 469–471.
13. Új nemzedék. Írók két háború közt. 2. kiad. 118–127.
14. Kortárs 1970. 1354.
15. Török Sophie cikkét közöltem a Muzika 1969. 3. számában, 10–12.
16. Uo.
17. Nyugat 1936. II. 293.
18. Keresztury bev. tanulmánya. Babits Mihály Válogatott Művei. 1959. I.
19. Magyar irodalom – világirodalom. Kritika. 1969. május 14.

Babits és Szabó Ervin barátsága

1. Történelmi Szemle 1964. 26–63.
2. A M. Tud. Akad. fil. és tört.-tud. oszt. közl. 1968. 125–126.
3. Tovább 1947. máj. 30.

Babits és Szabó Dezső

1. Életeim. II. k. 412.
2. Filozopter az irodalomban. 1929. 34–35.
3. Újra: Irodalmi problémák. 2. kiadás. 1924. 159–160.

4. Újra: Egyenes úton. 1920. 33.
5. Életeim. II. 568–9.
6. Életeim. II. k. 525.
7. Gombos Gyula: Szabó Dezső. München. 1969. 109.
8. Irodalomtörténet 1969. 61–76.
9. Az elsodort falu. 1920. I. k. 110–11.
10. Gondolat 1919. szept. 20. 8. és okt. 19. 20.
11. Buday Dezső. Jelenkor. 1969. 265–269.
12. Csodálatos élet. 1921. 124–5.
13. Életeim. II. k. 232.
14. Kardos László: Tóth Árpád. 1965. 469. Bródy Pálnak írt levele. 1920. máj. 6.
15. Vér György: Szabó Dezsőnél a Gellérthegyen. Szeged. 1924. márc. 2.
16. Aurora 1923. jan. 20. 76.
17. Élet és Irodalom 1923. aug. 74.
18. Panasz. 1923. 37. és 35.
19. Erdélyi Helikon. 1928. I. 89–90.
20. Újra: Az egész látóhatár. III. k. 203.
21. 1928. júl. 29. 8–10.
22. Filozopter az irodalomban. 1929. 35–36. és 39.
23. Idézi Nagy Péter: Szabó Dezső, 1965. 518–9.
24. A filozopter védelmében. A Toll. 1929. szept. 29. 13–16.
25. Gombos Gyula i. m. 306. és 449.
26. Irodalomtörténet 1969. 580–581.
27. Életeim. II. k. 525–526.

Babits a világbékeért

1. A cenzúra-peccsét szövege: „M. Kir. Honvéd Vezérkar Főnöke
5. Oszt. Törléssel közölhető, X/27”. Tintaceruzával ráírva: „Be-
mutatandó a Vkf. 5. osztályánál! X. 27.” Olvashatatlan aláírás.
2. Kemény Ferenc: A világbéke. Bp. é. n. (1910.)
3. Fogaras és Vidéke 1910. május 29. 3–4.
4. Irodalmi Problémák. 2. kiadás. Bp. 1924. 275–276., 298.

5. József Farkas: „Rohanunk a forradalomba.” A modern magyar irodalom útja. 1914–1919. Bp. 1957. 14., 18., 34–36., 144–151.
– Uő.: Háborúellenes irodalmunk. A magyar avantgarde kezdetei. A Magyar Irodalom Története. V. k. 1966. 497–504.
6. Éder Zoltán: Babits a katedrán. Bp. 1966. 175., 159–246., 256–268.
7. Schöppflin Aladár: A magyar irodalom története a XX. században. Bp. 1938. 257–258., 225.
8. Kardos Pál: Babits és Ady viszonya. Debrecen. 1961. 48. és 58.
9. Babits Emlékkönyv. Szerk. Illyés Gyula. Bp. é. n. (1941). Káldor György: 87–93. Szentimrei Jenő: 93–94.
10. Könyvek Könyve. Szerk.: Köhalmi Béla. Bp. é. n. (1918.) 48–49.
11. Huszadik Század. 1916. 310.
12. Jászi látogatását maga Romain Rolland írta le: Napló a háborús évekből. 1914–1918. Vál.: Benedek Marcell. Bev.: Dobossy László. Bp. 1960. 230–233. – Jászi cikke (–i): A pánhumanizmusról. Huszadik Század. 1918. 318. – Jásziról Fukász György: A magyarországi polgári radikalizmus történetéhez. 1910–1918. Jászi Oszkár ideológiájának bírálata. Bp. 1960. 98–104. – Mérei Gyula: Polgári radikalizmus Magyarországon 1900–1918. Bp. 1947. 35–38., 141–152.
13. Szabó Ervin Válogatott Írásai. Bp. 1961. Az MSZMP Párttörténeti Intézetének bevezetője. 16–17.
14. Kant Immanuel: Az örök béke. Fordította, bevezette és jegyzetekkel ellátta Babits Mihály. Bp. 1918. 97–98.
15. Dobossy László: Romain Rolland, az ember és az író. Bp. 1961. 105–106.
16. Keresztury Dezső: Német költők tolmácsa. Babits Emlékkönyv. 54.
17. Az én könyvtáram. Babits Mihály Válogatott Művei. Szerk. Keresztury Dezső. Bp. 1959. 2. k. 320.
18. Searchlight on peace-plans. Ed. by Wynner and Georgia Lloyd. New York. 1946. 53–54.
19. Keresztury i. m. 54.
20. Kant: Perpetual peace. New York. 1931.
21. Kant: Az örök béke... 1918. 95–96.

22. Nem említi Mérei Gyula: Föderatív tervek Délkelet-Európában és a Habsburg-monarchia 1840–1917. Bp. 1965. – A későbbi tervek ismertetése: Kővágó László: Államszövetségi tervek a Tanácsköztársaság idején. Történelmi Szemle 1966. 298–324.
23. Benedek Marcell: Naplómat olvasom. Bp. 1965. 295.
24. Ungvári Tamás: Adalékok Babits pályaképéhez (1918–1919). Irodalomtörténeti Közlemények 1959. 235–244. – A Free trade című vers keletkezésére Schöpfung Aladár: Egy Babits-vers története. Tovább 1947. május 30.
25. Liber Amicorum Romain Rolland Sexagenario ex Innumerabilibus Amicis Paucissimi Grates Agent. Hunc librum curaverunt edendum Maxim Gorki, Georges Duhamel, Stefan Zweig. Zürich – Leipzig 1926. Babits cikke: La couronne d'un petit peuple. Hommage à Romain Rolland. 35–37. – Magyarul: Pesti Napló 1925. okt. 27.
26. Gellért Oszkár: Egy író élete. A Nyugat szerkesztőségében. 1921–1941. Bp. 402–403., 267–268.
27. Könyvpropaganda és könyvégetés. Nyugat 1933. 536–564.
28. Nyugat 1934. II. 553–554.
29. Babits Mihály antifasiszta előadása Pozsonyban, 1934-ben. Irodalmi Szemle 1971. 656–659.
30. Babits Mihály ismeretlen békekiáltványa. Magyarok 1945. 249–251. Török Sophie magyarázata uo. 249.
31. Thomas Mann levele. Nyugat 1937. I. 157.
32. Lukács György: Írástudók felelőssége. Bp. 1945. 48–75.
33. Babits a Fekete olvasóról. Pesti Napló 1931. márc. 8., 12. – Vö.: Schöpfung, Nyugat 1933. II. 535. Karinthy, uo. 543–545.
34. Mátrai László: A filozófus. Babits Emlékkönyv. 26. és 28.

*Reményi József, a magyar irodalom angol nyelvű
ismertetője*

Hozzám írt húsz levele közölve Irodalmi Szemle 1971. 708–719.

Üzenetek Veres Pétertől

1. Szabadcsapat. Bp. 1965. 306–310.
2. Számadás. Bp. 1963. 2. jav. kiadás. 5.
3. Kelet Népe I. évf. 3. sz. 1935. dec. 28.

Halász Gábor életrajzához és pályaképehez

1. Az Eötvös Kollégiumban 1947-ben, a Halász Gábor-emlékszoba megnyitásakor.
2. Keresztury Dezső: Az értelem keresője. Élet és Irodalom 1970. dec. 26. 2.
3. Ungár Yvette: Halász Gáborról. ItK 1956. 458–470.
4. Lengyel Balázs: Halász Gábor útja a realizmusig. Csillag 1948. 57–61.
5. Deme Zoltán: Halász Gábor élete és munkássága. Szolnok megyei Verseghy Könyvtár kiadása. Szolnok 1966.
6. Tolnai Gábor: Halász Gábor. Magyar Könyvszemle 1946. 95–97. – Uő.: Halász Gáborról. Irodalomtörténet 1970/3 654–660. – Batári Gyula: Emlékezés Halász Gáborra, a könyvtárosra. A Könyvtáros 1968. 236.
7. Halász Gábor Válogatott Írásai. Bp. 1956. 766.
8. Az emlékszoba megszűnése után mintegy 1000 kötet az MTA Irodalomtudományi Intézetének könyvtári állományába került.
9. Keresztury i. m.
10. Értesítő a Budapesti Református Főgimnáziumról az 1916–17. tanévben. Ua. 1917–18. Szerk.: Ravasz Árpád igazgató, 73., 53., 54., 66. – A budapesti Ref. Főgimn. értesítője az 1918/19 és 1919/20 iskolai évről. 13. – Nevesebb konszolidációk: Anghy Csaba Geyza, Both Béla, Dinnyés Lajos, Farkas Ferenc, Gercovich Aladár, Govrik Elemér, Makkai János, Matolcsy Mátyás, Módos-Módiós Elemér, Papp Géza, Samu János, Schulek Tibor, Cs. Szabó László, Szalay Sándor, Verebély László, Zsebők Zoltán.
11. Néhány szó a nagy vitáról. Prot. Szemle 1931. 769–771.
12. A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tud. Egyetem Bölcsészeti

- Karán az 1924/25-ik tanévben elfogadott doktori értekezések kivonatai és az 1919/20–1923/24. tanévekben elfogadott doktori értekezések jegyzéke. Budapest, 1925. – Eszerint többek között a következők doktoráltak az ő diákévei alatt: Balogh Jolán, Baránszky-Jób László, Bisztray Gyula, Csatkai Endre, Erdy-Grúz Tibor, Fábián István, Hevesi András, Jancsó Elemér, Kecskeméti György, Kerecsényi Dezső, Komjáthy Aladár, Krammer Jenő, Ligeti Lajos, Mályusz Elemér, Mihalik Sándor, Ottlik László, Pais Dezső, Paulinyi Oszkár, Prohászka Lajos, Rabinovszky Máriusz, Szerb Antal, Szvatkó Pál, Tamás Lajos, Tóth Aladár, Waldapfel József, Zsirai Miklós.
13. Tartalmi kivonata uo. 49–50.
 14. Az új Könyvek Könyve. Szerk.: Kóhalmi Béla. Bp. 1937. 147–148.
 15. A Collegium Hungaricum Szövetség zsebkönyve. Szerk. Martonny János. Bp. 1936. 130.
 16. Budapesti Kalauz. Bp. é. n. (1946.) 34.
 17. Még Ignótus Pál is azt írja róla: „A régi magyar nemességből származik.” Die intellektuelle Linke im Ungarn der „Horthy-Zeit”. Südostforschung. 1968. 241.
 18. „S két szó között a hallgatás...” Magyar Mártír Írók Antológiája. Szerk.: Keresztury Dezső és Sik Csaba. Bp. 1969. II. k. 39–48.
 19. A Franklin könyvkereskedés üzletvezetőjének, Rába Leónak a szerepét érdemes lenne egyszer megvizsgálni.
 20. Pl. Moldvai Klára: Az 1880-as évek irodalmi élete. Bp. 1938.
 21. 1936 karácsonyán a Prágai Magyar Hírlap részére ankétot rendeztem az év könyveiről. Halász Gábor nyilatkozata: Kedvenc könyvem Madariaga Anarchie ou Hierarchie című műve. A demokrácia bírálata egy demokratától, kitűnő és meggyőző önkritika. A másik nagy mű, amit olvastam: Huizinga: Im Schatten von Morgen. Újfajta humanizmus árad ki belőle, a tevékeny humanizmus még teljesebben, mint Thomas Mann hirdeti, meggyőzőbben és több energiával.
 22. Ignótus Pál közlése szerint a Hétfői Társaság tulajdonképpeni megszervezője Hevesi András volt.

23. A Hétfői Társaságról eddig Cs. Szabó Halász-, Hevesi- és Szerbnekrológja (I. Két part c. kötetét) mond legtöbbet; vö.: Ignóus Pál: Elvek, frontok, nemzedékek. ItK 1970. 636–37.
24. Komlós Aladár: Tegnap és ma. Bp. 1956. 272. Komlós állítása, hogy „a Hétfői Társaság tagjai általában óvatosabban gazdálkodtak véleményeikkel, semhogy írásban is színt mertek volna vallani József Attila mellett”, kevésbé igazolható, maga Halász Gábor háromszor is írt József Attiláról. (Nyugat 1935. I. 317–326. 1938. II. 130–134. és Magyar Csillag. 1942. II. 373–377.)
25. Sárközi a XIX. századi Anglia-járó magyarokról előkészületül tanulmányt is írt. (Tükör 1937.)
26. Gál István: Babits és az angol irodalom. Debrecen. 1942. 115–119.
27. Tolnai Gábor: Tanulmányok. Bp. 1970. 386–387.

Adatok Hevesi Andrásról

1. László Anna: Hevesi Sándor. Bp. 1960. 155.
2. Egy budapesti gyerekkor. Tükör 1937. 477–480.
3. Szabó Dezső: Segítség. Bp. 1925. I. köt. 258., 269–271.

Adalékok Szerb Antal életéhez és munkásságához

1. A Hétfői Társaság eddigi legjobb megörökítése: Cs. Szabó László: Két part. Bp. 1946. Író és olvasó, Szerb Antal emléke. 258–264.; Turauskas, Hevesi András emléke. 265–272.
2. A külföldi magyar intézetek működése és a magas műveltség célját szolgáló ösztöndíjak az 1929–30. tanévben. Közzéteszi az Országos Ösztöndíjtanács. Bp. 1931.
3. Magyar Nemzet 1939. dec. 28.
4. Aldous Huxley 1894–1963. A memorial volume. Edited by Julian Huxley. London. 1965. 66–67.
5. Az egykorú jelentések a pályázatról: Erdélyi Helikon 1932. 442–457., 574–575. – Újabb anyagközlés: Szerb Antal Magyar Irodalomtörténete. Egy pályázat dokumentumaiból. Igaz Szó 1970.

- 109–121. – Molter Károly visszacmlékezése látogatásomra: Egy irodalomtörténeti történet. Utunk Évkönyv. 69. Cluj. 1968. 54. („1931 nyarán ebben az emberektől elkülönült környezetben a Helikon irodalomtörténeti pályázatára beérkezett pályaműveket bírálgttam. A munka neheze: a jó pályaművek közül a legjobbat, a Helikon elképzelésének legmegfelelőbbet kiválasztani. Egy este, petróleumlámpagyújtás után, egy ismeretlen fiatalember lépett be egyetlen szobánkba. Bemutatkozott, magyarországi irodalomszakos egyetemi hallgató volt, és fél napig kóborolt, amíg a hegyek közt ránk talált. Munkám után érdeklődött, természetesen a pályázat is szóba került, és fél éjszaka ez volt a fő témánk.”)
6. Budapest szföv. VIII. kerületi községi gróf Széchenyi István felső kereskedelmi fiúiskola (VIII. ker. Vas u. 9–11.) értesítője. 1934–35. 65–69.
7. Prágai Magyar Hírlap 1936. dec. 25.
8. Új Szellem (Prága) 1937. jún. 1. 10–11.

Radnóti Miklóssal könyvkiadók házatáján

1. Radnóti Miklós: Tanulmányok, cikkek. Összcáll. Réz Pál. Bp. 1956. 260.
2. Tolnai Gábor: Radnóti Miklós. Itk. 1962. 610.
3. Rónay László: Az Ezüstkor nemzedéke. 1967. 54–61.
4. Révai Kis Lexikon. Bp. 1936. 1095.
5. Zádor Anna levele. 1968. nov. 18.
6. Cs. Szabó László: Két part. Bp. 1946. 293.

Bóka László mint József Attila munkatársa

1. Németh Andor: József Attila és kora. 3. rész. A lapszerkesztő. Csillag. 1948. júl. 28–34.
2. Imre Katalin: A Szép Szó és József Attila. ItK. 1962. 40–58.
3. Bóka L.: Válogatott tanulmányok. Bp. 1966. Vál. és szerk. Sik Csaba. (Ezentúl: Vál. tan.) 953–955., 955–956.

4. Vál. tan. 159., 147., 739., 170., 176., 1001., 926., 908–909., 172.
5. Közös nyilatkozatunk 1930. okt. 31-ről a Népszavából idézve:
Csillag 1948. május 23. – Az Új Szellem-cikk: József Attila Összes Művei III. Sajtó alá rendezte Szabolcsi M. Bp. 1958. 194. – Gál I.: Anton Straka, József Attila csehszlovák diplomata barátja. Fil. Közöny. 1964. 187–191.
6. Cikkei Az Erőben: Adyról: Patroklos alhat. 1927. okt. 17–18.; A Literatura Ady-estje és a magyar fiatalok. 1929. dec. 16.; Erdélyiekről: Berde Mária, Szabó Mária, Gulácsy Irén. 1928. márc. 27.; Tamási Áron. 1929. okt. 18–19.; Székely írók Pesten. 1929. ápr. 20–21. Az Athenacumból: A nyelvtudomány filozófiai problémái. 1933.; Erdélyiekről a prágai Új Szellemben: Nyíró–Tamási–Szántó. 1937. júl.–aug.
7. Vál. tan. 1221–1223.
8. József Attila Összes Művei III. Ady-vízió 15–26.; Kosztolányi 167–170. és 187.; támadásai Zilahyék ellen: 155–157., 157–166., 188., 192–193.; Tamási Áronról 220–223. Vö.: Bóka Szép Szó-beli cikkét Zilahyról: 1937. I. 78–82., kritikáit Kodolányiról és Tamásiról: 1936. 402–403., 403–404. és mindenekfölött Ady-cikkeit: 1936. 387–390. és 1937. I. 181–188.
9. Bóka Szép Szó-beli cikkei és kritikái közül mindössze három került be a Vál. tan.-ba: Egy Kölcsey-versről 1423–1426; Justh Zsigmond. 47–55; Ember és stílus 57–60. Összes közleményei: 1936. jún.: Ady restitutus. 387–390; Kodolányi: A vas fiai. 402–403; Tamási: Jégtörő Mátyás. 403–404. 1937. febr.; Zilahyról: 78–82. márc.; Révész Béla: Ady és Léda. 181–185; Remenyik Zsigmond új könyvei. 280–281; Kós: Budai Nagy Antal. 186–187; máj.–jún. (Mi a magyar most? Különszám.): A mai magyar nyelvről 80–91. júl.–aug.; Egy Kölcsey-versről. 83–84; Szomory: Kamarazene 93; Hunyady Sándor: Géza és Dusán. 95–96. szept.; Kelen László és Gereblyés László versei. 189. okt.: Quid hoc homini est? 264–268; Bárd Oszkár: Teleki László. 277; Friss Endre versei. 281. nov.; Tersánszky: A szerelmes csóka. 383, Nyíró: A Jézusfaragó ember 384. dec.: Justh Zsigmond 423–429, A Georges Dandin. 462–463. 1938. jan.: Ember és stílus. 89.

10. Vál. tan. 161., 149., 753., 718., 222., 966., 131–132., 1051., 1105., 865., 76., 789., 415., A Vál. tan. a fent idézett közleményeken kívül még a következőket tartalmazza József Attiláról: József Attila. 131–194; József Attila költői eszközei. 311–338; József Attila Elégiájáról. 1453–1461.

A CIKKEK MEGJELENÉSI HELYE

Bartók Béla és a Kelet-Közép-Európa-kutatás kezdetei
Helikon 1967. 54–67.

Kodály- emlékek

Forrás 1969. sz. 46–50. Vö.: Irodalmi Szemle 1969. 86.

Jegyzetek Fülep Lajosról

Jelenkor 1971. 226–230. Vö.: Uo. 1972. 731–738.

Látogatások Szabó Dezsőnél

Forrás 1972. 1. szám. 36–39.

Babits és Bartók

Kortárs 1968. 798–808; Irodalmi Szemle 1969. 346–347; Muzsika 1969. 3. szám. 10–12.

Babits és Szabó Ervin barátsága

Jelenkor 1968. 1008–1013. Vö.: Irodalomtörténet 1972. 188–190.

Buday Dezső, Babits 1919-es mártír nagybátyja

Jelenkor 1969. 265–269.

Babits és Szabó Dezső

Jelenkor 1970. 151–158.

Babits a világbékeért

Filológiai Közlöny 1967. 355–373; Vö.: Irodalmi Szemle 1971. 656–659; Jelenkor 1969. 60–61.

Reményi József, a magyar irodalom angol nyelvű ismertetője
Irodalmi Figyelő 1957. 202–204. Vö.: Irodalmi Szemle 1971.
708–719.

Lajtha László utolsó éveihez
Életünk 1972. 178–180.

Apró szolgálatok József Attilának
Irodalmi Szemle 1973. 82–84.

Interjú Tamási Áronnal 1931-ben
Filológiai Közlöny 1966. 462–467.

Interjú Sárközi Györggyel 1937-ben
Új Szellem 1937. szept. 15. 5–6.

Üzenetek Veres Pétertől
Forrás 1971. 6. szám. 42–46.

Erdei Ferenc városelmélete külföldieknek
Tiszatáj 1971. 736–739.

Halász Gábor életrajzához és pályaképéhez
Irodalomtörténet 1972. 305–323.

Adatok Hevesi Andrásról
Jelenkor 1971. 62–66.

Adalékok Szerb Antal életéhez és munkásságához
Irodalomtörténeti Közlemények 1971. 629–639.

Radnóti Miklóssal könyvkiadók házatáján
Irodalomtörténet 1969. 423–431; Filológiai Közlöny 1961. 164–
174.

Bóka László mint József Attila munkatársa
Irodalomtörténet 1969. 148–158.

TARTALOM

Bartók Béla és a Kelet-Közép-Európa-kutatás kezdetei	5
Kodály-émlékek	30
Jegyzetek Fülep Lajosról	43
Látogatások Szabó Dezsőnél	56
Babits és Bartók	64
Babits és Szabó Ervin barátsága	94
Buday Dezső, Babits 1919-es mártír nagybátyja	106
Babits és Szabó Dezső	117
Babits a világbékéért	139
Reményi József, a magyar irodalom angol nyelvű ismertetője	174
Lajtha László utolsó éveihez	179
Apró szolgálatok József Attilának	185
Interjú Tamási Áronnal 1931-ben	192
Interjú Sárközi Györggyel 1937-ben	198
Üzenetek Veres Pétertől	205
Erdei Ferenc városelmélete külföldieknek	222
Halász Gábor életrajzához és pályaképéhez	230
Adatok Hevesi Andrásról	252
Adalékok Szerb Antal életéhez és munkásságához	264
Radnóti Miklóssal könyvkiadók házatáján	288
Bóka László mint József Attila munkatársa	307
Jegyzetek	319
A cikkek első megjelenési helye	333

Felelős kiadó a Magvető Könyvkiadó igazgatója
Felelős szerkesztő Szalay Károly · Műszaki vezető
Beck Péter · Sorozattervező Sebestyén Lajos · Ti-
pográfus Tóth Éva · Kiadványszám 1951 · Meg-
jelent 16,8 (A5) ív terjedelemben, 1973-ban, Ga-
ramond betűtípusból · MA 2308
73-2870 – Szegedi Nyomda

